

د کتاب په اړه

ولې مې دا کتاب وژباړه؟

څنگه چې مې د دې کتاب پر عنوان (چشم‌ها را باید شست/ نقدی بر تفسیر افراطی از دین) سترگې ولگېدې، د لوستلو تلوسه یې راته پیدا شوه، همدا چې د کتاب سریزه او لومړۍ مقاله مې ولوسته، پوه شوم چې څومره مهم او گټور اثر دی او پرېکړه مې وکړه چې پښتو یې کړم؛ خو څومره چې د کتاب په لوستلو کې مخکې تلم، هماغومره د ژباړې اړتیا یې راته لایزېاته څرگندېده.

کتاب په څو دلیلونو راته کم ساری ښکاره شو: یو، د موضوع او محتوا په لحاظ، دا اثر پر هغو مسایلو بحث کوي چې زموږ د ټولني اساسي ستونزې دي او دا هغه څه دي چې زموږ په چاپ شویو کتابونو کې یې څرک ډېر نه لیدل کېږي. د کتاب ځینې او بلکې اکثره موضوعات، خورا جدي او خطرناکه دي او ډېر کسان یې د ویلو زړه نه لري؛ خو لیکوال دا جرئت کړی دی او زما په فکر جرئت یې ځکه کړی چې یو څو خپلې خبرې ورته سمې ښکاري او دلیل ورته لري او بل له خپل ولس سره خواخوږي لري. خواخوږی لیکوال د باد لوري ته نه گوري چې په کومه خوا الوځي، هغه د ټولني خیر ته گوري. دوه، د سبک په لحاظ، لیکوال موضوعات په علمي او ناپېېلي بڼه مطرح کړي دي او څنگه چې د علمي بحثونو تقاضا ده، هماغسې یې پسته او صریحه ژبه کارولې او خبرې یې په سره سینه له احساساتو، مبالغو او وارمخکې فرضیو پرته کړي دي، دی قاطع حکمونه او یو اړخیز قضاوتونه نه کوي؛ بلکې خپله رایه بیانوي او نورو ته هم بلنه ورکوي چې خپل نظر څرگند کړي، د لیکوال په سبک کې بامهمه څا گړنه داده چې د هغه لومړني بندېر، لخوا نښې او نښې هغه دي، نومي او ژبني او دا هغه امتیاز دی چې زموږ خورا لوښمېر لیکوال یې لري. درېیم، د لیکوال نیت راته صاف برېښي، دی که زموږ د ټولني پر ستونزو لگېږي، که مو پر دیندارۍ باندې نیوکه کوي، که د مدرسو پر نیمگړتیاوو خبرې کوي، نیت یې د دې ستونزو اصلاح ده. د لیکوال نیت د هغه له

سبکه هم ښکاري او له دې هم جوتېري چې دی که یوه ستونزه یادوي، ورسره د ستونزې د حل لاره هم رانښيي او منطقي تجویزونه ورته وړاندې کوي.

د لیکوال بل کمال دا دی چې د کتاب په پای کې یې هغه نقدونه چې د ده پر مقالو لیکل شوي، هم راخیستي دي. په دې نقدونو کې د ده موافقې نظریې هم شته او مخالفې هم، له دې جوتېري چې لیکوال پر خپلو مفکورو له حده زیات ټینګار نه کوي او مخالف نظرونه هم په ورین تندي مني؛ بلکې پخپله وایي چې ممکن د ده نظر سم نه وي نو قلموال یې باید تېروتنې ورسېمې کړي. البته زه هم د لیکوال له ټولو خبرو سره یو مخ موافق نه یم؛ خو دا اثر د نویو فکرونو یوه مهمه مجموعه ده او دا هغه څه دي چې پښتانه ځوانان باید ورسره آشنا شي.

په دې کتاب کې څه شی لولو؟

لیکوال لومړی په یوه جامع بحث کې د سیاسي اسلام مسأله راڅېړي او وایي چې سیاست هم د طبابت، زراعت، تجارت او نورو مسلکونو په شان د نیوي چاره ده او د یوه حدیث په استناد وایي چې په دنیوي چارو پخپله مسلکي کسان یې ښه پوهېږي او دین په کې کار نه لري.

ورپسې د دین د تجدید بحث پیلوي او په دې اړه هم د نبی کریم (ص) یو حدیث رانقلوي چې وایي د هرو سلو کالو په سر کې به دین نوی کېږي. بیا له دې روایته د بنسټپالو انگېرنه یادوي چې هغوی د دین نوی کول، د دین پخوانی او لومړنی ښي ته ورستنېدل گڼي. اسلامي بنسټپالنه گومان کوي چې زموږ د ستونزو اصلي وجه دا ده چې د دین له اصلي ښي لري شوي یو. د بنسټپالو په باور پخوا هر څه سم او دنیا گل و گلزاره وه؛ خو د وخت په تېرېدو سره چې خلک د دین له اساساتو لرې شوي، په دې لانجو اخته شوي دي؛ نو باید بېرته هماغه پخوانی اسلام اعاده کړو. لیکوال پر دوی نقد کوي چې: «څنگه دا ثابتېد کړو چې د پخوانو درک په هره برخه کې سم و او هغوی تر ځان د راوړسته نسلونو په شان په ځینو موردونو کې تېروتلې نه وو. دا پوښتنه هله مطرح کولای شو چې د پخوانو عصمت نفي کړو. که دا و منو چې هغوی په ځینو جزئي موردونو کې تېروتلې وو، نو بیا نه شو کولای د هغوی درک، په ټوله کې د دین بې عیبې او کامل درک وگڼو.»

بده به نه وي چې دلته د بنسټپالنې په اړه یو څو خبرې وکړم.

بنسټپالنه څه ده؟ معاصره بنسټپالنه لومړی په عیسویت کې راوړېدې ده. د ۱۹۱۰ او ۱۹۱۲ میلادي کلونو تر منځ د امریکا په متحده ایالتونو کې د عیسوي دین اساسات په دوولس ټوکو کې خپاره شول او لیکونکي یې ادعا وکړه چې د هغوی د ټولو ستونزو مور، د عیسویت

سترگي به پرانيزو...

له اساساتو څخه لرې کېدل دي. وروسته مذهبي بنسټپالنه يهوديت، هندويزم او اسلام ته هم لاره وکړه. په مذهبي بنسټپالنه کې وگړي په هغو شيانو پورې کلک نښلي چې گومان کوي د هماغه مذهب اعتقادي اساسات دي. د مذهبي بنسټپالني ټولې ډلې (عيسوي، يهودي، اسلامي او نورې) سره دغه گډه اساسات لري: - مذهبي ايدياليزم - حقيقت يودى او هغه هم ويل شوى (د دوى په مذهبي کتابونو کې) - د انسان ماغزه په دې قادر نه دي چې په هر څه پوه شي - مېرنيزم د دوى ستر دښمن دى - انسانانو په پخوا زمانو کې يو طلايي عصر درلود - د ننني انسان د بدمرغۍ وجه داده چې د مذهب اساسات يې پرېښي دي او نېکمرغي به يې د هماغه طلايي دورې په راگرځولو کې وي.

گومان کېږي چې د ټولو مذهبي بنسټپالو ډلو په رامنځته کېدو کې د حقارت احساس اساسي نقش لرلاى دى. عيسويت چې په منځنيو پېړيو کې يې گرده اروپا اداره کوله او د ټولو وگړو واک، د دوى له شخصي او خصوصي مسايلو رانېولې تر حکومت او سياسته پورې، له کليسا سره و، د نوي نړۍ په راڅرگندېدو سره خپل دغه بې حد و حصره سلطه له لاسه ورکړه او څنگه چې کليسا پر خلکو په زوره حکومت کړى و او خلک يې دېر ځورولي وو، نو د عيسوي کشيشانو د واک په ختمېدو سره له مذهب سره د خلکو دلچسپي وار په وار سره کمه شوه. د عيسوي دين او ساينس ترمنځ د خلکو د باورد خپلولو سيالي روانه وه او د هرې ورځې په تېرېدو سره ساينس له نويو کشفياتو، اختراعاتو او تجربو سره پرمختگ کاوه او ورسره ورځ تر بلې د خلکو باور ورباندې زياتېده؛ نو عيسويت چې له خرافاتو سره غوټه و، د ماتې او حقارت احساس وکړ. د حقارت احساس انسان مبارزې ته وربولي، واقع بين انسان خپله نيمگړتيا مني او د جبرانولو منطقي لاره يې گوري؛ خو ناواقع بين کسان بيا د کاذبې مبارزې لاره خپلوي او په دې لارو کې يوه يې د خيالونو نړۍ ته پناه وړل دي.

ولې بنسټپالي تېرې زمانې ته ورستېدل غواړي؟ هماغسې چې پورته مو اشاره وکړه، د حقارت د جبرانولو ناسمه لاره د خيالي دنيا جوړول دي. بنسټپالي ډلې خپله نيمگړتيا او خپله ماته نه مني او په خيال کې د کاميابيو او برياوو داسې طلايي دوره جوړوي چې د دوى په گومان يو وخت به تېره شوې وي. دوى گومان کوي په هغه طلايي دوره کې د دوى مذهب خورا غښتلى، خورا سم او له عيبونو خالى و؛ خو وروسته د مذهب پيروان د خپل مذهب له اساساتو لرې شوي دي؛ ځکه خو په بدمرغيو سر شوي او له ماتې سره مخ شوي دي. اسلامي بنسټپالي فکر کوي چې د خلفاى راشدین دوره د اسلام طلايي دوره وه چې امن، عدالت،

سو کالي، او نېکمرغي په کې په اعلى حد کې وو. خو حقيقت دا دی چې طلايي دوره نشته؛ بلکې مور د هغو دورو د خلکو مصيبتونه او جنجالونه هېر کړي دي او يا ځنې ناخبره پاتې شوي يو، دا سمه ده چې په صدر اسلام کې گڼ فتوحات د مسلمانانو په برخه شول؛ خو دغه فتوحات د زرگونو انسانانو د سرونو په بيه تمام شول. له روايتونو ښکاري چې په هاغه وخت کې بې وزلي، فقر او مصيبتونه کم نه وو. د حضرت علي (کرم الله وجهه) او حضرت معاويه (رض) ترمنځ په جنگونو کې لس گونته زره مسلمانان ووژل شول، د خليفه گانو قتلېدل، د خلافت پر سر ناندري او په دې لړۍ کې بالاخره د يزيد په لاس د پيغمبر (ص) د گران لسمې وژل کېدل، ټولې هغه ناخوالې دي چې د ادعا شوي طلايي عصر برم تر پوښتنې لاندې راوړي.

ولې بايد د بنسټپالنې پر ضد مبارزه وکړو؟ ځکه چې بنسټپالنه يوازې ځان مني او نور ټول ردوي. د بنسټپالو په نظر په دنيا کې يوازې يو حقيقت شته او هغه حقيقت يوازې دوی کشف کړی دی، نور ټول په غلطه روان دي. همدغه باور هم له تناقضه ډک دی؛ ځکه اسلامي بنسټپالي دغه ادعا کوي چې يوازينی حقيقت دوی موندلی؛ خو عين ادعا عيسوي او يهودي بنسټپالي هم کوي؛ نو لږ تر لږه د هر دين په سر يو يوازينی حقيقت راتوکېږي، حال دا چې يوازينی خو بايد يوازينی وي. کاشکې د دوی باور يوازې د دوی په فکرونو پورې محدود پاتې وای، دوی د ټولو هغو کسانو ختمول غواړي چې له دوی سره پر يوه لاره نه ځي. که يې لاس بر شي، لومړی خو ټول مجبوروي چې د دوی نظر ومني او که ويې نه مانه له تبغه به يې تېر کړي. هماغسې چې د افغانستان کمونيست پلوه د خلق ديموکراتيک گوند به خپل مخالفان ختمول. نو د بنسټپالنې دغه دوه عمده عيبونه سرې دي ته مجبوروي چې پر ضد يې مبارزه وکړي؛ ځکه که ته ورسره کار هم ونه لري، دا درسره کار لري.

د بنسټپالنې زيات تاوان چا ته رسېږي؟ زما په فکر اسلامي بنسټپالنه تر ټولو زيات اسلام او مسلمانانو ته زيان رسوي. هغه په دې چې اسلامي بنسټپالي هم د نورو بنسټپالو په شان، يوازې ځان حق گڼي او نور ټول باطل. څرنگه چې په اسلام کې د ننه د سني او شيعه لويې فرقې دي او بيا هره يوه يې په څو نورو ډلو او فرقو وېشل شوې ده؛ نو له هرې فرقې او مذهبي ډلې سره به د بنسټپالو ميرځۍ وي او څرنگه چې اسلامي بنسټپالي له خشونت او ترهگرۍ سره غاړه غړې دي، خپل هر رقيب ته به خپل زور وروښيي. ممکن دغه تمايل به په عيسوي او يهودي بنسټپالو کې هم وي؛ خو په پرمختللو ملکونو کې نظام او قانون دومره غښتلي دي چې بنسټپالي خپل سرۍ ته نه پرېږدي؛ خو زموږ د سيمې هېوادونه دا توان نه لري. همدا اوس

سترگې به پرانیږو...

په پاکستان کې د شیعہ گانو پر ضد، د دوی پر جماعتونو او جوماتونو ځانمرگي بریدونه او بمي چاودنې کېږي، په عراق کې هم وضعیت همدغسې دی او دغه ناوړین د اسلامي نړۍ هر گوټ ته غځېدلې شي. نو تر ټولو زیات پخپله مسلمانان، هغه مسلمانان چې د دین غم ورسره دی، باید د بنسټپالنې پر ضد مبارزه وکړي.

همدا وجه ده چې ښاغلي استاد محمد محق د یوه خواخوږي مسلمان په حیث خپل رسالت تر سره کړی او د بنسټپالنې په اړه یې مقالې لیکلې دي. زما په نظر په اوسني زمانه کې تردې ستر کار نشته چې ویې کړو؛ ځکه بنسټپالنه هغه سل سړی ښاماردی چې لایې یوازې یو سر ښکاره شوی او نهه نوي نور یې لا په سوږو کې پټ دي.

اوس به بېرته راشو د کتاب محتویاتو ته. زموږ د ډېرو خلکو په باور د دیانت معیار همدا دی چې څوک دې لمونځ قضا نه کړي، په روژه کې ټینګ وي، حج وکړي... او نور چې هرڅه کوي، پروا نه لري. ښاغلي محق د اخلاقي دیانت او غیر اخلاقي دیانت په مقاله کې دا مسأله ډېره ښه خپرلې ده. دی وايي چې ځینې خلک هره گناه کوي، غلا، ټگي برکي، دروغ، یو هم نه پرېږدي؛ خو بیا نفلونه، تراویح او اعتکافونه کوي چې گوندې گناهونه یې پاک شي. لیکوال وايي دا غیر اخلاقي دیانت دی: «خو په اخلاقي دیانت باور من کسان پوهېږي چې که دغه کارونه د هغوی د اخلاقي شخصیت په وده کې مرسته ونه کړي، بې گټې دي. دا وگړي عبادتونه داسې تمرینونه گڼي چې له بلې دنیا سره د پیمان د تجدید په وسیله، د هغوی د اخلاقو له دوامدارې ودې او ښه کېدو سره مرسته کوي» خدای پاک فرمایي چې بې شکه لمونځ انسان له منکراتو راگرځوي؛ له دې څرگندېږي چې هغه لمونځ لمونځ نه شو بللای چې د لمونځ کوونکي پر اخلاقو مثبت اثر ونه کړي.

لیکوال د دین پر اوسني وضعیت نقد کوي: «راتلونکې نړۍ به په چټکۍ سره بدلېږي او تغیر او تحول به په کې راځي، هلته به د هغه دین بازار گرم وي چې د دښمنۍ او تریگنۍ تخم ونه کړي، چې د انسانانو تر منځ د جنګ او دښمنۍ اور ته لمن ونه وهي؛ بلکې خپل پیروان ښو اخلاقو ته وروبولي.»

همدارنگه د بنسټپالو په نقد کې وايي چې نننی انسان، پرونی انسان نه دی: «که فقهي کتابونو ته مراجعه وکړو، د انسان اساسي اړتیاوې (حاجات اصلیه) په درېو شیانو رانډېږي: کور، خر، نوکر. څوک چې دغه درې ولري، د فقيرانو له ډلې راووځي او د ښه ژوندانه څښتنان بلل کېږي او داسې گڼل کېږي چې ټولې اړتیاوې یې پوره دي. خو په نننۍ نړۍ کې د انسان اساسي

اړتياوې دا نه دي. نن سبا تعليم، درملنه، کار روزگار، د ژواک سالم چاپيريال، او ډېر نور شيان په اساسي اړتياوو کې حسابېږي. پر دې سربېره ډېر نور شيان دي چې د ژوند لازمي اړتياوې گڼل کېږي لکه راډيو، تلويزيون، ورځپاڼه، کمپيوټر، انټرنټ او نور شيان چې ورځ تر بلې يې شمېر زياتېږي.» نو څنگه چې د ننني انسان اړتياوې نورې دي، هماغسې يې غوښتنې او ستونزې هم نورې دي او په پخوانو زړو فورمولونو نوې پېچلې معادلې نه شو حل کولای.

بناغلی محق د تابوگانو په زړه پورې مبحث مطرح کوي او وايي چې بايد تابوگانې ماتې کړو او رازونه يې راوسپرو. تابو (Taboo, Tapu) د پولي نيزي کلچر يوه اصطلاح ده چې معنا يې مقدس او ممنوع ده. د ليکوال په باور: «ژمن روښانفکر او متفکر دا خپله وظيفه گڼي چې د نورو برخلاف په هغه لومه کې ونه لويېږي چې قدرت ورته غوړولې ده. دی بايد هغه پوله ونه مني چې قدرت ورباندې د ده تفکر ايساروي. دی بايد د پوهې او نقادانه تفکر وسله په لاس واخلي او هغو ځايونو ته ورشي چې لږو کسانو يې د ورتلو جرئت کړی وي.» په نکلونو کې د ژوند خورا مهم درسونه په سېمبوليکه بڼه راغلي دي. د نکلونو اتلان هغو ځايونو ته ورځي چې نور يې ورتگ ته زړه نه ښه کوي. سره له دې چې نور خلک اتل ډاروي چې داسې ځايونو ته ورتگ د سر خطر لري؛ خو اتل خطر پر ځان مني، ورځي، بلاگانې وژني، طلسمونه ماتوي، او په همدې وجه کاميابېږي او نه يوازې ځان له بلا ژغوري؛ بلکې ټول ولس د بلا له خولې راباسي. زموږ اکثره فولکلوري نکلونه دغه خبره راته کوي چې هله له بلا خلاصېداي شئ چې مبارزې ته يې ورو دانگي او د عقل او پوهې په مرسته يې له منځه يوسئ. تابو هغه بلا ده چې يوازې ځيرک او هوډمن ليکوال او روښانفکر يې د ماتولو زړه کوي. ميرزا اسدالله غالب ښه ويلي دي چې:

با من مياويزای پدر، فرزند آذر را نگر هر که شد صاحب نظر، دين بزرگان خوش نه کرد.
د دې کتاب ليکوال هم د ابراهيم^{۱۰} په دود، د فکري بوتانو ماتولو ته متې راغښتې دي: «د څلور گونو رسمي مذهبونو موضوع يوه بله تابو ده چې د قدرت د خاوندانو په لاس جوړه شوې او په پېړيو پېړيو يې د ازاد تفکر او اجتهاد په لاره کې جدي خنډ جوړ کړی دی... د دې څلور گونو مذهبونو د سروالو لويو مجتهدانو په وخت کې فقهي مذهبونه تر دې خورا ډېر وو، د ځينو صاحب نظرانو په باور شمېر يې ان پنځو سوو ته رسېده. په لومړي سر کې دا ټول، ساده فکري تمايلونه وو چې مسلمانانو ته له هر يوه سره د تعامل ازادي وه او د هېڅ يوه مذهب پيروي چاته الزامي نه گڼل کېده... (خو تر پنځمې پېړۍ وروسته) سره له دې چې څلور واړه

سترگې به پرانیږو...

مذهبونه په حقه گڼل شوي وو؛ خو نور چا حق نه درلود چې خپل مذهب پخپله وټاکي، هغه که خوښ و که خپه، مجبور و په هماغه مذهب کې پاتې شي چې پلار نیکه یې غوره کړی و.» نن سبا زموږ اکثره وگړي فکر کوي چې مذهب مطلق دین دی او څه چې په مذهب کې ورته ویل کېږي، یوازې هماغه د دین خبرې دي، حال دا چې ټول مذهبونه په ماهیت کې سره یو شان دي او ټول له قران او له سنته راخیستل شوي دي.

د مقالو په ترڅ کې لیکوال ځان هم راپېژني، دی د هغه وخت کیسه راته کوي چې نامتو مفکر نصر حامد ابوزید د خپلو نویو خبرو په وجه تکفیر شوی و: «زه هاغه مهال د بنسټپالنې له جبهې سره نژدې وم او د ابوزید په محکومیت باندې خوشحاله شوم؛ خو په دې حیران شوم چې هغه څرنگه د داسې نظام له لوري تکفیر شوی دی چې د اسلامي بنسټپالو په نظر نا اسلامي او مردود نظام گڼل کېده. ما نه شو کولای چې دا تناقض حل کړم.» د ارواپوهانو په نظر بني ادمان د فکر کولو دوه طرزونه لري: ځینې تحلیلي فکر کوي او ځینې غیر تحلیلي. د تحلیلي طرز فکر خاوندان هڅه کوي د پېچلو مسایلو راز راوسپړي، څېړنه وکړي، تجربه وکړي او پخپله ځان حقیقت ته ورسوي؛ خو د غیر تحلیلي طرز فکر څښتنان دا غوره گڼي چې هر څه په پټو سترگو ومني، هر څه ورته تیار بنودل شوي وي او دوی ته یې د فکر کولو زحمت نه وي پرېښی. ښاغلی محق داسې کس نه دی چې چا دې ورته د بنسټپالو په اړه څه ویلي وي او دده کرکه یې راپارولې وي؛ بلکې ده هر څه پخپلو سترگو لیدلي او د بنسټپالنې تار او تنسته یې معلومه کړې ده؛ خو څرنگه چې دی واقعبین انسان و، د هغوی په خبرو کې یې شک وکړ او نوي واقعیتونه یې موندل؛ ځکه **خو یې فکر بدل شو.**

لیکوال په بله مقاله کې په افغانستان کې د بنسټپالنې وده مطرح کوي: «د افغان جهاد په کلونو کې (متحدو ایالتونو او تړونوالو یې همدا بس گڼل چې خپل پیاوړي حریف (شوروي اتحاد) ته سخت گوزارونه ورکړي... او دا چې تر هغې وروسته به څه کېږي، ورته مهم نه وو. د دې معنا دا ده چې د بنسټپالنې خطر یې له پامه غورځولی و.» ښاغلی محق راته ښيي چې له ترهگرۍ او بنسټپالنې څخه د وسیلې په توگه استفاده، څومره لوی جنجالونه جوړولی شي.

لیکوال د دیني انارشۍ چاره په دې کې ویني چې باید د هېواد د ټولو امامانو، خطیبانو، او د مدرسو او د شرعیاتو د پوهنځیو د استادانو له منځه یو مرجع مذهبي بنسټ جوړ شي: «په دې لاره کې تر ټولو مهم گام د مرجع بنسټ جوړول دي چې په افغاني ټولنه کې د مذهب استازولي وکړي. دا باید یوازینی بنسټ وي چې د دین په نامه د خبرو حق ولري خو له اوسنیو

گډوډيو مخنيوی وشي، داسې نه لکه اوس چې هر څوک بې له دې چې کوم معيار يا څرگنده ضابطه په پام کې ونيسي، ځان د دين وياند بولي.»

د ليکوال په باور: «غوره دا ده چې دا بنسټ دولتي نه؛ بلکې يو ملي بنسټ وي چې هر وخت د هېواد گټو ته فکر وکړي او اجازه ور نه کړي چې نور دې څوک د دين په نامه وطن وران کړي. سره له دې چې دولت به د دې شورا په ترتيب او جوړولو کې برخه ولري؛ خو د دې لپاره چې شورا د خلکو اعتماد جلب کړي، لازمه ده چې د دولت لاسپوڅې نه وي.» فکر کوم دا د ديني چارو د تنظيم لپاره بهترينه لاره ده، نه يوازې په هېواد کې دننه؛ بلکې که دا لړۍ پسې وغځول شي او د نورو اسلامي هېوادونو ديني بنسټونه هم رامنځته شي او د دغو هېوادونو د ديني بنسټونو تر منځ روابط ايجاد او بالاخره نړېوال اسلامي بنسټ تاسيس شي، بيا به په ټوله نړۍ کې واحده اسلامي تگلاره ولرو او بيا به داسې نه وي چې څوک دې انتحاري بريدونه په افغانستان کې روا وبولي؛ خو په پاکستان کې يې ناروا وگڼي.

د کتاب ليکوال د ملايانو او امامانو د ژوند د بهترۍ لپاره هم مناسب تجويز وړاندې کوي، وايي چې بايد ملايانو ته د بنوونې عصري ميتودونه ورزده شي او بيا دې د ماشومانو تعليم ته وگومارل شي: «امامان چې د بنوونې دغه ميتود زده کړي، بيا کولای شي د ماشومانو له کورنيو څخه د خپلې معلمۍ حق الزحمه واخلي.» له مناسبې حق الزحمې سره به د دوی ژوند بهتره شي او هغه حقارت چې اوس يې د خوارۍ په وجه احساسوي، له منځه لاړ شي، په نتيجه کې به دوی ځانونه د ټولني د نورو وگړو په شان وگڼي او له خلکو سره به دښمني نه کوي. دلته هم ليکوال د نورو موردونو په شان له واقع بينۍ کار اخيستی دی او ملايانو ته يې د بنوونې په اړه د کورسونو جوړول حتمي گڼلي دي. موږ وينو چې نن سبا د کابل په ځينو خصوصي بنوونځيو کې د مدرسو فارغان د قران کریم او ديني علومو د استادانو په توگه گومارل شوي دي؛ خو څنگه چې دوی د تدريس په ميتود، ارواپوهنه او د پيداگوژۍ په نورو مسایلو نه پوهېږي، کار يې ناموثره دی او اکثراً د وهلو ډبولو له لارې پر شاگردانو فشار اچوي چې درسونه زده کړي، هماغسې چې دوی ته د لښتې په زور سبقونه بنودل شوي دي.

د الهياتو په بحث کې بناغلی محق وايي چې د طالبانو الهيات تشبيهي الهياتو ته تړدي دي چې په کې خدای ته د انسان صفتونه منسوبېږي او هماغسې چې انسان ژر غوسه کېږي او پر ځان کنترول له لاسه ورکوي، خدای هم غير له دې چې گناهکارانو ته سختې جزاگانې ورکړي او انتقام ځني واخلي، بل کار نه لري. د ده په باور طالبان او دوی ته ورته نورې ډلې

سترگې به پرانیږو...

ځکه خلک ځوروي، وهي او ټکوي يې او خورا سخت چلند ورسره کوي چې ځان د خدای له خوا د دغسې سخت شريعت په تطبيقولو مکلف گڼي. زما په نظر د دې ډول الهياتو نښې نښانې د افغانستان په غير مذهبي او ان د مذهب ضد ډلو په کړنو کې هم څرگندې دي، د افغانستان د خلق ديموکراتيک گوند يې ښه نمونه ده. دوی په خشونت پالنه کې تر جهادي ډلو او تر طالبانو کم نه وو، توپير يې همدومره و چې هغوی د ايډيالوژۍ په نامه دا کارونه کول او دا نور يې د مذهب په نامه کوي چې په ماهيت کې بيا دواړه سره يو شان دي. نو د ليکوال دا خبره سمه ده چې خشونت پالنه د ډېرو افغانانو د زړونو تل ته ورکښته شوې ده. فکر کوم د غير مذهبي ډلو کړنې هم د هماغه الهياتو له تصويره سرچينه اخلي چې غړو يې په کوچنيوالي کې په کورنيو او جوماتونو کې زده کړې دي.

د اثر خاوند د ځينو ديني مدرسو د وضعيت په اړه وايي: «په هغو ټولنو کې چې پراختيا يې نه ده کړې او له مډرن ژوند سره لا بلدي نه دي، غالب نظر اسطوره يي نظر دی. دا تر مډرنيزم د مخکې زمانې د ليد طريقه ده چې عمده ځانگړنه يې مرموزوالی دی. دوی هر څه ته، هغه که دنيوي چاره وي که ديني د اسطوري په سترگه گوري.» دی مدرسې داسې ځايونه گڼي چې عام خلک ورته د تقدس او اسطوري په سترگه گوري؛ خو خبر نه دي چې د ننه په کې څه تېرېږي. اسطوره يي نظر زموږ ټولني ته ډېر تاوانونه رسولي دي. ټگانو د خلکو له همدې ناخبرۍ او کمزورۍ څخه پوره استفاده کړې ده، دا چې مريدان د پيرانو پښې بنکلوي، د پير حضور ته په خاپوړو ورځي، هغه اوبه د تبرک لپاره څښي چې پير پرې لاسونه مينځلي وي ... د خلکو د همدې اسطوره يي باورونو نښې دي. دا مسأله هم د نورو هغو غونډې يوازې په ديني او مذهبي چارو نه محدودېږي؛ بلکې په ټولنه کې يې نور مثالونه هم وینو. مثلاً دا چې جنرال عبدالرشيد دوستم، احمدشاه مسعود، گلبدین حکمتيار، عبدالعلي مزاری، برهان الدين رباني، حاجي محمد محقق، عبدالرب سياف او نورو تنظيمي مشرانو د قدرت پر سر جنگونو کې څومره ويني تويې کړې او پر مسلمانانو يې څومره ظلمونه کړي دي، له هېچا پټ نه دي؛ خو د هر يوه پلويان لا اوس هم دوی ته د تقدس په سترگه گوري او د دوی پر خلاف يوه خبره هم نه شي زغملای. جالبه دا ده چې په دې منځ کې هغه کسان هم شامل دي چې ځانونه روښانفکره، تعليم يافته او د مدني ټولني غړي گڼي. که په نورو ډلو کې د مذهب زور دخيل وي، د دوستم ډله خو مذهبي صبغه هم نه لري؛ مگر سپری حيرانېږي چې څنگه پوه تعليم يافته او روښانفکره خلک هم ورته ټيټېږي او هره خبره يې په پټو سترگو مني. څلور دېرش کاله وشول چې نورمحمد تره

کي او حفيظ الله امين مړه دي؛ خو د هر يوه ملگري اوس هم خپل رهبر له عيونو ميرا گڼي او د هغه د هر عمل دفاع کوي. دا ټول د اسطوره يي ليد تاوانونه دي.

استاد محق په بې ساري جرئت سره د مدرسو هغه پټ اړخونه بريندوي چې نور څوک يې د ويلو توان نه لري: «په دې مدرسو کې هر وخت پر دې ټينگار کېږي چې له بنسټو سره دې له هر ډول رابطې پرهبز وکړي. دغه ټينگار د نرسالارۍ د فرهنگ انعکاس دی چې په اجتماعي ژوند کې د مېرمنو له هر ډول حضور سره مخالف دی... په دې ليدلوري کې بنسټ د نارينه وو د انحراف او د فتنې عامل گڼل کېږي چې بايد سخت ځنې وډارېږو. دغه فتنه گري يوازې د بنسټ پر حضور نه رالندېږي، بلکې د هغې هر ساده او معمولي عمل، د مخ جو تېدل يې، غږ يې، پرلاره تگ يې، او هر څه يې فتنه زېږولای شي. ان د بنسټو د بوټونو ټکا هم دغسې ده.» له دې خبرې سرې دا نتيجه اخلي چې تر هغه سراپله لېوه دی چې بايد هر وخت د بنسټو رمه ځنې وساتي که نه دی ځان نه شي قابو کولای.

څو کاله مخکې په يوه موسسه کې طبي سوپر وایزوم او د افغانستان ځينو کليو ته تلم. يوه ورځ مې له يوه ملا سره پر همدې موضوع بحث وشو. هغه ويل چې ولې زموږ سيمو ته بنسټينه ډاکترانې نه راځي؟ ما ورته وويل چې ته خپله لور مکتب ته نه پرېږدي، د نجونو مکتب نه مني؛ نو بنسټينه ډاکتره خو له اسمان څخه نه رانازلېږي. ده وويل چې د نجونو مکتب ځکه نه مني چې ورسره فساد زياتېږي. همدغه سرې څو ورځې مخکې راته ويلي وو چې په کلي کې بچه بازي عامه شوې ده او بنکلي هلکان په امن کې نه دي. نو ورته مې وويل، اوس چې ستاسو په سيمو کې بچه بازي عامه ده نو ولې د هلکانو پر گرځېدو بنديز نه لگوي؟ ځکه چې فساد ته خود دوی حضور هم زمينه برابروي. کابلين وايي چې د طالبانو په وخت کې چې بنسټې او نجونې به له سره تر پښو پورې پټې وې او يوازې به يې پوندې ښکارېدې، د نارينه وو سترگې به د دوی پر پوندو بنسټې وې؛ خو اوس چې گڼ شمېر مېرمنې لوڅ مخونه گرځي، څوک ورته گوري هم نه. غني خان ښه ويلي دي:

چې دې وس د بدو نه وي
څه به ته څه به دې ښه وي
توبه هله د شرابو
چې شراب درته پراته وي

سترگي به پرانيزو...

چې بودا شې خوله کړ شپه

بيا توبه توبه د خه کړې

هغه ښه د بدو بد وي

د ناکامه چې ته ښه کړې

زموږ په ټولنه کې ځينې نور مسایل هم شته چې زما په فکر بايد راوسپړل شي. مثلاً موږ د روايتونو او احکامو ماهيت ته نه گورو، يوازې شکل ته يې گورو او هماغه منو. د بېلگې په توگه دا د سنت طريقه ده چې د نارينه وو پايڅې دې تر ښنگرو پورته وي؛ ځکه د رسول الله (ص) په وخت کې ټيټې پايڅې د تکبر ښه وه. په کابل کې د تنظيمي جگړو پر مهال ټولو جنگياليو په تېره بيا د دوستم د مليشو پايڅې به تر زنگانه پورته وې خو هر يو يې د خپلې زمانې فرعون و؛ نو که د سنت شکل ته وگورو خو پايڅې بايد پورته کړو؛ خو که يې ماهيت ته وگورو، په دې وخت کې خبره اپوټه ده، جگې پايڅې د تکبر ښه ده. يا د اوداسه او په مجموع کې د طهارت په اړه، زه مطمئن يم چې که د نبي کریم (ص) په وخت کې صابون واى، ده به خامخا ويل چې تر استنجا وروسته لاسونه مو په صابون ومينځئ؛ ځکه د ده منظور د بدن پاکوالی دی او بدن په خالي اوبو نه پاکېږي. دې ته ورته سلگونه نور موردونه دي چې خپرل غواړي. په دې تمه چې ښاغلی محمد محق به پر دې مسایلو هم بحث وکړي.

ډاکټر ولي الله ازاد

د 2013 د جون 15

کراچي، پاکستان

د پيل خبرې

څنگه چې له دې ملک څخه د نېسبرازی او د ترقی فرصت اخیستل شوی دی، هماغسې د دې لوبې په وجه زموږ د معنوي تعالی فرصت هم له منځه تللی دی. دین کولای شول چې د خپلو اخلاقي لارښوونو په برکت د انسانانو روح او باطن تزکیه کاندې؛ خو که چېرې دین یې د قدرت او ثروت په ناولتیاوو نه وای ککړ کړی. موږ له دین څخه د مینې او پخلاينې الهام اخیستی شو نه د کرکې او خشونت.

خو زموږ د وطن واقعیتونه بل څه وایي... گوندې دا کرغېر نه کیسه پای نه لري چې نور د مرگونو او مصیبت، بلوا او جنایت شاهدان ونه اوسو.

درې لسيزې تېرې شوې خو لاهم د هېواد د فکر او فرهنگ په ډگر کې د بدلانه نښې نه ښکاري او لاهم د دیني بحثونو ټیکه د هغو وگړو په لاس کې ده چې ژوند ته هېڅ درناوی نه لري او ارامی او ابادی ته هېڅ اهمیت نه ورکوي.

لاهم د دین په نامه بازار لگېدلی او هغه شیان په کې خرڅېږي چې د وینو بوی ځنې لټېږي او له غوسې او خشونت پرته نور څه په کې نشته خو لنډ فکري او ساده گان یې اخیستونکي دي. په دې منځ کې نو د قلموالو رسالت څه دی؟ هغه کسان چې فکر خپروي، هغوی څه وظیفه لري؟ ایا هغه ژمنه چې خدای پاک د فکر او پوهې له خاوندانو څخه اخیستې ده، له دوی څخه دا نه غواړي چې بې له وېرې دې د جهل او جمود پردې وڅېږي او د مستو زنگیانو له لاسه دې وسله واخلي چې نور د چا مری پرې نه شي او د چانس خیرې نه شي؟

د دین داسې ښکلی تفسیر وړاندې کول چې **پر عقل برابر وي** او **پر زړه خوږ ولگي**، او د افراطي مفکورو نقد کول، یو له هغو کارونو څخه دی چې د فکر خاوندان یې کولای شي.

لیکوال دا خپله وظیفه بولي چې د قلم په زور د هغو کسانو مخې ته ورواندگي چې تیاره خپروي او کرکه او تعصب زېږوي. دا مسأله تر هغې زیاته جدي ده چې سړی دې ځان ورته غلی ونیسي او خبره پکې ونه کړي؛ ځکه چې دلته د انسانانو او د هېواد د تباهی او د دین د بدنامی مسأله مطرح ده، دلته اخلاق او معنویت تباه کېږي.

سترگې به پرانیږو...

لیکوال په دې هم پوهېږي چې دغه هڅې د اوبو د یوه څاڅکي په شان دي چې په یوه وچه، سوځېدلې صحرا کې څڅېږي او دا به د ټولني له زرگونو ستونزو څخه یوه هم حل نه کړای شي؛ خو چاره څه ده؟

هغه رېډ چې موږ ورسره مخ یو، یوازې د همدې زمانې محصول نه ده. زموږ د هېواد ځینې ستونزې په تېرو لسيزو او ان تېرو پېړیو کې رېښه لري. هر نسل یوه کارنامه درلودلې ده، یا مثبت یا منفي، یا کامیاب یا ناکامه. موږ هم په خپل وار سره یو څه مسوولیت لرو. کېدای شي زموږ نننۍ تې هڅې د راتلونکو نسلونو لپاره ګټورې تمامې شي، د هغو نسلونو لپاره چې پر ځان به ویاري او د دې ټولني د بېرې ماڼوگان به وي.

لیکوال په همدې باور قلم راخیستی او هڅه یې کړې ده چې له خپلې وسې سره سم ځینې مسایل مطرح کاندې. ګوندې دا بحثونه ځینې پوښتنې راولاړې کړي او زموږ په ټولنه کې د کتاب د ځینو لوستونکو په فکر کې خوځښت راولي.

د دې کتاب مقالې او بحثونه د تېر کال په بهیر کې له هغو ترڅو او غمجنو پېښو سره هم مهاله لیکل شوي دي چې زموږ په خاوره کې پېښې شوې. نو د لیکوال ذهن تر ډېره بریده هغو اندېښنو په سر اخیستی و چې د محیط له واقعیتونو سره یې اړخ لگاو او نیت یې انتزاعي-تحقیقي اکاډیمیکه لیکنه نه وه؛ خو د اکاډیمیکو هڅو د ارزښت د راکمولو نیت یې هم نه دی لرلی.

د دې کتاب ځینو مقالو د قلموالو پام ځان ته اړولی او سربېره پردې چې ځینو خپل شخصي نظر راته څرګند کړی، څو تنو ځوانو قلموالو نقدونه او تعلیقونه یې هم ورباندې کښلي او له دې کار سره یې د انتقادي بحثونو سپرغۍ بله کړې ده او دا هغه څه دي چې زموږ د فرهنګي حوزې له اساسي اړتیاوو څخه دي. دا چې زه له دې تعلیقاتو او ملاحظاتو سره موافق یم که نه، بېله خبره ده؛ خو د دې حسنه سنت قدر کوم او د لیکوالو د مبارکو هڅو په درناوي، د هغوی مقالې مې د کتاب په پای کې راوستې دي.

د دې اثر تر خپرولو وروسته به هم لیکوال له دې باوره لرې نه شي چې د هغه لیکنې د انساني هڅې په توګه له خطا او سمو او ناسمو به خالي نه وي، په همدې وجه دی هر نقد ته په ورین تندي هرکلی وایي او هیله من دی چې په همدې پلمه دې د هېواد د قلموالو ترمنځ جدي او لا ژور بحثونه راپیدا شي او هغه فکري رکود چې پردې وطن حاکم دی، مات شي. په دې تمه چې جدي او اغېزناک بحثونه پیل شي او دعوي دې د جګړې او خشونت له ډګره د قلم او لیکلو

سترگي به پرانيزو...

ميدان ته انتقال شي. که داسې وشي په دې ملک کې به لوی بدلون پيل شي او ټولو ته به د نښه راتلونکې زيږی ورکړي.

بمنه و کرمه...

محمد محق

۱۵/۳/۱۳۹۰

قاهره

لومړۍ برخه

د دین او فرهنگ په اړه

سیاسي اسلام،

د دنیا تأمینول که د آخرت تضمینول

نژدې یوه پېړۍ کېږي چې داسې حزبونه او ټولنې رامنځته شوې دي چې د اسلام سیاسي تفسیر یې منظور دی. دوی ورو ورو په اسلامي ملکونو کې د سیاسي - اجتماعي تحولاتو په مهمو لوبغاړو بدل شوي دي. تردې اوږدې مودې وروسته، اوس د اسلامي ټولنو اساسي اړتیا دا ده چې د دغو ډلو نقش او فعالیت و ارزوي. لیکوال هڅه کوي چې په دې بحث کې دغو ډلو ته له تحلیلي - انتقادي لیدلوري وگوري چې ورسره تیوریکي جدي بحثونو ته لاره هواره کړي ځکه دا شی زموږ په محیط کې سوړ او بې خونده دی.

د بحث ترمینولوژي

مخکې تردې چې اصلي بحث ته ورننوځم، ښه به دا وي چې له «سیاسي اسلام»، «تأمین»، او «تضمین» څخه خپل منظور روښانه کړم.

سیاسي اسلام، نن سبا د مذهبي جماعتونو په منځ کې هغو بهیرونو او ځواکونو ته ویل کېږي چې د دین تر نورو اړخونو په تېره بیا د دین د اخلاقي بعد په نسبت د دین ظاهري بڼه یعنې شرعي احکام پورته گڼي. دوی په همدې وجه د شریعت تطبیقول د مسلمانۍ تر ټولو مهم اړخ گڼي چې دا کار د حاکم سیاسي نظام په لاس کېدونی دی. دوی باور لري چې د همداسې نظامونو تاسیس د اسلامي ټولنو د ستونزو د حل پیل دی. دغه ډلې په فرهنگي، اجتماعي، اخلاقي او نورو ډگرونو کې نور ټول اصلاحات او بدلونونه، فرع گڼي خو د مسلمانانو د سیاسي ژوندانه بدلانه ته د اصل په سترگه گوري. په همدې خاطر حکومت ته رسېدل ورته خپله شرعي وجیبه ښکاري. په عربي نړۍ کې اخوان المسلمین، په غیر عربي ملکونو کې د دوی همفکران او پیروان، په مختلفو هېوادونو کې د حزب التحریر څانگې، جهادي سلفیت، د القاعدې نړېوال سازمان او د هغوی طالب اندېوالان، ټول یو خپل دي. سره له دې چې په ځینو موردونو لکه حکومت ته د رسېدو لاره او همدارنگه د شریعت د تطبیقولو په طریقو کې لږ ډېر

سترگي به پرانيزو...

سره اختلاف لري؛ خو په ټوله کې سره يو شان دي. دغه ټولې يادې ډلې د سياسي اسلام تر نامه لاندې ډلبندي کېږي.

تأمين د امن له رينسې څخه اخیستل شوی دی او کله د امنیت او اطمینان ورکولو په معنا او کله هم د برابرولو او د اړتیاوو د رفع کولو په معنا چې د امنیت او اطمینان حس ورسره نغښتی دی، استعمالېږي. نن سبا دغه کلمه په فارسي کې هم په همدې معنا کارول کېږي او د لیکوال منظور هم همدغه معنا ده.

تضمین په دوو معناوو استعمالېږي: لومړی، د یوه شي استعمال د بل شي په ضمن (ترخ) کې مثلاً په ادبیاتو کې چې یو شاعر د بل شاعر یوه مصرع یا بیت د خپل شعر په ضمن کې راوړي؛ خو دا معنا زموږ له بحث سره تړاو نه لري. (زموږ په ادبیاتو کې پنخوا دغه دود موجود و چې یو شاعر دې د بل شاعر پر غزل مخمس ولیکي او د مخمس د هر بند په پای کې د هماغه غزل یو بیت راوړي، دې کار ته په ادبیاتو کې تضمین وايي؛ ژباړن) دویمه معنا، د یوه شي ضمانت کول او د هغه د ساتلو یا برابرولو ژمنه. لیکوال دا کلمه په همدې معنا استعمال کړې ده.

دنیا که آخرت؟

په دې لیکنه کې دا پوښتنه مطرح کول غواړو چې سياسي اسلام د مومنو مسلمانانو د نیايي اړتیاوې او غوښتنې پوره کوي که هغوی ته د اخروي سعادت لاره هواروي او د هغوی معنوي ژغورنه تضمینوي؟ البته دلته د نورو دیني جماعتونو په اړه چې د سياسي اسلام تر چتر لاندې نه راځي، څه نه وایو، لکه صوفیان، دیني روښانفکران او د نویو فکرونو خاوندان، غیر جهادي سلفیان، تبلیغیان او نور ځکه چې دوی یا خو اساساً سیاست ته اهمیت نه ورکوي او یا دا چې سیاست د فرهنګي - اجتماعي مسایلو تابع ګڼي چې دا د دیني اصلاح او د ټولنې د معنوي پاکولو په لومړیتوبونو کې نه راځي (۱).

سياسي اسلام د مدرنې زمانې زېږنده او په شرقي - اسلامي ټولنو کې د **ناکامه** مدرنیزېشن له جانيې عوارضو څخه ده او عمدتاً د ښاريانو د ټیټو طبقو او ښاري ژوند ته د نه راجذب شویو کلیوالو ایديالوژي جوړوي. دغه ایديالوژي په دې ملګونو کې پر موجودو پراخو او ژورو کړکېچنو حالاتو د دې طبقو د باخبرې انعکاس دی. د دوی باخبرې نیمګړې پاتې ده او د اجتماعي، اقتصادي، سياسي، فرهنګي او ... تحولاتو په اړه له مدرنو پوهنو سره آشنا شوي نه ده. دوی ساده فکر کوي او ګومان کوي چې د دې هېوادونو د وروسته پاتې والي او د

مسلمانانو د ماتې راز د دغو ملکونو په فاسدو نظامونو کې نغښتی دی چې د نامسلمانو او عمدتاً غریبانو په توپو باندې واک ته رسېدلي دي (۲).

د دې نظریې پر اساس که چېرې صالح وگړي (صالح په خاص تعریف سره) راووخې او ځان د پردیو له منگولو وژغوري او په خپلو ملکونو کې شرعي احکام جاري کاندې؛ نو د اسلامي هېوادونو ټولې ستونزې به یوه یوه له منځه ځي. بیا به نه د نیستی او محرومیت اثر پاتې وي، نه به د صنعت او ټکنالوجۍ په ډگر کې کومه عمده ستونزه پاتې وي، نه به په سیاسي ډگر کې د کمزورۍ احساس وکړي، نه به په علمي برخه کې له کمبود سره مخ وي، نه به د اخلاقي بحرانو رنځ وگالي، نه به د چاپېریال له بدلونونو اندېښنه ولري، او نه به نورې لانجې ورپه غاړه وي...

په دې توگه بې له دې چې بلې دنیا ته لاړ شي، موعود جنت به همدلته ورته برابر شي او د اسلامي حکومت هغه طلايي دوران چې تر خلفای راشدین وروسته له منځه تللی و (۳) او دا څوارلس پېړۍ مسلمانانو د هغه د محرومیت رنځ گاللی، هغه دوران به بېرته اعاده شي. البته دا حتمي نه ده چې دغه طلايي دوره دې ټولو ته طلايي وي؛ ځکه مسلمانان به بېرته هغه ځمکې لاندې کړي چې له لاسه یې ورکړې دي. پردې سربېره، د دنیا په شرق و غرب کې به د اسلام د خپراوي او پراختیا زمینه برابره شي او هغو خلکو ته چې تر اوسه له اسلامه محروم پاتې وو، اسلام به ورته ورسول شي او که د دې رسالت د تر سره کولو لپاره اړتیا پېښه شي، نور هېوادونه به په زوره و نیول شي (۴).

سیاسي اسلام د دې دنیا د نښکني لویې وعدې کوي او ورسره هم مهاله د بلې دنیا د سعادت تضمین هم کوي او ژمنه کوي چې که چېرې خلک دې ایدیا لورې ته مخه کړي نو اخلاقي تعالی، معنوي ژغورنه، الهي قرب او هر څه چې په دې ډله کې راځي، تر لاسه به یې کړي. که داسې وشي نړۍ به د نوي انسان او نوي جهان د منځته راتلو شاهد او سي چې په دې جهان کې به د جاهلیت اثر پاتې نه وي، هم د شلمې پېړۍ د جاهلیت (۵) او هم د نورو پېړیو د جاهلیتونو اثر.

دې کې شک نشته چې داسې خوږې وعدې د هر چا زړه خپلوي؛ خصوصاً د هغو ځوانانو چې د خپلې ایدیا لپاره هېڅ څرک نه مومي او په بې صبرۍ سره د داسې بدلانه انتظار کوي چې د دوی محرومیتونه ختم کړي او د دوی د مطلوب نظام او مطلوبې ټولني د منځته راتلو زمینه

سترگي به پرانيزو...

برابره کړي. دغه ژمني خصوصاً هغه مهال لا خوږې لگېږي چې د مخاطبانو ذهنونه يې د ملتونو د پرمختگ له رازو او د لويو اجتماعي تحولاتو له پوهې خالي وي.

کله چې دا خلک عاطفي ويناوې کوي او په دې وجه د خلکو شور او ولولې راپارول کېږي، د عقل او فکر لپاره ميدان وروکي کېږي، دلته د خلکو په زړونو کې اميد، باور، جدیت، غوسه، کرکه او نور متناقض احساسې حالتونه سره گډېږي او په دې حالت کې يوازینی چيغه چې د خلکو غوږونو ته لاره نه شي کولای، هغه د عقل او حکمت چيغه ده چې له پوهې او تجربې څخه را ولاړېږي او د مسووليت د احساس او دورانديشۍ له مخې له ستونې څخه راو وځي.

په داسې وضعيت کې، د داسې بحثونو تمه نه شو کولای چې په آرامه فضا کې له شور ماشوره لرې ترسره شي او د خلکو ذهنونه لارياتو او ژورو فکرونو ته وهڅوي، بې له دې چې اهل علم په څه شي تورن کړي او د فکر خاوندانو ته د شک په سترگه وگوري.

همدا وجه ده چې سياسي اسلام توانبدلی دی د مسلمانو ځوانانو د لويې برخې پام ځان ته واړوي بې له دې چې علمي بحث او مناقشې ته تيار اوسي. دوی دې ته نه دي تيار چې له نورو ډلو سره رغوونکې خبرې اترې وکړي چې د گډو ستونزو چې يوازې په يوې خاصې ډلې پورې اړه نه لري، چاره وکړي. دا کار ځکه نه کوي چې د دې بحثونو شرط دا دی چې يوه خوا دې ځان د ټول حقيقت مالک ونه گڼي او مقابل لوري ته دې هم اقلاد احتمال په حد کې برخه ورکړي.

تراوسه چا نه دي ليدلي چې د سياسي اسلام پلويانو دې داسې خبرو اترو ته غاړه ايښي وي چې گڼې ډلې راوغاړي او هدف يې حقيقت ته رسېدل او د هغو ټولنو د گډو ناخوالو د حل را ايستل وي چې دغه ټولې ډلې ورپورې تړلې دي.

که داسې مباحثو ته فرصت برابر شي چې په کې د تکفير وسله له چا سره نه وي، فتواگانې په کې نه وي، له ډوگما څخه لري خبرې اترې په کې وشي، او ټولې خواوې علمي استدلال او منطق ته غاړه کېږدي؛ نو د دغو بهيرونو له خوا پر رامنځته شويو ډېرو مفاهيمو، شعارونو، مقولو او مفکورو باندې به بيا کتنه وشي او دغه مفاهيم او مقولې به خپل ځای نورو مفاهيمو او مقولو ته پرېږدي، داسې مفاهيمو ته چې پر غښتلي منطق تکيه ولري.

د دوو منطونو تفکیک

یو له هغو موردونو چې د دې مقالې د بحث موضوع ده او باید چې په جدیت سره وڅېړل شي، د دنیا او آخرت د منطق تفکیکول دي او دا چې سیاسي اسلام کوم یو خپل لومړیتوب گڼي او عملاً د هغه د تحقق توان لري.

د دین د لومړي لاس متنونو یعنی قران او سنت ته په مراجعې څرگندېږي چې د دې دوو منطقونو په منځ کې آخرت لومړی درجه اهمیت لري. دنیا د آخرت په څنډه کې معرفي کېږي ځکه چې د دین د صریح منطق پر اساس، د دنیا لنډ او تېرېدونکی ژوند د آخرت د اوږده او بې پایه ژوندانه په نسبت تر لویې او ساعت تېرې (لهو و لعب) زیات څه نه دی (۲). نو اخروي سعادت او ابدي ژغورنه باید د مومن انسان د توجه محراق وي او په هېڅ وجه باید دنیا او آخرت په یوه تله کې ونه تلي. د دنیا او آخرت تر منځ توپیر هغومره دی لکه څومره چې د محدود او بې نهایت امر تر منځ یې تصور کولای شو.

اخروي ژغورنه چې هماغه ابدي ژغورنه ده، خپل خاص منطق لري چې محور یې زیاتره له خدای سره د انسان رابطه، د خلقت مبدا او د خدای له مخلوقاتو سره د انسان تعامل دی. له خدای سره رابطه د عبادت له لارې تأمینېږي او دا په حقیقت کې د متنهې موجود او نامتنهې ذات تر منځ سېمبولیکه رابطه ده، نه دا چې خدای ته به کومه گټه رسوي او یا دې د هغه کومه اړتیا پوره کوي. د خدای له مخلوقاتو سره او تر ټولو د مخه له انسانانو سره د انسان رابطه، د اخلاقي فضایلو پر اساس جوړېږي. د قران د ایتونو زیاته برخه په همدغو دوو محورونو پورې اړه لري چې د ابدي ژغورنې اساسي لاره ورپورې غوټه ده. ان د ځینو مسلمانو پوهانو په نظر، د قران او سنت د ځینو دلیلونو پر اساس، عبادت د اخلاقي فضایلو د تکمیل مقدمه ده (۷).

په دې منځ کې، ځینې دیني ارشادات چې ورته احکام ویل کېږي، د حقوقي قوانینو له ډلې څخه دي او د معاملاتو په حوزې پورې اړه لري. د دې احکامو د اجرا کولو ضمانت په حکومتی نظام پورې اړه لري چې تطبیق یې کړي او خلک یې مراعاتولو ته ملزم کاندې. د دیني احکامو دغه ډله د دوو نورو محورونو په نسبت خورا محدود دي او د قران لږ شمېر ایتونه ورته ځانگړي شوي دي (۸). دغه احکام د هغو دوو نورو محورونو پر خلاف، د مکان او زمان رنگ لري او په همدې وجه تل د اجتهاد او فقهي بحثونو موضوع جوړوي. که د دې احکامو حقیقت او د هغوی اخري مقصد باندې ژور فکر وشي، به لیدل شي چې د هغوی اخري مقصد هم دا دی چې وگړي په اخلاقي ضوابطو منضبط کاندې او دغه عمل یې د هغه له نورو اعمالو سره

سترگي به پرانيزو...

غاړه غړۍ كړي چې ابدې ژغورنه يې په برخه شي. د دې ادعا ثابتول كاملاً جلا تخصصي بحث غواړي چې بل ځای بايد مطرح شي (۹).

خو په دې كې هېڅ شك نشته چې د قران او سنت كُلي هدف دا دی چې د مومن وگړي ټوله اراده، اندېښنه او هڅې اخروي ژوند او ابدې ژغورنې ته معطوف كاندې. دنيوي ژوند او په هغه پورې اړوندې چارې كه په دې بحث كې ځای مومي، يوازې په يوه اوږده متن كې د «لينديو» په حد كې دي چې د اړتيا له مخې پرانيستل كېږي او بېرته بندېږي. خو اصلي اوږد متن د آخرت په اړه دی. له داسې آخرت محوره متن څخه د دنيوي چارو (سياسي، اقتصادي، اجتماعي، حقوقي، صنعتي، علمي، هنري...) استنباط او استخراج هغه تېروتنه ده چې پخوا هم شوې ده؛ خو دا شی د ايديالوژۍ په بڼه په لومړي ځل د سياسي اسلام په وسيله وړاندې شو او په معاصر اسلامي فكر كې د پراخې گډوډۍ سبب شو (۱۰).

دغه پرېشاني له دې ځايه راوړلېږي چې دنيا او آخرت له يوه جنسه نه دي؛ خو سياسي اسلام دې حقيقت ته غاړه نه ږدي. دنيا او آخرت هر يو خپل خپل منطق لري چې كله كله د تصادف له مخې سره يو ځای كېږي؛ خو هېڅكله كوم تلازم دا دوه يو په بل پورې نه شي تړلای. معنا دا چې دنيوي سعادت له اخروي سعادت نه بېل دی او ممكن كله كله وشو كولاى چې دواړه سره يو ځای ولرو او كله يو يې او كله هم هېڅ يو يې. خو په دې منع كې هېڅ ملازمه نشته او داسې نه ده چې كه يو څوك دنيوي سعادت لري هغه دې حتماً اخروي سعادت ته ورسېږي او يا كه چا ته دنيوي سعادت نه شو برابر نو اخروي هغه به يې هم په برخه نه شي. په دې اړه كولاى شو گڼ ايتونه او حدیثونه وومو چې په تکرار سره يې پر دې مفهوم ټينگار كړی دی.

دنيوي سعادت تر هر څه وړاندې په دې پورې تړلی دی چې د بني ادم د دې نړۍ اړتياوې پوره كاندې. د فقهې د اصولو كتابونو د ضرورتونو، اړتياوو او تحسينياتو په مبحث كې دغه موضوع څېړلې ده (۱۱) او عارفانو له هغې جملې څخه مولانا په مثنوي كې ورته اشاره كړې ده (۱۲) او په وروستيو كې ابراهام مازلو دغه اړتياوې د تيورۍ په بڼه وړاندې كړې دي (۱۳). دنيوي چارې د عقل او منطق تابع دي او د انسان د عقل او اکتسابي پوهې په توانایۍ سره سمبالېږي. د اسلام له درانه پيغمبره په راپاتې يوه صحيح حديث كې راغلي چې دغه چارې د بني ادم د عقل او تجربې په قلمرو پورې اړه لري. سياسي اسلام له دې او دې ته ورته حدیثونو او رواياتو سره داسې چلند كړی دی چې كه د دوی مخالفانو يې له نورو حدیثونو سره كړي وای، دوی به يې وار له واره په زندقه او الحاد تورنول (۱۴).

تکويني سنتونه او تشریحي سنتونه

که له قرآني اصطلاحاتو څخه استفاده وکړو، باید ووايو چې دنيوي چارې د خدای پاک له تکويني سنتونو (۱۵) سره د آشنایۍ په مرسته سمبالدای شي او هېڅوک پر دې باندي سترگې نه شي پټولای چې له دغو سنتونو سره آشنایي د عقل او پوهې له چارو څخه ده او ان انسان کولای شي چې بې له ایمان او دیني اعتقاد څخه هم دغه سنتونه کشف کاندې او له هغوی څخه په استفادې سره خپلو غوښتنو ته ورسېږي.

نن سبا که د سیاسي اسلام له هر صاحب نظر څخه پوښتنه وشي چې څرنگه نامسلمان ملتونه او لاییک نظامونه توانېدلي دي چې په مختلفو برخو کې دنيوي کامیابۍ حاصلې کړي، څرگند ځواب به یې دا وي چې هغوی د خدای تکويني سنتونه کشف کړي او عمل یې ورباندې کړي دی. کولای شو همدا مطلب د الجواهر طنطاوي په مشهور تفسیر، د عبدالکریم زیدان په «السنن اللهييه» کتاب کې او هم په ډېرو نورو منابعو کې وگورو.

د دې معنا دا ده چې په دنيوي چارو کې پرمختګ خپل خاص منطق لري او دین اساساً دا مسأله له خپل قلمروه ایستلې ده او خپله بني ادمانو ته یې ورپرېښې ده. په عمل کې هم وینو چې نور ملتونه بې له دیني اعتقاد څخه توانېدلي دي چې په دې برخه کې څرگند پرمختگونه وکړي. په دې لحاظ د زراعت او صنعت او د سیاست او مدیریت ترمنځ هېڅ توپیر نشته (۱۶)، دا ټول دنيوي چارې دي او ټول هماغه یو منطق لري، د مصالحو (گټو) د جلب منطق او د مفاسدو (زیانونو) د دفع منطق. د فقهاوو په نظر همدا د شریعت د احکامو اصلي مقصد دی، دې ته به پام کوو چې دلته شریعت د دین پر وړاندې مطرح کېږي چې دا دقیقه او د تخصص پر بنا ډلبندي ده. دغه ډلبندي له هغه ځایه راولاړېږي چې د ټولو پیغمبرانو دین یو؛ خو شریعتونه یې بېل بېل وو او په هر وخت کې د شرایطو له غوښتنو سره سم، خاص شریعت راغلی و (۱۷).

د بني ادم عقل د دغو چارو په اړه چې د دې نړۍ په مصالحو او زیانونو پورې اړه لري، د عمل پراخ ډگر په مخ کې لري. په همدې وجه دغو چارو ته په فقه کې «امور معقوله المعنی» ویل شوي دي، یعنې هغه چارې چې په عقل د درک او پوهېدو وړ دي (۱۸). کله چې عقل ته میدان خلاص شي بیا د عقلاني روشنو، عقلاني وسایلو، او عقلاني پوهو له استفادې څخه ډډه نه شو کولای. د دې معنا د عقلانیت منطق ته غاړه اېښودل دي او دا منطق د ټولو ملتونو او فرهنګونو ترمنځ مشترک دی او په هېڅ ځانګړي دین پورې اړه نه لري. د هر دین او مذهب پیروان په مساوي ډول حق لري چې استفاده ځنې وکړي او څومره چې له دې شي څخه استفاده

سترگي به پرانيزو...

کوي، هماغومره به په دنيوي چارو کې کاميابېږي، په زراعت، صنعت، اقتصاد، سياست، مدیریت، ټرافيکي نظام، بناري نطافت، د چاپېريال د بحرانونو پر وړاندې په مقابله کې... او په ټولو دنيوي چارو کې.

سياسي اسلام د دې پر ځای چې له دې حقيقت سره علمي چلند وکړي، هڅه يې کړې ده چې له خپلو عام پسندو شعارونو سره لکه «الاسلام هو الحل» يعنې اسلام زموږ د ټولو ستونزو حل دی (۱۹)، د خپلې سياسي پروژې په گټه د خلکو په راټولولو لاس پورې کړي. دغه شعار په ظاهره خو د اسلام قدر کوي خو په باطن کې په سياسي لوبو کې اسلام د يوې وسيلې په توگه کاروي او اسلام د هغه د اعتبار په بيه په دنيوي لانجو کې بنسټلوي.

له دين څخه تمه

د سياسي اسلام پلويان يا خونه پوهېږي او يا نه غواړي ومني چې د دنيوي ستونزو حل بل منطق ته په غاړه اېښودلو کې دی، هغه منطق چې د دين په ژبه، د الهي تکويني سنتونو تعبير ځنې کېږي او په غير ديني ژبه کې عقلايي منطق بلل کېږي. يوه نظري ستونزه دا ده چې دغه بهير په دې وجه چې د فکري بلوغ په لحاظ هغه ځای ته نه دی رسېدلی چې «له دين څخه تمه» مقولې ته په جدي سترگه وگوري او ورباندې فکر وکړي. دوی نه شي کولای د علمي تحليل په ميتود د دې تمې اندازه تعينه کړي، دا هغه کار دی چې په اکاډيمیکو مرکزونو کې يې کولای شو نه د لارو پر سر په مظاهرو يا په هغو عاطفي ويناوو چې عوام لمسوي.

دغه بهير له نژدې يوه پېړۍ راهيسې خلکو ته وعدې ورکړې دي چې ستونزې به يې د دين په مرسته حل کاندې او مسلمانې پرگنې يې په ځان پسې رهي کړي دي؛ خو د دغو ټولنو د ستونزو د حل لپاره يې هېڅ منسجمه نظري طرحه نه ده وړاندې کړې او په ځينو ملکونو کې چې حکومت ته رسېدلی دی، هلته يې هم هېڅ کومه کاميابه عملي طرحه نه ده تطبيق کړې، په ځينو موردونو کې که کامياب شوی هم دی، هغه په دې وجه چې د نامسلمانو ملتونو له تجربو يې استفاده کړې ده او د عقلاييت منطق ته يې غاړه اېښې ده.

حيرانونکې خولا دا ده چې د ناکامۍ له دې اوږده تاريخه وروسته هم لا تر اوسه پورې داسې نښې نښانې نه ليدل کېږي چې دا بهير دې ځان ته له سره وگوري او په ځان کې دې سمون راولي. دوی تل هماغه ډول ډنگوي چې له څو لسيزو راهيسې يې د خلکو غوږونه کانه کړي دي. لا هم خلکو ته په قاطعيت سره وعدې ورکول کېږي چې که چېرې د دې بهير ملاتړ وکړي، ټولې ستونزې به يې حل شي. خو په عمل کې يې د دې ستونزو په حل کې هېڅ کومه کاميابي نه ده

ترلاسه کړې. ان د تيوري په کچه يې هم ځان له تناقضاتو نه دی پاک کړی او د دنيا او دين د توپير منطق ته يې غاړه نه ده اېښې.

سياسي اسلام لا لگيا دی ټينگار کوي چې د مسلمانو ټولنو د ټولو ستونزو د حل کونجې په لاس کې لري او ورسره هم مهاله د دوی اخروي سعادت هم تضمینوي، حال دا چې د دې خبرې اپوټه سمه راخېژي. يعنې څنگه چې د خلکو د دنيوي ژوند په تأمين کې پاتې راغلی دی، هماغسې د هغوی د اخروي سعادت په تضمین کې به هم ناکامه وي. ان که ورته څير شو به وينو چې دوی د خلکو په زړونو کې دنيوي وسوسې جوتې کړې دي او عملاً يې خلک هغه لوري ته سوق کړي دي چې معنوي، اخلاقي او اخروي مسایلو ته يې پروا مخ په تېدو ده. دوی له خلکو څخه د معنوي تعالیٰ فرصت اخیستی دی. په همدې وجه په اسلامي هېوادونو کې د وگړو د اخلاقي او معنوي وضعیت مطالعه دا رانېښي، څومره چې د دې ډلو او جماعتونو نفوذ زیاتېږي او ورسره د دين په سېمبولیکو مظاهرو التزام زیاتېږي، هماغومره په دې ټولنو کې اخلاق او معنویت کمزوری کېږي (۲۰).

له عبادتونو څخه د وسيلې په توگه استفاده

دا سمه ده چې د سياسي اسلام ځينې ډلې تربیوي او روزنيز پروگرامونه هم لري او خپلو غړو ته د عبادت او اخلاقو توصیه کوي؛ خو د دوی په کار کې يوه اساسي ستونزه شته او هغه دا چې دوی له عبادت او اخلاقو څخه د وسيلې په توگه کار اخلي، دوی د دې لپاره چې خپل غړي د سياسي پروگرامونو لپاره چمتو کړي، عبادت ته يې هڅوي. دا يوازې د غولولو په حد کې نه ده؛ بلکې دوی په همدې باور دي چې عبادت اساسي هدف نه دی؛ بلکې عبادتونه لکه هغه تمرینونه دي چې سرتېري يې په خپلو قطعاتو کې کوي چې خپلې اصلې وظيفې ته چمتو شي. د دوی په نظر اصلي وظيفه د حاکمو سياسي رژیمونو راپرځول دي. دغه رژيمونه د دوی په نزد د طاغوت، جاهليت، او جبر مظاهر دي چې باید هر ورو رانسکور کړای شي. څنگه چې دغه مبارزه سخته ده او ډېر لگښت غواړي نو د ډلې افراد باید کلک ايمان ولري چې په دې لاره کې تر پايه پورې لار شي او دا کار د دې ډلو د روزنيزو ديني پروگرامونو له لارې پوره کېدای شي. يعنې بالاخره عبادتونه د سياسي پروژې د بشپړولو لپاره د وسيلې په توگه استعمالېږي. د دوی دغه کارونه د دې ډلې د اکثر و غړو او ان له ډلې بهر د نورو کتونکو لپاره د التباس سرخوږی جوړوي او له هغوی څخه لوری لودن ورک کوي. د دې تيوری د قیقه شرحه د ابوالاعلیٰ مودودي په ځينو کتابونو کې لیدلای شو، له هغې جملې څخه «اسلامي عبادتونه»

سترگي به پرانيزو...

کتاب یادولای شو چې له اذان او او داسه څخه رانیولې تر لمانځه پورې د عبادت هر څه له نظامي تمریناتو سره تشبیه کوي.

په هغه ټولنه کې چې د اخلاقي فضایلو پر ځای په کې سیاسي کینې، د ډلو تر منځ دعوي دنگلې، او د نیوي تقابل مخ په زیاتېدو وي او د گوندي تربگنیو او په غرغو وي، ملتونه او حکومتونه یو د بل له گربوانه نیولي وي، او د امتونو تر منځ د بنسټي ورځ تر بلې زیاته شي، هلته به د معنویت لپاره کوم ځای پاتې وي، د حقیقي دیندارۍ لپاره به کوم فرصت موجود وي او بلې دنیا ته به د وگړو د باطني پاملرنې کومه زمینه پاتې وي!

سیاسي اسلام د سیاست د اړتیا له مخې، نه له نورو ډلو او جماعتونو سره حقیقي روغې جوړې (۲۱) ته رسېدای شي او نه له نورو حکومتونو او سیاسي نظامونو سره. دا په دې چې دی تل ځان تر نورو برکني او فکر کوي چې دی تر نورو زیات د خلکو د ملاتړ لایق دی. د سیاسي اسلام په خبرو اترو کې تل پر نورو ملي او سیکولرو ډلو او ان پر نورو مذهبي جماعتونو باندې د نیوکو راج غالب وي. د دې بهیر د تعلیماتو یوه برخه چې خپلو غړو ته یې ورکوي، همدا د افراطي ځانولۍ او بروالي احساس او د نورو معیوب گڼل دي. دا خبره ممکن په سیاست کې غوره یا ان ضروري چاره وي؛ خو بې له شکه چې په منطق، اخلاق او حقیقي تدین کې ځای نه لري او له هغوی سره یې نه شو یو ځای کولای (۲۲).

همدا وجه ده چې په ټولنه کې د داسې اخلاقو له دوام سره نور نو د معنوي ژغورنې لپاره کومه تمه نه پاتې کېږي او دا گومان به یوازې خیال وي چې په دې وضعیت سره به خلکو ته د ابدې او اخروي تضمین ژمنه ورکړو.

د اخروي ژغورنې شرطونه

د اسلام له نظره اخروي ژغورنه ځینې شرطونه لري چې تر ټولو مهم هغه یې د ځمکنیو و سوسو او د هغو د مستلزماتو کمول دي. تر هغې پورې چې له خدای او آخرته پرته نور هر څه د مومن د توجه په محراق کې ځای ولري، ژوند به یې د کامل ایمان رنگ وانه خلي او د ژوند اصلي کړنې به یې بلې نړۍ ته ځانگړې نه وي. یا دې ابدې نړۍ د توجه په مرکز کې ځای ولري او دنیا یې په حاشیه کې وي؛ او یا برعکس. دا هسې خبره ده چې څوک دې ادعا وکړي چې گوندې کولای شو دواړه په یوه اندازه مهمه وگڼو. نه قران دغه ادعا تاییدوي او نه مدرن علوم (۲۳).

په دوو لارو کولای شو چې د نیوي و سوسې راکمې کړو او د نیوي چارې په داسې مدار کې واچوو چې مرکز یې آخرت وي: یوه د لویو وگړو یا د پخوانو خبره، خواصولاره ده او بله هغه

طريقه ده چې د متوسطو يا عامو وگړو په ښه ورځي. لومړۍ لاره د انفيسي تغيير- يا د اوسنو په وينا- سبجکتيف بدلون دی. معنا دا چې د وگړي په باطن کې به داسې تحول راځي چې مادييات او دنيوي چارې به يې په نظر کې کم ارزښته او کم اهميته ښکاره شي او په نتيجه کې به يې دنيوي چارو ته لېوالتيا واقعاً کمه شي نه د تکلف او تصنع له مخې.

دويمه طريقه په آفاقي تغييراتو- يا د اوسنو په خبره - په آجکتيف تغييراتو بڼه ده. له دې تغييراتو سره به د ټولو يا اکثر وگړو لومړنۍ اړتياوې پوره کېږي او د ښه ژوندانه امکانات به ورته برابرېږي چې نور دې څوک په وړو او ټيټو شيانو باندې په جنائت لاس پورې نه کړي او د جرم او جنائت انگېزه به راکمه شي. که دغه لاره په سمه توگه ونيول شي، کولای شي د ټولني پراخه برخه او اکثره وگړي چې په متوسطه طبقه کې راځي، تر خپل چتر لاندې راولي.

لومړۍ طريقه سره له دې چې ارزښتمنه لاره ده او په تېره زمانه کې هم د مسلمانانو له خوا د تصوف په وسيله او هم د نورو اديانو د پيروانو له خوا د خپلو ديني ارشاداتو په وسيله تجربه شوې ده؛ خو تل د ټولني په لږ شمېر خلکو پورې چې خواص نومول کېږي، محدوده پاتې شوې ده. دا لاره هېڅکله عامه شوې نه ده چې د ټولو لپاره د ژوندانه په ماډل بدل شي. دا چې ولې، بېله موضوع ده او بايد په بل ځای کې ورباندې بحث وشي. د ځينو په باور يو علت به يې دا وي چې پخواني خلک په دې ډاډه نه وو چې له خپلې خوښې سره سم د دنيا د بدلولو وس به ولري.

له هغې ورځې څخه چې انسانان پوه شول چې کولای شي خپل ژوند سمبال کړي، په طبيعت کې تصرف وکړي او په جمعي ارادې باندې د ټولو سرنوشت تعيين کړي، لومړۍ طريقي يعنې د انفيسي تغييراتو طريقه چې ډېره خواږي، قوي اراده او سخت رياضت غواړي، خپل ځای يې آفاقي تغييراتو ته ورکړ. لومړۍ طريقه نوره منسوخه شوه؛ خو د ځينو خواصو او استثنايي وگړو لپاره يې ادامه وکړه. د همدې تغيير په وجه په شرق و غرب کې گڼ شمېر غورځنگونه رامنځته شول چې نړۍ هغسې جوړه کړي چې د دوی زړه يې غواړي. دا چې په دې لاره کې برياوې څومره وي، بېله خبره ده خو د انسانانو ترمنځ يو ډول اجماع راپيدا شوې ده چې پر مشکلاتو د غلبې لپاره او د مطلوب ژوندانه د جوړولو لپاره به د وگړو او ملتونو جمعي اراده کاروي (۲۴).

نن سبا د نوې نړۍ د شرايطو مطابق، د حقيرو و سوسو د کمولو لاره او د اخلاقي او معنوي تکامل لاره دا نه ده چې پر ضرورتونو سترگې پټې شي؛ بلکې دغه ضرورتونه بايد په رسميت وپېژندل شي. مثلاً د دې لپاره چې د انسانانو ترمنځ منازعه ختمه شي، بايد د مربوطو علومو

سترگي به پرانيزو...

له مخې د هغوی رینسې پیدا کړای شي او هغه اړتیاوې وپېژندل شي چې د دې لاندې سبب شوي دي او بیا دې ورته چاره ولټول شي. د ټولنو نورې ستونزې هم همداسې درواخله لکه اقتصادي فقر، اجتماعي نابرابري، سیاسي گډوډي، فني او تخنیکي وروسته پاتې والی... د بني آدم د اړتیاوو په رسمیت پېژندل او د هغوی چاره، د هغو لاندې د کمولو لاره ده چې د دې اړتیاوو د نه پوره کېدو په وجه رامنځته کېږي. د دې خبرې شرحه باید په جلا بحث کې مطرح شي او د دې مقالې له حوصلې وتلې ده (۲۵).

که دا و منو چې باید دغه اړتیاوې په رسمیت وپېژنو او عاقلانه ځواب ورته ووايو، باید هغو تجربو او علومو ته مخه کړو چې منطقاً په کارېږي او عملاً یې نتیجه ورکړې ده. دا هماغه عقلانیت ته غاړه اېښودل دي چې مخکې مو ورباندې خبرې وکړې. که دا طریقه غوره نه کړو، د خلکو د اړتیاوو د پوره کولو بله لاره نه پاتېږي او د هغو وگړو لپاره چې له گڼو ستونزو او اړتیاوو سره مخ دي، د علمي، ادبي، اخلاقي او معنوي غوړېدا لپاره فرصت نه برابرېږي. په دې صورت کې اخروي سعادت او ابدې ژغورنې ته هم تمه نه شو لرلای.

نارسا سیکولرایزېشن

سیاسي اسلام هم دنیوي پرمختگ له خنډ سره مخ کوي او هم اخروي سعادت. دا په دې چې له یوې خوا ورځ تر بلې دنیوي و سوسی ډېروي او د خلکو ذهنونه په سیاسي، اقتصادي، اجتماعي... ستونزو بوختوي او ورځ تر بلې خلک په دنیوي چارو کې لاریات غرقوي (۲۲) چې دا په خپله د دین د غوښتنو مخالف کار دی؛ له بلې خوا خلکو ته غلط ادرس ورکوي، له هغوی څخه د مادي اړتیاوو د پوره کولو لاره ورک کوي، هغوی لاریات په دنیوي ستونزو کې غرقوي او د معنوي تعالی فرصت ځنې اخلي.

البته موږ پوهېږو چې مادي سوکالي خامخا په اخلاقي تکامل او معنوي تعالی باندې نه ختمېږي. داسې نه ده چې یو دې خامخا بل په ځان پسې راولي. ان کېدای شي وگړی یا ټولنه له زیاتو مادي امکاناتو برخمن وي؛ خو لا هم له رذایلو څخه نه وي خلاص. خو په دې کې هم شک نشته چې د اړتیاوو کمېدل، بني آدم ته د دې فرصت ورکوي چې خپلې نورې اړتیاوې له هغې جملې څخه معنوي اړتیاوې پوره کاندې. موږ تر هغې پورې نه شو کولای له چا څخه د معنوي ژغورنې تمه ولرو، چې د هغه مادي اړتیاوې مو پوره کړې نه وي. البته استثنايي وگړي چې په متعارفو چوکاټونو کې نه ځایېږي، له دې قانونه بهر دي او طبعاً د عمومي حوزې په بحثونو کې پر استثنايي موردونو خبرې نه کېږي.

نتيجه

نه غواړو له دې بحثه دا نتيجه واخلو چې د سياسي اسلام پلويان يا ټول متدينان د سياسي فعاليت او په عمومي قضايو وکې د برخې اخيستلو حق نه لري؛ ځکه له مسلمو حقونو څخه له هغه جملې څخه له سياسي فعاليتنه د اتباعو د محرومولو لپاره هېڅ دليل نشته. دوی د سياسي فعاليت حق لري خو په يوه شرط: چې دوی هم د نورو په شان سياسي فعاليت د يوه مدني حق په توگه استعمال کړي، نه دا چې خپلو کړنو ته ديني رنگ ورکړي او تر نورو زيات امتيازات واخلي. کله چې د ټولو اتباعو لپاره مدني حقونه ورکول کېږي، متدينان هم کولای شي د نورو اجتماعي ډلو په شان په سياسي فعاليتونو کې برخه واخلي او خپلې غوښتنې په قانوني لارو مطرح کاندې؛ خو بې له دې چې نور له خپلو حقونو محروم کاندې.

له دې بحثه مو غوښتل دا نتيجه راوباسو چې د سياسي اسلام د پلويانو ډلې ان که بڼه نيت هم ولري، غلطه لاره يې نيولې او اسلامي ټولني همدې غلطې لارې ته وربولي. دغه کړنه او طريقه بايد له غوغا څخه لرې په علمي لارو چارو تر مطالعې او انتقادي ارزونې لاندې ونيول شي چې نور دې نه خو د خلکو دين تر دې زيات زيان وويني او نه يې دنيا.

کېدای شي د دې ډلو ځينې پلويان چې ځان ته د تقدس په سترگه گوري او په همدې وجه هېڅ ډول نيوکه نه شي زغملای، ليکوال په مختلفو تورو چې له مخکې نه يې تيار په جيب کې لري، تورن کړي، کېدای شي ليکوال سيکولر، لاييک، لېبرال... وبولي؛ خو دی نه لومړنی کس دی چې دا مسأله يې مطرح کړې ده او نه به يې اخرنی وي؛ نو په دې تورو به سر نه گرځوي. که څوک د حقيقت د موندلو وسوسه لري، ليکوال به يې داسې کتابونو ته راجع کړي چې د لويو پوهانو په گوټو ليکل شوي دي او څوک پر هغوی داسې ټاپې نه شي لگولای. لومړی د مشهور عالم مولانا ابوالحسن ندوي «د سياسي اسلام تفسير» کتاب دی چې په فارسي هم ژباړل شوی دی، په همدې نامه بل کتاب د پروفیسور وحيدالدين خان دی چې په عربي ژبه يې کښلی دی، دغو دواړو پر دې بهير نقد کړی دی. البته په نورو اسلامي هېوادونو کې هم ځينو نورو اسلامي عالمانو دغه مسأله له مختلفو زاویو څېړلې او هڅه يې کړې ده چې اسلامي امت له هغو تېروتنو لرې وساتي چې سياسي اسلام يې مخې ته اېښې دي (۲۷).

مل ليکنې:

۱. دا زمونږ د ټولني يوه اړتيا ده چې ديني گوندونه او جماعتونه د هغوی د فکري اساساتو پر اساس ډلبندي کړو چې خلک يې سم وپېژني او خپل نسبت ورسره وټاکي. ځينو غربي کارپوهانو لکه

سترگې به پرانیږو...

الیور روا، برنارد لوییس، هرایراد کمجیان، ژبل کپل او نورو په دې اړه مطالعې کړې دي خو زموږ په بومي ادبیاتو کې تر اوسه پورې دې چارې ته هومره پام نه دی شوی چې وشي کولای ابهامونه لري کړي او د هرې ډلې فکري چوکاټ په نښه توگه مشخص کاندې.

۲. زموږ په تاریخ کې د مسلمانانو په تفکر کې د سیاسي عنصر موجودیت او هغه ته د هر نښه او بد نسبت اوږده سابقه لري؛ ځکه پخوا حکومت یوازینی بنسټ و چې د ټولو وگړو برخلیک یې په لاس کې و؛ خو د نننۍ نړۍ له بدلونونو سره د حکومت په څنګ یا د هغه په مقابل کې نور بنسټونه هم راولاړ شوي دي. په دې توگه اوس د دولت او حکومت تعریف د پخوا په نسبت بدل شوی دی؛ خو دا توپیر لا تر اوسه پورې د سیاسي اسلام معرفت ته لاره نه ده کړې.

۳. نوستالجیا (nostalgia) یا تېر مهال ته ورتګ او د پخوانۍ طلايي دورې بیا اعاده کول، د سیاسي اسلام د معرفت او احساس عمده برخه جوړوي. دوی د اسلام د تاریخ د دې دورې روښانه ټکي زیات ځلوي او له اوسنیو ناخوالو سره یې مقایسه کوي، په دې توگه د ځوانو مسلمانانو ژور او توپاني احساسات راپاروي.

۴. د پخوانو مفتوحه سیمو بیا لاندې کول، د سیاسي اسلام له ارزوگانو څخه دي. سره له دې چې کله کله د پراگماتیک مصلحت له مخې په خپلو څرګندونو کې له دې خبرې ډډه کوي خو په لیکنو کې یې تل شته وي. دا بحث په خپله هم مهم بحث دی چې باید په علمي خبرو اترو کې ورباندې بحث وشي.

۵. «د شلمې پېړۍ جاهلیت» د اسلامي بنسټپالنې د نامتو لیکوال محمد قطب مشهور اثر دی. ورسره هم مهاله دا اصطلاح د معاصرې اسلامي بنسټپالنې په ادبیاتو کې د دې بهیر هغه لیدلوري ته هم اشاره کوي چې د نورو په اړه په تېره بیا د هغو حکومتونو په اړه یې لري چې هغوی د شریعت تطبیقول خپله دنده نه بولي. په همدې اصطلاح پورې تړلی لیدلوری د توندلارو جهادي او تکفیري ډلو سرچینه ده.

۶. حدید سوره، 20م ایت

۷. محمد غزالی، اسلامي اخلاق

۸. د احکامو د ایتونو د شمېر په اړه بېلابېل نظرونه شته، ځینې د هغوی شمېر 150 ایتنه ګڼي، دا نظریه په ځینو فقهي کتابونو کې راغلې ده. ځینې نور چې د احکامو د ایتونو مفهوم یې پراخ کړی دی، ګڼ شمېر غیر احکامي ایتونه یې هم ورپورې تړلي دي - داسې ایتونه چې احکام په ضمني توگه ځنې استنباط کېدای شي - د دې ایتونو شمېر یې 500 ته رسولی دی. ځینې نور څېړونکي (له هغې جملې څخه عبدالکریم زیدان په «الوجیز فی اصول الفقه» کې) چې دا موضوع یې په لادقت سره څېړلې ده، د دې ایتونو شمېر تر 70 زیات نه ګڼي او دا د قران د ټولو ایتونو په مقایسه کې لږ دي. په دې

اړه (اجتهاد ميان متن، واقعيت و مصلحت، صفحه 101) ته مراجعه وکړئ چې ما (ليکوال) ترجمه کړې دی.

۹. د احکامو پر مقاصدو باندې تمرکز له مهمو موضوعاتو څخه دی چې پخوانو په کافي اندازه نه دی څېړلی. له امام شاطبي څخه پرته، نور دا ټول معاصر پوهان وو چې تر امام محمد عبده وروسته یې دې موضوع ته په جدي سترگه کتلي دي او نن سبا په اسلامي تفکر کې دا له عمده ديني مباحثو څخه ده. «دين از دیدگاه شاطبي» کتاب ته چې د ډاکتر احمد ريسوني ليکنه ده، مراجعه وکړئ.

۱۰. د غې مفکورې چې کولای شو ټول علوم هغه که هر ډول علم وي، له قرانه استخراج کړو، په پخوانو کې ځينې پلويان درلودل خو دوی غالباً يوازې دعوا کوله او په عمل کې چا دغه هڅه ونه کړه چې ځانگړي سيستماتيک علوم تدوين کاندې سره له دې چې دې نظريې پخوا هم گڼ شمېر منتقدان لرل؛ خو دا ځل سياسي اسلام د چپي گوندونو په پيروي خپله خاصه ايديالوژي په ديني صبغه ارايه کړې ده. د عبدالکریم سروش «فره تراز ايديالوژي» کتاب ته مراجعه وکړئ.

۱۱. د مصالحو بحث چې اړتياوې، حاجتونه، او تحسينيات رانغاړي، د فقهي په اصولو کې له عمده مباحثو څخه دی او د بني ادم پر واقعي اړتياوو له خبرتيا کيسه کوي. البته د هر يوه د چت تعينول د مکاني، زماني او ان فردي متغيرونو تابع دي او تل به د اجتهاد يوه مسأله پاتې وي.

۱۲. مولوي وايي:

آدمی اول حریص نان بود	زآنکه قوت و نان ستون جان بود
سوی کسب و سوی غصب و صد حیل	جان نهاد بر کف از حرص و امل
چون به نادر گشت مستغنی زنان	عاشق نام است و مدح شاعران
تا که اصل و فصل او را بر نهند	در بیان فضل او منبر نهند
تا که کرو و فرو زربخشی او	همچو عنبر بود هد در گفتگو

(مولانا وايي چې انسان په لومړي سر کې د ډوډۍ او د نس غم اخیستی وي او د نس د مړولو لپاره هره روا او ناروا کوي، بيا چې د ډوډۍ له غمه بې غمه شي، د نوم او شهرت تېرې شي او غواړي چې شاعران يې په شعرونو کې وستايي، د ده د شأن و شوکت صفتونه وکړي او په هر ځای کې د ده د سخاوت کيسې وي. يعنې تر هغې پورې چې مادي اړتيا يې نه وي رفع شوې، په معنوياتو پسې نه گرځي. همدا مفهوم د خوشحال بابا په دې شعر کې هم نغبنستی دی:

چې چا ته پېښ شي غم د خوړلو	يا غم د څښلو، د اغوستلو
نور نور غمونه اړه تر شا کا	که د سندرو وي، که د بدلو ژباړن)

۱۳. د ابراهام مازلو نظريې نړيوال شهرت گټلی او د اکثرو صاحب نظرانو له خوا منل شوې ده. د دغې نظريې پر بنا د بني ادم اړتياوې شپږ پوړونه لري، په دې ډول: - فيزيولوژيکي اړتياوې - امنيتي او د مصونيت اړتياوې - عاطفي اړتياوې - اجتماعي اړتياوې - د ځان (د استعدادونو) د

سترگي به پرانیزو...

غورولو اړتیاوې - له ځانه وتلو (فراروی) ته اړتیا یعنې هغه مرحله چې انسان د ځان د گټو پر ځای د ټولني گټو ته فکر وکړي او یوازې د ځان غم ورسره نه وي.

[په ځینو منابعو کې د مازلو نظریه په پنځو پوړونو کې بیان شوې ده:

- فیزیولوژیکي اړتیاوې یا هغه اړتیاوې چې ژوند وړپورې تړلی دی (تنفس، خوراک، څښاک، جنسي عمل، خوب، ...)

- خونديتوب ته اړتیا (فیزیکی امنیت، له طبیعي خطرونو څخه خونديتوب، د کورنۍ، مال او سر خونديتوب...)

- عاطفي او اجتماعي اړتیاوې (مینه، محبت، دوستي، ملگریټا، کورنۍ، ...)

- د ارزښت موندلو اړتیا (پر ځان حساب کول، پر نفس باندې اعتماد، د نورو درناوی او د نورو له خوا درناوی...)

- غورېدو ته اړتیا یا لوړو انساني مقاصدو ته د رسېدو اړتیا (اخلاق، هنر، د خپلو استعدادونو غورول او پراختیا ورکول، د ستونزو حل کول، د حقایقو منل او له تعصبه لرې کېدل) د مازلو د نظریې پر اساس څومره چې انسان له مادي اړتیاوو څخه بې نیازه کېږي، هماغومره معنویاتو ته مخه کوي. ژباړن]

۱۴. دغه حدیث چې د احادیثو په گڼو کتابونو او له هغې جملې څخه په صحیح مسلم کې روایت شوی دی او د صحیحو حدیثونو په شمار کې راځي، دا دی: اَنتُمْ أَعْلَمُ بِشُئُونِ دُنْيَاكُمْ.

۱۵. د «الهي سنت» اصطلاح په قران کې ریښه لري او منظور یې هغه متعارف طبیعي قوانین دي چې د هغوی پر بنا د دنیا فیزیکی نظام روان دی. دا اصطلاح په قران کې څو ځایه راغلې ده لکه، "ولن تجد لسنة الله تبدیلا ولن تجد لسنة الله تحویلا".

۱۶. ممکن وویل شي چې له دغو موردونو ځینې یې محض علمي یا فني جنبه لري او ځینې نور یې په خاصو دیني - ارزښتي منظمو پورې تړاو لري، لکه چې سید قطب په «معالم فی الطریق» کتاب کې مطرح کړې ده او ځینو نورو هم په دې مورد کې د هغه پیروي کړې ده؛ خو دا ډول لیدلوری د مناقشې وړ دی او کولای شو مختلفې نیوکې ورباندې وکړو، مثلاً: اخلاقي ارزښتونه او ورسره د شرعي احکامو مقاصد هم کولای شي د بني ادم له هر عمل سره تړاو ولري، ان که محض زراعت هم وي. لکه څنگه چې په حدیث کې ورته اشاره شوې ده. خو هغه مهم ټکی چې له سید قطب او نورو پټ پاتې دی، دا دی چې دغه تړاو ذاتي جنبه نه لري، یعنې زراعت ذاتاً دیني نه دی او دین ذاتاً زراعتي نه دی؛ خو هر یو کولای شي له بل سره تړاو ولري او په دې صورت کې دا توپیرول بې معنا کېږي ځکه چې طبی، انجینیري او زراعتي کارونه چې د دوی په باور محض علمي او فني کارونه دي، بیا هم باید د شرعي او اخلاقي ضوابطو تابع اوسي؛ خو دغه تړاو هېڅکله د دې سبب نه شي کېدای چې اسلامي طب، دیني انجینیري یا مذهبي زراعت ولرو، یعنې د دې کارونو ماهیت نه بدلېږي ان که وصف یې بدل هم شي.

۱۷. محمد منظور نعماني او ځينو نورو ليکوالو د دين او شريعت تر منځ توپير په واضحه توگه بيان کړي دي او لاهم په دې اړه د نويو ټکو د مطرح کولو ځای شته چې په نوي دين پېژندنه کې ورته پاملرنه کېږي.

۱۸. د معقوله المعنى و غير معقوله المعنى اصطلاحگانې د فقهاوو له خوا د فقهي په اصولو کې مطرح شوې دي. دا دقيقه او حکيمانه ډلبندي ده چې کولای شي د شرعي احکامو ترتيب او ځای ځايگي تر يوه حده څرگند کړي.

۱۹. د «الاسلام هو الحل» شعار غالباً د اسلامي سياسي ډلو لکه اخوان المسلمین د انتخاباتي شعار په توگه مطرح کېږي چې په دې لاره وشي کولای تر نورو گوندونو مخکې شي. د دې نظريې پر علمي ستونزې سربېره - چې په دې مقاله کې مو ورته اشاره وکړه - دغه شعار خلکو ته دا پيغام ورکوي چې يوازې همدا ډله پر اسلام او د خلکو د ستونزو په حل کولو کې د اسلام پر توانايي باور لري او نور گوندونه او نورې ډلې يا خو له لويه سره پر اسلام باور نه لري او يا اسلام د ځينو ستونزو په حل کې عاجز گني، او په دواړو صورتونو کې د دوی په وړاندې د خلکو بدبيني راپاروي. حال دا چې نورې ډلې او گوندونه هم غالباً له مسلمانانو جوړوي او له ديني ارزښتونو سره کوم تضاد نه لري.

۲۰. يو له هغو پديدو څخه چې پوښتنې راولاړوي او د ځينو شنونکو نظريې ځان ته اړولای دي، د معکوس سير پدیده ده. د دې پېړۍ له پيله تر ننه پورې د مذهب سېمبولیکو او ظاهري پديدو ته توجه ورځ تر بلې زياته شوې ده لکه حجاب، رېږه... خو خلک له اخلاقي فضايو لکه رښتيا، وفاداري، مروت، صداقت... څخه لرې شوي دي. دا د دين د سياسي کولو حتمي نتيجه ده ځکه څومره چې دوی د ظاهري ديندارۍ اهتمام زياتوي، هماغومره يې باطن ته زيان رسوي.

۲۱. البته کله نا کله د سياسي اسلام ډلې د خپل پراگماتيستي منطق پر اساس له نورو ډلو سره په تکتيکي بڼه ظاهري روغه جوړه کوي، حال دا چې په خپل انحصار غوښتونکي منطق کې هېڅ بدلون نه راولي او د نورو د عيبونو لټول نه کوي. طبيعي ده چې دا ډول تکتيکونه په ټولنه کې د حقيقي تدین او د اخلاقو له ودې سره هېڅ مرسته نه کوي. دا کار ممکن په سياسي لحاظ د دې گوندونو په گټه وي او له هغوی سره په انتخاباتو کې د ډېرو رايو په گټلو کې به مرسته وکړي او يا د نورو ډلو د همدردۍ په جذبولو سره به پر دوی د حکومتونو فشار راکم شي.

۲۲. په اخلاقي موازينو د وگړو، گوندونو، حکومتونو، ملتونو، تمدنونو او دينونو د التزام اړتيا هغه عمده بحث دی چې د فکر او فلسفې د ځينو سرلارو ذهنونه يې مشغول کړي دي؛ ځکه کله چې دغه التزام ضعيف وي يا گرد سره نه وي، د هر دين او هرې ايديالوژۍ د پيروانو له خوا فجييع اعمال تر سره کېږي. دا يوه عمومي قاعده ده او د هېڅ دين او مذهب پيروان حق نه لري چې ځان له اخلاقي موازينو څخه معاف وگني.

سترگې به پرانیږو...

۲۳. قران مجید ویلي دي: "ما جعل الله لرجل من قلبين فی جوفه" او مفسران وايي چې انسان نه شي کولای په یوه وخت کې دوو شيانو ته په عین اندازه اهتمام وکړي. دا مفهوم په مدرنه ارواپوهنه کې تر بحث لاندې نیول شوی او پراخ شوی دی.

۲۴. له نوې نړۍ سره آشنايي او له پخوانۍ دنیا سره د هغې د توپيرونو پېژندل، زموږ د ټولنو له عمده اړتیاوو څخه دي؛ ځکه چې د دې ټولنو ځینې ستونزې له دې ځایه راولاړېږي چې دوی په عملي لحاظ خو په اوسنۍ زمانه کې ژوند کوي؛ خو په نظري لحاظ لا هم په تېره زمانه کې او سپرې دوی پر اوسنۍ نړۍ د پوهېدو لپاره پرونی منطق کاروي او هېڅکله نه شي کولای له دغه تاریخي بېلښته واورې. دا کار د دې ټولنو د وگړو په سلوک او معرفت کې ژور تناقضونه رامنځته کړي دي.

۲۵. د اخلاقو د علم پوهانو پر دې موضوع په تفصیل سره بحث کړی دی چې اخلاقي فضایل په کومو شرایطو کې وده کولای شي. که څه هم چې په دې باره کې د صاحب نظرانو ترمنځ د نظر کامل اتفاق نشته؛ خو اکثر یې په دې باور دي چې د وگړو د لومړنیو اړتیاوو له پوره کولو پرته، د اخلاقي مکارمو د ودې تمه بې ځایه ده.

۲۶. د سیکولریزم او د هغه پر ډولونو باندې زیات بحثونه شوي دي. ځینې صاحب نظران لکه ډاکتر عبدالوهاب مسیري، په دې باور دي چې د وگړو او ټولنو سیکولر کېدل په دې معنا دي چې د هغوی د نیوي وسوسې پر معنوي وسوسو یې غلبه وکړي او د انسانانو مادي اړتیاوې د هغوی د معرفت په مرکز کې واقع شي. په دې خاطر ځینې نور شنونکي دې نتیجه ته رسېدلي دي چې اسلامي بنسټپالنه د خلکو د نیوي وسوسو په راپارولو سره عملاً هغوی د سیکولر کېدو خوا ته بیایي او هغه څه چې دوی یې له منځه وړل غواړي، په ناپوهۍ کې د هغې له پراختیا سره مرسته کوي.

۲۷. په اسلامي هېوادونو کې گڼ شمېر لیکوال د اسلام د سیاسي کولو پر زیانونو خبر وو او هر یوه یې د دې مسألې له عواقبو څخه د خپلې خبرتیا په اندازه، خبرداری وکړې دی. نامتو مصري لیکوال، مرحوم محمد غزالي د ژوند په وروستیو کلونو کې په کراتو په دې اړه لیکنې کړې دي انجینیر مهدي بازرگان د «آخرت او خدای د انبیا د بعثت موخه» کتاب په لیکلو سره - چې د ده د ژوند د وروستیو کلونو د فکرونو محصول دی - همدغه مفهوم په یو ډول مطرح کوي. ډاکتر سروش تر نورو زیات او په لا وضاحت او لایات استدلال سره هڅه کړې ده چې په خپلو مختلفو لیکنو کې دا موضوع د خلکو غوږونو ته ورسوي. د هغو مسلمانو لیکوالو د احصایې راتولول چې د دین سیاسي کول یې نقد کړی دی، د دې لیکنې له حوصلې وتلي دي او باید جلا ولیکل شي.

مېډرن اسلام،

امکان که امتناع؟

مېډرن اسلام يعنې د اسلام هغه تفسیر چې په نظر او عمل کې، د نوې نړۍ له اساسي مقولو سره اړخ ولگوي. دا هغه مقولې دي چې د ننني تمدن په پيدا ايښت او وده کې يې اساسي نقش لرلای دی او د هريوه تصور له بله پرته امکان نه لري.

ځينې مسلمانان په تېره بيا بنسټ پالي چې نه سنتي پاتې دي او نه مېډرن شوي دي، له دې تفسیر سره په جگړه کې دي او په دې برخه کې هره هڅه ورته د اسلام له زيانه ډک تحريف ښکاري چې بايد مخه يې ونيول شي.

خو بله ډله يې ضروري احتياج گڼي او تصور کوي چې نه يوازې اسلام ته بلکې هېڅ دين او سنتي ايښ ته د دې امکان نشته چې په راتلونکې مېډرنه نړۍ کې وپايي. دا کار يوازې هله کولای شي چې دغه تجربه تېره کړي او ځان د اوسنيو انسانانو له نظر سره موافق کړي او څومره چې غواړي د دوی پر کړنو اثر وکړي، هماغومره بايد له هغوی سره تطابق ولري.

خو اکثره خلک په دې کشمکش کې حيران پاتې دي او نه پوهېږي چې دقيقاً حق له دې ډلې سره دی که له هغې سره؟ ځکه چې له يوې خوا په دغو ټولنو کې د عمومي تفکر سويه دومره نه ده لوړه شوې چې له ډوډۍ او اوبو ورها خوا نورې مسألې په آسانۍ سره وڅېړي او له بلې خوا تر اوسه پورې دلته د خبرو اترو فرهنگ او د مفکورو د بې درېغه او ښکاره څرگندولو - بې له دې چې د خشونت وېره ورسره وي - رواج شوی نه دی. په داسې حال کې چې د دې کشمکش له پيله نژدې يوه پېړۍ يا زياته موده تېرېږي.

هغه بهير چې اسلام د بنسټپالنې په ميتود مطالعه کوي او هماغسې يې درک کوي، مخکې تر دې چې په موضوع کې تعمق وکړي او اډيسټيمولوژيک برخورد ورسره وکړي، هڅه کوي چې اسلام له نورو سره - له غرب سره - د مقابلې په ميتود مطالعه کاندې. طبيعي ده چې د مقابلې او دښمنۍ منطق مو په بې طرفه توگه د مسألې څېړلو ته نه پرېږدي او تر هر څه د مخه د

سترگې به پرانیږو...

گټې او تاوان خبره یې رابرسېره کېږي او دا چې ایا کولای شو دغه مسأله داسې تعبیر کړو چې د بل گټه یا خیر هم په کې وي. که د داسې تعبیر د راییستلو لپاره لاره خلاصه وي، نورو تعبیرونو او تحلیلونو ته اړتیا نه پیدا کېږي.

په همدې وجه همدا چې د دیني تفکر د نوي کولو او د مدرن اسلام مفکوره مطرح شوه، بې له تأمل څخه دا غوغا پورته شوه چې گوندې دا یوه غربي او په خاصه توگه امریکایي مفکوره ده. نو په دې حالت کې له هغې سره مخالفت او دښمني که د عقل په لحاظ د بحث وړ وي؛ خو تعبداً دغه مخالفت دیني وجیبه گڼل کېږي چې باید بې پوښتنې ورته ملا وتړل شي.

هغه ژبه چې اغلب نوپالي یې د خپلو مفکورو د بیان لپاره غوره کړې ده، تر اوسه پورې زموږ په عمومي مجامعو کې ځای نه لري او د اکثرو مخالفانو لپاره ناآشنا ژبه ده. هم په دې وجه چې د دوی ترمنځ د زده کړو د سابقې توپیر شته او هم د دوی د پوهې او تفکر په کچه کې توپیر وینو. کله چې دا خبره د بنسټپالو له شورماشور سره گډېږي او نوپالي د بنسټپالو له خوا محاصره کېږي، په دې وخت کې د اکثر وگړو حیراني چې په دې منځ کې بلا تکلیف پاتې دي، لاریاتېږي.

لیکوال غواړي په دې لیکنه کې تر یوه ځایه د دې مسألې ابهام راکم کړي او په دې اړه ځینې ټکي مطرح کاندې چې د مسألې د لاروښانه درک لپاره لاره هواره کړي.

د دین تجدید که د وخت ځواب

پوښتنه دا ده چې سره له دې چې د حدیث په معتبرو کتابونو کې د دین د تجدید په اړه روایت هم شته؛ نو ولې په تېرو پرله پسې پېړیو کې دا مسأله د مسلمانانو د فکري سرلارو او مشرانو پام نه دی جلب کړی؟ ولې د نورو روایتونو برخلاف چې د ډېرو دیني ارشاداتو او احکامو د استخراج او استنباط مبنا گرځېدلې دي، د دین د تجدید په اړه روایتونه د مسلمانانو په تېر تاریخ کې د هېڅ ډلې توجه نه ده جلب کړې او دا احکام د خاصو توصیو د استنباط مبنا نه دي واقع شوي؟ د دې مرفوع حدیث راوي ابوداود دی چې له شپږو مشهورو صحیحو څخه یوه یې د ده ده. حدیث داسې دی: *إِنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ إِلَىٰ هَذِهِ الْأُمَّةِ عَلَىٰ رَأْسِ كُلِّ مِائَةٍ سَنَةٍ مِّنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا*؛ یعنې بې شکه خدای د هرو سلو کلونو په سر کې یو څوک د دې امت خوا ته رالېږي چې دین یې ورته نوی کړی.

دا حدیث په لومړي ځل هغه مهال د نورو روایتونو له لاندې څخه راوايستل شو چې **مادرنه** نړۍ له خپلو وسایلو، میتودونو او مختلفو شیانو سره راغله او ځان یې پر ختیځو

هېوادونو ومانه او له ځانه سره يې ډېر تازه مفاهيم، مقولې، شعارونه او ادعاگانې راوړې. د همدې تقابل پر مهال د دين د تجديد بحث، له گڼو او احياناً متضادو تفسيرونو سره راميدان ته شو او ځينې نېغ په نېغه په همدې روايت پسې لاړل او هغه يې د خپلو څرگندونو مېنا وگرځاوه.

دې خبرې ته توجه هغومره جدي وگڼل شوه چې ان تجدد د بنمنو بنسټپالو هم په خپلو خبرو کې ورته ځای ورکړ او هڅه يې وکړه چې له تجديد څخه خپل خاص تعريف رامنځته کړي چې له کاروانه شاته پاتې نه شي او په عين وخت کې د نورو د تعريفونو مشروعيت نفي کړي. د ابوالاعلی مودودي "موجز تاريخ تجديد الدين و احیائه" کتاب د دې هڅو نمونه ده. له دې څرگندېږي چې د نوي عصر حضور دومره د خلکو پر پټرونو فشار راوړی او له ساه ايستلو يې اچولي وو چې موافقان او مخالفان يې دواړه لحاظ وکړي. د تجديد موضوع ته پام کول، د نوي عصر د په رسميت پېژندلو معنا بڼدله او دا چې د هغه له حضوره څوک انکار نه شي کولای او هر څوک بايد له هغه سره خپل نسبت تعين کړي.

د سنتپالو او بنسټپالو په نظر د دين تجديد تېر ته د ورگرځېدلو معنا درلوده، يعنې د دين هغه تفسير ته ورگرځېدل چې په بل عصر کې ترسره شوی و. دوی گومان کاوه چې د مسلمانانو د ماتې او له برمه د اسلام د لوېدو وجه هغه اضافات دي چې د تاريخ په اوږدو کې په دين کې ورزيات شوي دي او که چېرې دغه اضافات ايسته شي، د اسلام حقيقت به د يوه ځلېدونکي او صيقل شوي جوهر په توگه راڅرگند شي او په خپلې ځلا باندې به د ټولو سترگې وپېژني. د دوی په باور د بل هر دين د برم د ختمولو لپاره به همدا کافي وي او اسلام به له تجديد حيويت سره د تېر په څېر د خپلو پيروانو په ژوندانه کې د پراخو کاميابيو او پرمختگ د الهام منبع وگرځي.

د دين د پاکولو هغه بهير چې محمد بن عبدالوهاب، له نوي عصر سره تر مخامخ کېدو د مخه او په بشپړه قبيله يې بستر کې پيل کړی و، د اکثرو يا ټولو سني بنسټپالو بهيرونو پلار ومنل شو چې دغه نور بهيرونه د هغه له تجربې او ميراث څخه گټه واخلي او له دين څخه تر مناقشې لاندې اضافات لرې کړي او دين له بدعت او خرافاتو څخه پاک کاندې. ځينې بنسټپالې ډلې د مسلمانو سنتي مجامعو د حساسيت په وجه، غوره گڼي چې خپل وهاييتوب پټ وساتي؛ خو په خپلو خبرو کې د هغه له محتوا څخه استفاده کوي؛ ځکه دوی گومان کوي د مسلمانانو د ستونزو رېښه په اضافاتو او بدعتونو کې نغښې ده چې د تاريخي تحولاتو په بهير کې يې دين ته لاره کړې ده. په همدې وجه له دې بدعتونو څخه د دين پاکول، هغه رسالت

سترگي به پرانيزو...

دی چې له ترسره کولو سره یې د نورو تحولاتو پر مخ لاره خلاصېږي. د تحولاتو مطلب پر نورو باندې د اسلام غلبه - دلته پر غربي تمدن غلبه - ده او تر هغې وروسته به د نړۍ د رهبرۍ مقام اسلام ته ورسېږي (استاذیة العالم).

دغه بهیرونه هر څه ساده گڼي او پر لویو تاریخي تحولاتو باندې د سیاسي، اجتماعي، اقتصادي، فرهنګي، جیوپولیتیکي او سایکولوژیکي عواملو اثر له پامه غورځوي او ټولې ستونزې په خرافاتو او بدعتونو پورې غوټه کوي. په همدې وجه د دوی ټول ټینګار په همدې باندې دی چې بېرته به لومړني اسلام ته چې له ټولو بدعتونو پاک و، وروگرځي. دوی گومان کوي چې له فرقو څخه د اضافاتو په پاکولو او د اورتو ډوکسي اسلام په احیا کولو سره به د اسلامي ملکونو ټولې ستونزې ختمې شي. دوی دغه کار د دین تجدید نوموي چې د دوی په باورد نړۍ د دې برخې؛ بلکې د ټولې نړۍ د لاندو د حل کیلي ده.

په حقیقت کې دغه بهیرونه دا مني چې دین تجدید ته اړتیا لري؛ ځکه چې د دین د تجدید خبره په هغه څرگند روایت کې شوې ده او له هغې څخه انکار نه شي کولای؛ خو دوی هېروي چې د دین تجدید د دین د زرولو معنا نه لري؛ بلکې د دین د نوي کولو معنا بڼندي. دوی له دې ټکي یومخ غافل پاتې دي.

د دین تجدید یعنې څه؟

اوس دلته پوښتنه دا ده چې څرنگه او د کومو معیارونو له مخې وپوهېږو چې څه ډول هڅې د دین د تجدید لپاره دي او کومې یې د زرولو لپاره؟ د دې پوښتنې د ځوابولو لپاره غوره گڼم چې د مصطفی ملکیان له نسبتاً مشهورې نظریې ګټه واخلم. دی په خپله نظریه کې د اسلام (او بل هر دین) په اړه خبرې په درېو سطحو کې د مطرح کولو گڼي. لومړۍ سطح د لومړي لاس منابع دي چې په اسلام کې کتاب او سنت دی چې د اسلام 1 تعبیر ځنې راوځي. دویمه سطح کې هغه انګېرنې او فهمونه دي چې د دین د تاریخ په اوږدو کې رامنځته کېږي. درېیمه سطح د متدینې ټولنې د هرې برخې له اجتماعي شرایطو سره سم او د فرهنګ په چوکاټ کې د دې انګېرنو عملي تطبیقول رانغاړي. یعنې کله چې مثلاً ویل کېږي، په دې اړه د اسلام نظر داسې دی؛ کله دا معنا بڼندي چې په کتاب او سنت کې یې په اړه داسې خبرې شته، کله یې معنا دا وي چې مسلمان مجتهدان او عالمان داسې نظر لري او کله هم په دې معنا چې د مسلمانانو په عملي سنت کې داسې شی شته له دې تفکیک سره کولای شو په لاروښانه توګه دا پوښتنه وڅېړو چې «د دین له تجدید څخه منظور څه دی؟».

د ټولو بهيرونو اتفاق دا دی چې د دين نوي کول، د کتاب او سنت د تجديدولو معنا نه لري. کتاب او سنت د تدوين له وخته تر اوسه پورې په ليکلي بڼه له مسلمانانو سره شته او د ټولو بهيرونو په نزد يې اعتبار يو شان دی. کتاب او سنت زېږست نه مني نو نوي کولو ته اړتيا هم نه لري. نو د بحث موضوع دوو نورو سطحو ته انتقالېږي: يوه د تفسیرونو او هغو انگېرنو چې د کتاب او سنت په اړه رامنځته شوې دي او وروسته بيا د فرقو او مذهبونو په ايدیالوژۍ بدلي شوې دي او بله د عملي تطبیقولو او د فرهنگي تکون سطح.

حقيقت دا دی چې د اسلام دويمه سطحه د لومړۍ سطحې هم عمره ده. يعنې انگېرنې او فهمونه د قران او سنت پر اساس رامنځته شوې دي او داسې وخت نه پېژنو چې کتاب او سنت وو خو له هغوی څخه د **متدينو** د فهم او تفسير خبره نه وه مطرح. اساساً داسې کار امکان نه لري. خو دا هم سمه ده چې دغه فهم او تفسيرونه په لومړي پړاو کې خام او ساده وو، تدوين شوي نه وو؛ خو د وخت په تېرېدو سره د تفسیرونو د تراکم په وجه او پر هغوی باندې د نورو عواملو د تاثير په وجه په مدونه بڼه او بنسټي دي. تر دې کار وروسته د اسلام دويمه سطح د مستقلې موضوع په توگه مطرح کېږي او د ناظرانو او شنونکو مخې ته راځي. د اسلام درېمه سطح هم په دويمې سطحې پسې رامنځته شوې او څومره چې له فرهنگ سره گډېږي هماغومره لا غوړېږي او لازيات ځانگور کېږي.

سره له دې په عقلي - تيوريکي لحاظ دغه درې سطحې مستقلې او سره بېلې دي او د اهميت اندازې يې سره متفاوتې دي؛ خو په عملي لحاظ سره نژدې او ټينگه رابطه لري او متقابل تعامل يې په منځ کې شته. يعنې د نظريې په کچه کولای شو هره يوه جلا جلا تر بحث لاندې ونيسو؛ خو کله چې د **متدينو** عملي ژوند ته رسېږو، دا درې واړه سره څنگ په څنگ کې وينو. ځکه خو دين ته بايد د پدیده پوهنې (phenomenologic) له ليدلوري وکتل شي. يعنې داسې ليدلوری چې په يوه ليکلي متن کې پروت انتزاعي دين، د **متدينو** له قول او فعل څخه جلا نه مطرح کوي. له دې ليدلوري څخه دين هماغه دين دی چې راته نېکارېږي او په عمل کې ځان رانېسي، تر دې هاخوا چې هرڅه دي، هغه د دين فرع ده. نن سبا دغه ليدلوری جدي پلويان لري.

له بحثه به نه لرې کېږو، د دين له تجديد نه مطلب څه دی؟ تر اوسه هېچا دا ادعا نه ده کړې چې د دين د لومړۍ سطحې يعنې د کتاب او سنت د نوي کولو سودا به لري؛ ځکه دا بې معنا خبره ده. پاتې شوه د دوو نورو سطحو خبره، د تفسير او تطبيق سطحې.

سترگې به پرانیږو...

د تطبیق سطح د تفسیر له سطحې رازېږي او له هغې څخه نه بېلېږي. یعنې تاسې چې له دین څخه هر مفهوم واخلي، عملي دینداري به مو هماغسې وي. له مناسبو نظري اساساتو پرته د عملي تدین هېڅ ډول نه شو اټکل کولای. په دې لحاظ د تطبیق سطح پخپله د تفسیر د سطحې فرع ده او کله چې د دین د تجدید خبره کېږي، د تطبیق سطح د تفسیر د سطحې د حاصل او اخري نتیجې په توګه مطرح کېږي. نو د دین تجدید عمدتاً د دین د فهم، تفسیر او تفکر تجدید رانغاړي. په همدې وجه علامه اقبال چې په کمبریج پوهنتون کې یې خپل دیني اصلاحپاله مبحثونه وړاندې کول، د احیای فکر نوم یې ورته ورکړی و. مطلب دا چې د دین د تجدید په برخه کې هره هڅه اصلاً د دین د فهم تجدید دی او د دیني فکر نوی کول، په دویمه درجه کې د تدین د روحیې او د دیني لارښوونو د عملي التزام نوي کول دي.

بنسټپالي وایي چې د دیني تفکر تجدید دا دی چې موږ د پخوانو (سلف)، یعنې د لومړیو پېړیو فهم او انگېرنې ته د اصل په سترګه وګورو او خپل فهم د هغې تابع کړو او خپل دیني تفکر د هغوی دیني تفکر ته ورته کړو. دوی دا دلیل وړاندې کوي چې پخوانو د وحی د نزول زمان ته او نبوي دوران ته د نژدې والي له امله د دین د سم درک کولو ښه او زیات توفیق موندلی دی. د دوی په باور څومره چې دغه زماني واټن ډېرېږي هماغومره دغه توفیق نویو نسلونو ته کم شوی دی. دا تر ټولو مهم عقلايي استدلال دی چې دوی یې د خپلې ادعا د اثبات لپاره وړاندې کوي.

دغه استدلال چې ظاهراً منطقي او موجه ښکارېږي، په اسانۍ سره د خلکو له خوا منل کېږي او اکثره وګړي د دې استدلال ژورو ته فکر نه کوي او هغه منطقي ستونزې چې په کې دي، د دوی له نظره پټې پاتېږي. همدا ده چې د دې مهال د اسلامي تفکر زیاته برخه له باطل دور سره مخ ده او چې څومره هڅه کوي چې د پخوانو فهم ته ورنژدې او له هغوی سره یو شان شي، نه کامیابېږي. دوی نه هغه فهم ته رسېږي چې یادوي یې او نه هغې کامیابۍ ته چې د دوی په باور پخوانو د خپل فهم په وجه ورته رسېدلي وو؛ نو بېرته هماغه ځای ته راګرځي چې شروع یې ځنې کړې وه.

آیا د پخوانو فهم ته لاره کول امکان لري؟

دلته دوی پوښتنې دي چې که ورته ژور فکر وکړو، د دې عام شوي باور پر ستونزو باندې پوهېدلای شو: یوه دا چې څرنگه ثابتولای شو چې د پخوانو (اسلافو) فهم او درک دقیقاً دغه شی و چې موږ یې انگېرو. دویمه، که دا و منو چې د هغوی فهم دغسې و، آیا د هغوی د پوهې

ظاهري تقليد به مو هغې لارې او طريقې ته ورسوي چې دوی کارولې. داسې خو به نه کېږي چې د هغې طريقې او لارې په روح پوه نه شو او له هغې څخه د تاريخي ماهيت په ايسته کولو او په کاملاً متفاوت ماهيت يې د کارولو په وجه، هغه لاره مسخه کړو. يعنې داسې کار چې په ظاهره کې خو به د پخوانو د کارونو تبعیت وي خو په حقيقت کې له هغوی څخه انحراف او له هغوی سره خیانت وي.

د لومړۍ پوښتنې معنا دا ده چې څرنگه ثابتېدو چې د اسلام يو خاص تفسير هماغه د پخوانو (اسلافو) تفسير دی؟ نن سبا چې هرمنوتيکي (تفسيروي) مباحثو پوره وده کړې ده، تر پخوا په اسانۍ سره پوهېدای شو چې له دين څخه د پخوانو د فهم په نامه چې کوم څه وړاندې کېږي، د هرې ډلې د سليقې، تخصص، لېوالتيا، او دريځونو نتيجه ده. هره ډله له خاصو فلترونو او وسايلو سره د تېر په لټه کې راووتې او که يې غوښتي وي که نه، له تېر څخه د خپل خاص روايت د جوړولو کار اخلي. نتيجه دا کېږي چې يو نه بلکې گڼ روايتونه مو مخې ته راځي چې هر يو يې د خاصې سليقې او طريقې محصول دی. صوفيان د تېر په اړه ځانته روايت لري، سلفيان يې ځان ته - شيعه خپل روايت لري، سنې خپل - فقيه ځان ته روايت جوړ کړی، متکلم ځان ته او ... يعنې داسې روايت نشته چې د مناقشې لاره بنده کړي، چې ټولې ډلې ورباندې اتفاق وکړي چې هو، د پخوانو فهم او تفسير همدغه شی و.

کولای شو زړو متنونو او منابعو ته په مراجعې سره دا وښيي چې ان د پخوانو تر منځ هم په ډېرو موردونو کې د نظر اختلاف و، هم په فروع کې هم په اصولو کې. د وخت په تېرېدو سره چې مختلفې ډلې او فرقې راوږېدې، هرې يوې د ځان د مشروع گڼلو لپاره، ځان ته شجره او نسب نامه جوړه کړه چې په يوه ډول سره ځان په پخوانو پورې وتړي. هرې ډلې هڅه کړې ده د دې کار لپاره خاصه ايديالوژي رامنځته کړې دي. تر هغې وروسته بيا د پخوانو په اړه دا تصور مطرح شو چې گوندې په لومړنيو نسلونو کې واحد او د ټولو موافق ميتود شته و او د هغوی تر منځ د نظر اختلاف او مختلف ليدلوري نه وو موجود.

څرنگه چې د دې مسألې شرح ډېر تفصيل او مستند بحث غواړي او په دې ليکنه کې نه ځايېږي نو بل ځای ته به يې پرېږدم. دلته به همدومره ووايم چې نن که څوک وايي چې مور د دين هماغه د پخوانو تفسير او فهم ته ورگرځو نو بايد پوه شي د دې هيلې پوره کېدل هغسې اسانه نه دي لکه په ويلو کې چې ښکاري، دا کار داسې ستونزې لري چې د کولو امکان يې ضعيف دی او خلک به په اسانۍ سره ځنې تېر شي. ځکه خلک هغه څه ته رسېږي چې گومان کوي

سترگي به پرانيزو...

پخوانو به دغسې فکر کاوه او دا نه وي ورم معلوم چې د ده فهم د هغوی له فهم سره څومره ورته دی. په همدې خاطر نور بهیرونه هغه څه ته نه ورگرځي.

د دې مدعا خورا ساده مثال د سلفیت شعار دی. سلفیان چې ځان د حقیقي سلف (پخوانو) پیرو بولي، دا ځان ته مزیت گڼي چې گوندې خاص په دوی پورې اړه لري او نور ترې محروم دي. حال دا چې متصوفان او بلکې ټولې غیر سلفي ډلې، د سلفیانو انگېرنه او لاره مردوده گڼي او د هغوی فهم سطحي، نیمگړی، مصنوعي او بې اساسه گڼي.

د پخوانو طریقه، شکل که محتوا؟

دویمه پوښتنه دا ده چې فرضاً د هڅو په نتیجه کې و توانېدو ثابته کړو چې له دین څخه د پخوانو فهم او تفسیر دغسې و، اوس نو څه پوه شو چې د هماغه تفسیر هو به هو تطبیق په یوه بله زمانه کې او په بل فرهنگي چاپیریال کې به صواب وي؟ په دې باندې پوهېږو چې د هغوی فهم د هماغه چاپیریال له شرایطو او واقعیتونو سره سمون لري؛ بلکې له هماغه شرایطو سره د دین د نښلولو محصول او معلول دی؛ نو ایا په نورو شرایطو کې او د نورو واقعیتونو په موجودیت کې د هماغه تفسیر تطبیق، د دین او واقعیت ترمنځ به عدم تطابق پیدا نه کړي؟

یعنې که موږ داسې گڼو چې پخواني په دین ښه پوهېدل او و توانېدل چې دغه سمه پوهه په خپل فردي او اجتماعي ژوند کې هم عملي کړي او د دوی کامیابي له دې وگڼو چې دوی له یوې خوا د دین په اصلي روح او لوړو مقاصدو ښه پوهېدلي وو او له بلې خوا یې د خپلې زمانې شرایط او واقعیتونه ښه پېژندلي وو؛ نو که موږ هم هماغه پوهه چې له هماغه پخوانو شرایطو سره یې اړخ لگاوه، په خپلو اوسنیو شرایطو کې تطبیق کړو، ایا په دې کار به د پخوانو روش ته ورژدې شو که په دې کار چې خپله زمانه سمه وپېژنو او بیا دین له اوسنیو واقعیتونو سره ونښلوو؟ یعنې د پخوانو روش ته ورگرځېدل، د هغوی د روش شکل او ظاهر ته ورگرځېدل دي که د هماغه روش محتوا ته؟

ممکن وویل شي چې دې ته ضرورت نشته چې مسأله دومره پېچلې کړو؛ ځکه د دین روح او د شریعت مقاصد، څرگند او تل پاتې دي او د زمانې له بدلونونو سره نه بدلېږي. پاتې شوه د زمانې د شرایطو او واقعیتونو مسأله چې بدلېږي به خو؛ خو موږ مجبور نه یو چې شریعت د شرایطو تابع کړو، برعکس باید شرایط د شریعت تابع وگرځوو.

ځینې دا هم وایي چې په انسان، ټولنه او ژوند کې هم مهم بدلون نه رامنځته کېږي؛ بلکې واره بدلونونه مومي چې د هغوی پر ذات او جوهر باندې اغېزه نه کوي. د دوی په باور انسان تل

همداسې و، همدا يې ضرورتونه وو، همدا يې هيلې، غوښتنې، وړتياوې او همدا يې زيان مننونکي ځايونه وو... ټولنه هم له همدې انسانانو رغېدلې ده؛ نو په دوی کې بدلون او تحول هېڅکله هغومره زيات نه وي چې گومان وکړو نننی انسان له پروني انسان او نننۍ ټولنه له پروني ټولنې متفاوته دي. که بدلون په کې راغلی هم وي، سطحې به وي. دا يو له هغو مهمو استدلالونو دی چې بنسټپال يې کاروي او محمد قطب خپل يو کتاب همدې مبحث ته ځانگړي کړي دی. د کتاب نوم يې دی *التطور والشبات في حياة البشرية* "چې په فارسي کې د «اسلام و تحولات زندگي» په نامه ترجمه شوی دی.

د مقاصدو تشخيص اجتهادي کار دی

د دې استدلال د لومړۍ برخې په اړه به ووايو چې د دين روح او د شريعت مقاصد هغسې چې ادعا او تصور يې کېږي، څرگند او روښانه نه دي. يعنې دا متفق عليه مسایل نه دي چې ټول پرې اجماع ولري او د بحث او مناقشې ځای دې په کې نه وي. ځکه د فقهي د اصولو پوهان په دې باندې پوهېږي او بلکې اجماع ورباندې لري چې د شريعت مقاصد له اجتهادي امورو څخه دي. هر مجتهد او عالم چې په دې باره کې بحث کړی دی، د خپل اجتهاد او انگېرنې پر اساس يې کړی دی. په همدې وجه يوازې د ضرورتونو مبحث چې د شريعت د مقاصدو د لوی مبحث لومړۍ برخه ده، له پيله تر ننه پورې له پنځو تر پنځه ويشتو ضرورتونو تر منځ په نوسان کې دی. بهتره ده په دې باره کې د دې فن د يوه لوی متخصص، جمال الدين عطيه کتاب *«تفصيل مقاصد الشريعة»* ته مراجعه وشي.

څرنگه چې د شريعت د مقاصدو رابرسېره کول، په ټولو تېرو پېړيو کې اجتهادي مسأله وه او هر مجتهد د خپلې زمانې له پوهې سره مطابق دا مسأله څېړلې ده، هماغسې به په گانده کې هم دا مسأله د عالمانو د اجتهاد په قلمرو کې پاتې کېږي او د موضوع طبيعت به بدل نه شي. نو دغه ادعا چې گوندي د شريعت مقاصد ښکاره او بې ابهامه دي، سمه نه ده او بايد په دې اسانۍ سره يې له څنگه تېر نه شو. ځينې سنتي يا بنسټپال ځواکونه هڅه کوي موضوع همداسې اسانه مطرح کړي، لکه څنگه چې يوسف قرضاوي ليکلي دي چې په يوه کنفرانس کې چا ځنې پوښتنه کړې وه چې ته له کوم اسلامه خبرې کوې، د جعفر نميري له اسلامه، د ضياء الحق يا د خميني او يا د سعودي له اسلامه... قرضاوي وايي: «ما په ځواب کې وويل چې اسلام يو دی او هغه هم هماغه اسلام دی چې له کتاب او د اسلام د پيغمبر له سنته يې استنباطوو.»

سترگي به پرانيزو...

ممکن هغه چا چې دا پوښتنه يې کړې وه، خپله خبره يې په علمي بڼه نه وي توضیح کړې او يا به يې توضیح کړې وي خو دا چې د حاضرینو په طبع برابره نه وه، په نیمگړې توگه رانقل شوي ده. که هرڅه وي، که څوک ادعا وکړي چې يوازې يو اسلام شته او هغه ناب محمدي اسلام دی، بې جنجاله ښکاره ده چې نن تر يوه «محمدي اسلام» زيات «محمدي اسلامونه» لرو. په ايران کې جوړ شوی ناب محمدي اسلام، په سعودي کې برابر شوی ناب محمدي اسلام، د سوډان ناب محمدي اسلام، د طالبانو ناب محمدي اسلام او گڼ نور ناب محمدي اسلامونه چې لا تر اوسه يې نړيوال بازار ته د عرضه کېدو بخت نه دی موندلی.

داسې ښکاري چې که غواړو جدي و اوسو بهتره ده چې د مفاهيمو او مقولو له ساده کولو او د هغوی د عام پسنده طرحو له مطرح کولو تېر شو او علمي منطق ته غاړه کېږدو.

نننی انسان هماغه پرونی انسان دی؟

د دې استدلال دويمه برخه چې د ننني او پروني انسان تر منځ توپير تر پوښتنې لاندې راوړي، هم اوږده مناقشه غواړي. ځکه بايد د انسان پېژندنې اساسات له سره وگورو. که د مولوی په شان مو دا باور وي چې د بني ادم اصلي گوهر د هغه فکر او معرفت دی (ای برادر تو همين انديشه ای)، نه د هغه غريزې او بيولوژيکي ځانگړنې؛ نو شک نشته چې د ننني انسان معرفت او پوهه د پروني انسان د پوهې غوندې نه ده او ورسره يې فکر هم په ډېرو موردونو کې د پرونيو بني **ادمانو** د فکرونو په نسبت بدل شوی دی.

انسان د خپل معرفت او ادراک پر اساس کولای شي له نورو انسانانو، ټولني او کایناتو سره خپل نسبت تعريف او تعيين کړي. دغه معرفت په چټکۍ سره مخ په تحول او بدلېدو دی. څرنگه امکان لري هغه انسان چې ځمکه د غوايي د ښکرو پر سر ولاړه بولي او ټول طبيعت له څلورو عناصرو رغېدلی گڼي او ټوله ځمکه د کوه قاف په محاصره کې انگېري او د طبيعت ډېر تحولات سپين يا تور دېو ته راجع کوي. له هغه انسان سره يو شان وگڼو يا حتی يې له هغه سره ورته وبولو چې د ژوند په پېچليو مسایلو پوهېدلی دی، د ځمکې په طبيعت کې يې تر سلو زيات عناصرو پېژندلی، له ميلياردونو کهکشانونو خبرې کوي او د نړيوال کلي لپاره د جهانشمولو ارزښتونو په لټه کې دی.

گومان کوم دا مسأله هغومره واضحه ده چې د دې ستر توپير پر موجوديت باندې هر ډول ټينگار بېخايه هڅه او د «اثبات مسلمات» له جملې څخه دی.

د دې مقالې مرکزي ټکي دا دی چې د نن انسان په ډېرو شيانو کې له پروني انسانه متفاوت دی. ځکه دی ځان د هغو فيزيولوژيکو او بيولوژيکو خصوصياتو پر اساس چې له نورو حيواناتو سره مشترک خصوصيات دي، نه پېژني؛ بلکې ځان د خپل اجتماعي او فرهنگي ځانگړنو پر اساس تعريفوي. دا هماغه شی دی چې د دينونو په بيان کې د بني ادم د اصلي مميزې تعبير ځنې شوی دی. که چېرې د اجتماعي موجود په توگه د انسان ځانگړنې په پام کې ونيسو، د انسان په پېژندلو او د انسانانو د هرې دورې او هر نسل په پېژندلو کې د هغه د معرفت، ارزښتونو، سلوک او فرهنگي عناصرو نقش اهميت پيدا کوي.

نننی انسان په خپلو ذهني او فيزيکي وړتياوو ترپخوا زيات پوهېدلی دی. پروني انسان ځان د طبيعت، تاريخ، قسمت، خدايانو او ناپېژندلو ځواکونو مقهور گناه؛ خو نننی انسان په طبيعت کې لوی تصرفونه کړي دي، دا چې په دې کار کې يې گټه کړې ده که تاوان، بېله خبره ده خو نن دی په خپلو وړتياوو باندې زيات باور پيدا کړی دی.

نن څومره چې انسان ځان توانمند احساسوي، هماغومره ځان ته په زيات ارزښت قايل دی او په هماغه اندازه انسان محوره نظرونو ته تونگ (لېوال) دی. څرنگه چې دی خپلې توانمندی د ځان د انسانولۍ په وجه گڼي نه د نورو عواملو په وجه؛ نو دی هر بل امر لکه عقیده، نژاد، جنسيت، رنگ، ژبه، ملي هويت، گوندي هويت، طبقاتي هويت، صنفی هويت او نور فرعي مسايل گڼي او انسانيت اصلي. دغه فرع به هېڅکله د اصل ځای ونه نيسي.

کله چې د بني ادم د انسانيت اصل په محور کې واقع کېږي، د هغو حقونو خبره مطرح کېږي چې رېښه يې په انسانيت کې ده. هر څه چې د انسان محورولي د اصل خلاف او له هغه تعصبه زېږېدلي وي چې ځينې انسانان له خپلو حقونو محرومي، بايد ورسره مبارزه وشي. د بشر حقونه، د بنځو حقونه، د ماشومانو حقونه، د اصنافو حقونه، د مادي او معنوي مالکيت حق او ډېر نور مبثونه د ننني بني ادمانو په ليد کې د بدلون زېږنده دي.

دا انسان دی چې مدني بنسټونه يې رامنځته کړي او داسې قوانين يې وضع کړي چې د ده او دده د همنوعانو مدني حقوق خوندي کړي. دا چې کله کله ځينې سياستوال د بشر د حقونو له موضوع څخه سياسي گټه پورته کوي او په خپلو سياسي سياليو کې ورنه د وسلې په توگه کار اخلي، دا کار په هېڅ وجه اصل قضيه نه نفي کوي هماغسې چې له دين، علم او فرهنگ څخه د وسيلې په توگه استفاده، نه شي کولای د دې ارزښتونو اصل بې ارزښته ونييي.

انسان په خپل ذاتي کرامت پوه شوی دی او اوس هغه دين قبلوي، هغه قوانين خوبښوي، هغه فرهنگ غوره کوي او هغې لارې او طريقې ته په بڼه سترگه کوري چې د دې کرامت حفاظت

سترگي به پرانيزو...

وکړي. دا هغه کرامت دی چې د انسان د ژوند په خوندي کولو، د هغه د اروا په روغ ساتلو، هغه ته د دودۍ په برابرولو او د هغه د دېرو غوښتنو په پوره کولو کې عيني تجسم مومي. دغه انسان نور یوازې په دې اکتفا نه کوي چې یوازې د نسل د بقا امکان ورته برابر وي؛ بلکې دی د خپل ژوند ارتقا ته، د خپلو استعدادونو غوړولو ته او خپلو لوړو خیالونو ته په هم اهمیت قایل دی. په همدې وجه دغه انسان دولت مکلف کړی دی چې ورته کار ایجاد کړي، د زده کړو زمینه ورته برابره کړي، صحت ته یې اهمیت ورکړي، او لسگونه نورې غوښتنې چې د بدوي انسانانو په ژوند کې درک او تحقق وړ نه وي.

که چېرې دین، فرهنگ، قانون یا بل شی دغه غوښتنې له پامه وغورځوي او یا له انسان څخه دا حقونه واخلي، نننی انسان هغه نه شي زغملای. خو پرونی انسان داسې نه و. هغه ځان په دې مکلف ګانې چې خدایانو ته قرباني وکړي، حاکمانو ته باج ورکړي، طبیعت ته په ګوندې شي، خپلې هیلې په جنیاتو او ارواحو پورې وتړي؛ خو له چا څخه خپل حق ونه غواړي.

دا سمه ده چې د اسلام دین د بشر د تاریخ په داسې وخت کې ظهور وکړ او خپور شو چې انسان د فرهنگي ودې په لحاظ په خرافاتو کې راګیر و او ګڼ قومونه د اسلام په مرسته له خرافاتو وژغورل شول؛ خو هغه مهال چې د دین سنتي تفسیرونه تدوین کېدل، انسان محوره لیدلوری لا نه و رامنځته شوی، مدني ټولنه لا نه وه رغېدلې، مدني انسان لا صحنې ته نه و راغلی، او د بشر حقونه (په اوسني مفهوم) لا د بحث موضوع نه وه.

که لیکوال وغواړي د ننني او پروني انسان تر منځ ټول غټ او واړه توپيرونه وشمېري، باید مستقل بحث ورته پیل کړي.

له دې لنډې یادونې **مې مطلب دا** دی چې که پخواني د دین په سم پوهېدلو او د هغې پر اساس د خپلو ستونزو په حل کولو کې بریالي شوي وو، علت یې دا و چې له دین څخه د هغوی فهم د هغوی له نورو پوهنو او معرفت سره اړخ لګاوه او په حقیقت کې دوی دغه دوه شیان سره پخلا کړي وو. نن هم که موږ وغواړو هماغه کامیابي حاصله کړو، بله لاره نه لرو، باید نننی انسان او نننۍ نړۍ **سمه** وپېژنو، د دې عصر غوښتنې درک کړو، د ننني انسان معرفت او پوهه د اعتبار وړ وګڼو او بیا د دین داسې تفسیر وړاندې کړو چې له دې پوهې او معرفت سره موافق اوسي.

نوي معارف د ننني انسان د فکر او پوهې ګوهر دی او د دې عصر د انسان معرفت پر همدې معارف ولاړ دی. که څوک وغواړي چې دین له نننۍ نړۍ سره موافق کړي او د ننني

انسان په نظر يې مقبول کړي، بايد چې په دې معارف پوه اوسي او په دې هم وپوهېږي چې څرنگه دغه معارف د انسان په پېژندلو، د ټولني په تحليل کې او د دين په تفسير کې وکاروي. څرنگه چې د دين سنتي تفسيرونه د سنت د دورې د پوهنو او معارف پيداوار دي، هماغسې که نن د دين کوم تفسير وړاندې کېږي، خامخا بايد په ننني معارف او اوسنيو پوهنو تکيه وکوي. دا کت مټ هماغه کار دی چې پخوانو کړی و يعنې د خپل عصر پوهنو ته اعتبار ورکول او د خپلې زمانې د معرفت خيال ساتل.

په دې حساب، که ورته څير شو، د دين نوي کول بله معنا نه لري غير له دې چې همدغه لاره خپله کړو، نه دا چې هغې زمانې ته ورستانه شو چې تېره ده او هغې پوهې ته وروگرځو چې تاريخ يې تېر شوی او منسوخ شوی دی. سره له دې چې تېر ته ورستېدل ناممکن دي او له دې درکه هېڅ اندېښنه نشته؛ خو که دا کار ممکن هم وي، نه شو کولای د دين تجديد يې وېولو. مور نه شو کولای ننني نسلونه چې گڼې ستونزې يې په مخ کې دي او تمه لري چې د دې ستونزو يوه برخه د دين په مرسته حل کړي، تېرو وختونو او تېرو کسانو ته راجع کړو چې گواکي دا د دين تجديد دی. ليکوال لا تر اوسه نه پوهېږي چې څرنگه او ولې به داسې هڅه د دين تجديد ونوموو، حال دا چې د دين تجديد پخپله د نوي کولو معنا لري.

البته دا هرڅه په دې صورت کې کېږي چې دا فرض مسلم وگڼو چې پخواني پر خطا لاره نه وو تللي او د هغوی کارنامه په نظري او عملي لحاظ پر معيار برابره وه. که داسې ونه گڼو، بله پوښتنه رامنځته کېږي چې نه غواړم ورباندې بحث وکړم، يوازې اشاره به ورته وکړم: څنگه دا ثابته کړو چې د پخوانو درک په هره برخه کې سم و او هغوی تر څان د راوروسته نسلونو په شان په ځينو موردونو کې تېرو تلي نه وو. دا پوښتنه هله مطرح کولای شو چې د پخوانو عصمت نفي کړو. که دا و منو چې هغوی په ځينو جزئي موردونو کې تېرو تلي وو، نو بيا نه شو کولای د هغوی درک، په ټوله کې د دين بې عيبه او کامل درک وگڼو.

اهل سنت د اسلام له پيغمبر (ص) پرته نور هېڅوک معصوم نه گڼي؛ خو د دوو لومړيو نسلونو يعنې د صحابه وو او تابعينو د نسلونو درک مهم انگېري، په تېره بيا صحابه ورته يو مخ «دول» يعنې د اعتماد وړ بريښي. شيعه گان بيا يوازې د اهل بيت درک او تفسير ځکه حجت گڼي چې د هغوی پر عصمت باندې عقیده لري؛ بلکې د هغو خبرې د خدای او رسول له ويناوو سره په يوه درجه کې راولي.

سترگي به پرانيزو...

يوه ستونزه ده چې دواړه ډلې ننگوي او هغه دا چې دوی په همدې خاص مورد کې د خپلې اعتقادي موضع د دفاع لپاره هېڅ قاطع دليل نه لري. قاطع دليل خو يا بايد نقلي (له کتاب او سنت څخه) معتبره دليل وي او د دوی پر مدعا به قطعي دلالت کوي نه د ظن او گومان پر اساس، يا دې دغه دليل معتبر عقلي دليل وي چې نقلي دليلونو ته اړتيا ونه لري او خپل مخاطبان، هم موافقان او هم مخالفان قانع کاندې. دواړه ډلې نه شي کولای خپل باورونه د عقلايي استدلال په لاره اثبات کړي، ځکه خو د روايتونو لمنې ته پناه وړي. خو ستونزه دا ده چې د هرې ډلې د منل شويو اصولو او اساساتو پر بنا، له دې روايتونو څخه تر گومان پورته څه نه بودېږي او نه شي کولای قطعي او يقيني خبره وکړي.

او په پای کې:

له دې بحثه دا نتيجه اخيستل غواړم چې که وغواړو په مډرنه نړۍ کې د دين لپاره نقش و منو او انسانان د هغه د لارښوونو په مرسته د خپلو روحي يا سلوکي ستونزو پر يوې برخې غلبه وکړي او د خپل معنوي تعالي لپاره له دين څخه گټه واخلي، لاره يې دا نه ده چې د قديمې زمانې د ژواک نمونه او د پخوانيو پېړيو معرفت او پوهه د دين د درک اساس وټاکو او يا تمه ولرو چې د پخوانو عالمانو د اثارو په چاپولو يا له سره توليد سره به دې غوښتنې ته ورسېږو. اساسي چاره خو دا ده چې د ننني انسان د معرفت او وړتياوو کچې ته ځان ورسوو. د مډرن عصر انسان په نننۍ صحنه کې اصلي لوبغاړی دی، له مډرنې زمانې نه مخکې تېر شوي خلک نور په تاريخ کې له لوبېدو پاتې شوي دي او يوازې د تاريخ په عکس العمل کې ځان تعريفولای شي او ځان ته انفعالي نقش غوره کولای شي.

دا په پټو سترگو په پرديو پسې د تگ معنا نه لري. دا هغه تور دی چې وار له مخې تيار شوی دی - بلکې دا د لوبې ميدان ته د ورننوتو او له نورو لوبغاړو سره د سيال کېدو لاره ده. دا هغه هيله ده چې په اساسي نوي کېدو سره پوره کېدای شي. د دين تجديد د دين د درک د نوي کولو معنا لري او دا هغه گام دی چې په دې لاره کې به خامخا پورته کېږي. دا مهمه نه ده چې دې هڅې ته څه نوم ورکول کېږي: اجتهاد، د دين تجديد، ديني احيا، ديني سمونه، ديني نوپالنه، ديني نو فکري يا ديني مډرنيزېشن، سره له دې چې د اصطلاح پېژندنې په لحاظ دغه نومونه سره توپير هم لري.

څه چې اهميت لري د دې بهير محتوا او دروني واقعيت دی چې بايد له مسوولانه درک سره مل وي. دغه بهير ته بويه چې له يوې خوا د نننۍ نړۍ او اوسنۍ زمانې د واقعيتونو له درک سره او له بلې خوا د دين له ارزښتونو سره اړخ ولگوي او هېڅ يوه سره لوبې ونه کړي.

اخلاقي ديانت، غير اخلاقي ديانت

ديانت يعني دينداري، يعني د دين په اصولو عقیده او د دين په ارشاداتو باندې عمل. خو ديانت مطلق امر نه دی چې له هر قيد او وصف څخه دې خلاص وي؛ برعکس گڼ قیدونه يې قيدولای شي لکه: فقهې ديانت، عرفاني ديانت، سياسي ديانت، علمي (معرفتي) ديانت. دغسې نور صفتونه ورپورې نېسولای شو چې له هغوی څخه ځينې يې له ځينو سره په يوه ډله کې راځي او ځينې نور يې د نورو ضد دي.

يو مهم قيد او وصف چې د ديانت له کلمې سره د مطرح کېدلو او د تأمل وړ دی، اخلاقيتوب يا نا اخلاقيتوب يې دی. يعني د ځينو ديندارانو ديانت داسې دی چې اخلاقي ديانت ورته ويلاى شو، برعکس د ځينو نورو دينداري غير اخلاقي ديانت بللاى شو. په دې ليکنه کې د دې دواړو ديانتونو توپيرونه يادوو.

اخلاقي ديانت هغه دی چې د اخلاقي مکارمو او فضايلو پر اساس بنا کېږي. په دې ډول ديانت کې انسان دغه فضائل د خپلې ديندارۍ معيار او محک گڼي او په خپل ژوند کې د نېکو اخلاقو د پالنې همت کوي. سره له دې چې اخلاقي ارزښتونو ته پام کول، د دين د عبادي واجباتو له التزام سره په ټکر کې نه دي او ديني مناسک نه يې ارزښته کوي؛ خو په اخلاقي ديانت باورمن کسان پوهېږي چې که دغه کارونه د هغوی د اخلاقي شخصيت په وده کې مرسته ونه کړي، بې گټې دي. دا وگړي عبادتونه داسې تمرينونه گڼي چې له بلې دنيا سره د پيمان د تجديد په وسيله، د هغوی د اخلاقو له دوامدارې ودې او ښه کېدو سره مرسته کوي (محمد غزالي: اسلامي اخلاق، سريزه). که دوی احساس کړي چې عبادتونه دغه نتيجه نه ده لرلې، د خپلو عبادتونو په گټه او اغېزې باندې شک کوي او پوهېږي چې عبادتونه يې يوازې د ديندارۍ کاډبه ننداره وه او بس. دا خلک ديني مناسکو او تعبدي چارو ته له پابندۍ سره هم مهاله پر خپلو اخلاقي فضايلو او له رذايلو په اجتناب باندې تمرکز کوي او د همداسې ديانت له لارې اخلاقي انسان ځنې جوړېږي.

په مقابل کې يې، غير اخلاقي ديانت هغه دی چې پر ديني مناسکو او سپمبولیکو چارو تمرکز لري او همدا د ديندارۍ معيار گڼي. دا وگړي خومره چې زيات عبادتونه کړي، هماغومره ځانونه له نېکو اخلاقو بې نيازه گڼي (فقهی ديانت). د دې ديانت پالونکي د فضايو او رذايو ترمنځ پوله چندانې نه پېژني او حتی فضايو يوازې د يو څو سپمبولیکو مذهبي عملونو د ترسره کولو سطحې ته راټيټوي. د دې ډلې کسان خپلې اخلاقي نيمگړتياوې په عبادت جبيره کوي او ان د يو څو تعبدی عملونو په ترسره کولو چې د دوی د ديانت اصلي معيارونه دي، خاص غرور پيدا کوي او بې له دې چې خپلو اخلاقي نيمگړتياوو ته يې پام وي، نورو ته په سپکه سترگه گوري او ځان ته په درنه (ابن الجوزي: تلبیس ابليس).

بدمرغي هله يو په دوه کېږي چې غير اخلاقي ديانت له سياست سره او واک ته د رسېدو له هڅو سره غوټه شي. دليل يې ښکاره دی: سياست په سختۍ سره له اخلاقي فضايو سره جوړېږي. غير اخلاقي ديانت له سياست سره چې له اخلاقو تښتي، په يوه ډول سره همرنګي لري. (سياست مو ديانت دی او ديانت مو سياست !!)

په دې ديانت کې د جمعې لمونځ، اعتکاف، د روژې پروگرامونه، حج، ډله ييز نفلونه، د قران او حديث درسونه، او دې ته ورته نورې چارې د سياسي هدفونو لپاره په وسايلو بدلېږي. سياسي هدفونه يې د خلکو د اعتماد جلبول او په ټولنه کې ځای موندل دي چې د هغوی خورا زياتې مرستې راجلب کاندې او په خپلو مدرسو، مرکزونو، او بنسټونو يې ولگوي او دا هغه ځايونه دي چې د دوی د قدرت مرکز گڼل کېږي، دوی له همدې ځايونو څخه د خپلو رقيبانو او حريفانو پر ضد کار اخلي او حاکمان او مخالف گوندونه ورباندې ډاروي او په غير مستقيم ډول هغه کسان گواښوي چې نور فکرونه لري، دوی ته په انتقادي نظر گوري او د دوی له تاييده ډډه کوي.

هغه وخت چې د اخلاقو پروا له دې ديانت څخه کېه کوي، هم د دې ديندارانو خصوصي/کورني ژوند او هم بې گوندي/عمومي ژوند خپل اخلاقي رنگ بايلي. دوی په خپلو ورځنيو روابطو کې نورو ته د وسايلو په سترگه گوري او همداسې ورسره معامله کوي. دوی نورو وگړو ته فقط په دې لحاظ ارزښت ورکوي چې خومره د دوی پروژو ته گټور تمامېدای شي او هغه وگړي چې د دوی هدفونو او پروگرامونو ته گټه نه شي رسولای، هېڅ ارزښت ورته نه لري. حال دا چې د اخلاقو يو معيار دا دی چې انسان به هدف گڼو نه وسيله. سياسي اسلام په دې يوه پېړۍ کې دغه مفهوم نه دی درک کړی او په خپلو ادبياتو کې يې د انسان د مقام او د هغه د

سترگي به پرانيزو...

انساني کرامت د تشييت په اړه هېڅ داسې مهمه خبره نه ده کړې چې د وسيلې په توگه د انسان د استعمال مخه ونيسي.

په شي باندې د انسان د بدلېدو په اړه، له علامه اقبال لاهوري او ځينو نورو ديني نوښتو پرته، نورو ټولو نظريه جوړونکو چې عمدتاً په سياسي اسلام پورې اړه لري، که څه يې ويلې دي، هغه يې د کارل مارکس او نورو له خوا پر پانگوالي نظام د نقد په عکس العمل کې ويلې دي. (کارل مارکس د پانگوالي نظام په نقد کې ويلې وو چې په دې ټولنو کې انسان هم د ماشين او د توليد د نورو وسايلو په شان استعمالېږي او د ارزښت په لحاظ په شي بدلېږي ژباړن) دوی دغه مفاهيم له چپي بهيرونو راپور کړي وو خو د دې پر ځای چې په انسان پالو مفاهيمو کې ځنې کار واخلي، د غرب په نقد کولو کې يې د وسيلې په توگه استعمال کړي دي، بې له دې چې د دې ټولنو له سلگونو ستونزو څخه يوه هم حل کاندې.

د اخلاقو او ديانت تر منځ بېلتون او د سياست په بازار کې د دين وسيله کېدل، زموږ لپاره وژونکې پايلې درلودلې دي. په وروستيو سلو کلونو کې (له هغه وخته چې په ختيزو ملکونو کې نوی عصر پيل شوی تر ننه پورې) د اخلاقي وضعیت څېړنه نښي چې دينداري او اخلاق په دوو مخالفو لوريو سره واقع شوي دي. د منطق د عالمانو په تعبير سره د دې دوو مقولو تر منځ عکسي رابطه قايمه شوې ده، نه طردي رابطه حال دا چې بايد د دې بهير اپوټه واقع شوې وای. يعنې څومره چې دينداري زياتېدلې هم اغومره بايد ټولنه لا اخلاقي شوې وای او موږ لا زيات د اخلاقي فضايو په تحقق کې کامياب شوي وای؛ خو څه چې پېښ شول د دې خبرې اپوټه دي.

تاريخي نښې او قرينې رانښيي چې زموږ په ټولنو کې په تېرو پېړيو کې اخلاقي فضايو ته التزام لږزيات و او د رښتيا ويلو، صداقت، يورنگي، ايثار، لويانو ته احترام، کشرانو باندې رحم، د اهل علم درناوی، صله رحم، د والدينو د حقونو مراعاتول، د حلالې روزي گټل، تواضع او خاکساري، له خوارانو سره همدردی او نورې مقولې زموږ په ټولنو کې زياتې وې. نه وایم چې ايديال او بې عيبه وضعیت به و؛ بلکې موږ د تاريخ له ډېرو لرو وختونو څخه اخلاقي نيمگړتياوې لرلې دي او د صحابه وو له عصره پرته چې د هغې په اړه هم مناقشې او بحثونه ډېر دي، بل وخت داسې ايديال شرايط نه دي تېر شوي. د اسلام د تاريخ او په تېره بيا د جگړو او لښکرکشيو - که په هر نامه شوي دي - او د هغوی د عواقبو اخلاقي څېړنه، له هغو موردونو څخه دي چې لږو کسانو په علمي توگه ورباندې کار کړی دی. زموږ تاريخ په دې

لحاظ هغه ټاپو ته ورته دی چې چا نه دی کشف کړی او موربې په اړه هېڅ دقیق خبر نه لرو او زموږ تاریخ لیکونکو هم په دې برخه کې هڅه نه ده کړې.

خو هرڅه چې وي، که وروستي سل کلونه له پخوانیو پېړیو سره مقایسه شي، جوته څرگند پېرې چې په پخوانو دورو کې اخلاقي وضعیت تر نن بهتره و. حال دا چې د اسلامي بنسټ پالو په باور، د اسلام د تاریخ څو پخوانۍ پېړۍ د اسلام د انحطاط دورې بلل کېږي او دغه تېره پېړۍ چې د بنسټپالنې څپې په کې راووتې، د دین د تجدید او د دیانت د نښې او د اسلامي امت د مجدد ژوند پېړۍ گڼل کېږي. ممکن دغه تصور تر یوه حده او په ځینو ملحوظاتو سم وي، خصوصاً د ملي دولتونو او د مدرنو بنسټونو لکه پوهنتونونو، مدرنو یا مدرن وزمو قضایي نظامونو د تاسیس په لحاظ، چې البته دا بیا بنسټپالو ته چندانې اهمیت نه لري. خو په اخلاقي لحاظ موربې هېڅ وجه د بهتری شاهدان نه یو او د مذهبي بنسټپالنې هېڅ صاحب نظر ادعا نه شي کولای چې په دې برخه کې دې پرمختګ شوی وي؛ مگر دا چې اخلاقي فضایل هغو سېمبولیکو اعمالو ته منسوب کړي چې د عادت له مخې همدغسې کوي، دوی په اسلامي ټولنو کې د معنوي ودې مهمترینه نښه په نښو کې د حجابونو او په نارینه وو کې د رېږو زیاتېدل یادوي چې د دیني جماعتونو او غورځنگونو په هڅو عام شوي دي.

دا سمه ده چې په دې سلو کلونو کې فقهي دینداري مخ پر زیاتېدو ده یعنې جوماتونه زیات شوي، د لمونځ کوونکو شمېر، تراویح گانې، ډله ییز اعتکافونه، د قران ختمونه او د دیني مدرسو تاسیس او داسې نور پروگرامونه خورا زیات شوي دي؛ خو دا هرڅه خپل ځای لري او د اخلاقو موضوع خپل ځای.

زموږ ټولنې د اخلاقو په لحاظ نه یوازې دا چې تر پخوا ښې شوې نه دي؛ بلکې راپرځېدلې هم دي. په هره ټولنه کې چې د دیني روحیې د ودې مظهر گڼل کېږي او ادعا کوي چې د دیانت د روحیې په احیا کولو کې یې کامیاب گامونه پورته کړي دي، لکه ایران، پاکستان، سعودي، مصر او ... اخلاقي وضعیت ښه نه؛ بلکې لازیات خراب شوی دی (دا خولا ښه ده چې په افغانستان کې څوک دغه ادعا نه شي کولای).

جنسي موضوعاتو ته د اخلاقو د مفهوم راتیتول یوه له هغو فاحشو خطاگانو څخه ده چې زموږ فرهنگ ته یې لاره کړې او کله هم چې د اخلاقو د فساد او صلاح خبره کېږي، ذهنونه راساً همدې موضوع ته متوجه کېږي، حال دا چې د اخلاقو لمن څنگه چې پورته یاده شوه، ډېره

سترگې به پرانیږو...

پراخه ده. خو که همدا مورد د ټولني د اخلاقو نښه وگڼو او پر اخلاقو د التزام د محک په توگه يې ومنو، بيا به هم وگورو چې دغه ټولني په هېڅ وجه تر پخوا ښې شوې نه دي او رسمي او نارسمي احصايې په دې هېوادونو کې د سيکس د بې ضابطې او پراخه عامېدو خبره کوي. دا په داسې حال کې ده چې په دې برخه کې ممکنه قيود وضع شوي دي او د حکومت، قضايې او اجرائيې دستگاه د نظارت په وسيله يې تر يوه حده کنټرولولای هم شو. نورې اخلاقي چارې چې په همدې اندازه اهميت لري د حکومت له لوري نه شي کنټرولېدای او د مهارولو هېڅ لاره يې نشته، ان داسې لاره نشته چې معلومه کړو څومره کسان پرې اخته دي، دغه موردونه دا دي: غولول، دروغ، دوه مخيتوب، چاپلوسي او غوړه مالي، تېر ايستل، بدگوماني، تهمت، غيبت او ....

نتيجه دا شوې ده چې د لمونځ کوونکو شمېر ورځ تر بلې زياتېږي خو رښتيا ويل کمېږي، ترحم کډه کوي، د ټولني پر وړاندې د مسووليت احساس له منځه ځي، عامه شتمنۍ او مالونه په بدو وهل کېږي او د دې رذايو زياته برخه د هغو کسانو له خوا ترسره کېږي چې هم په ظاهره کې دينداره دي او هم د دين د ترويج او له ديني ارزښتونو د دفاع ادعا کوي. هغه بې حد و حصره پانگې چې د جهاد په دوران کې د گڼو حزبي او نظامي څېرو له خوا په افغانستان کې دننه او له هېواده دباندې لوت شوې او د جنگي لارډانو په نامه نوې طبقه يې رامنځته کړه، د دې خبرې يوه نمونه ده. خو کاشکې بدمرغي په همدې ځای کې ختمېدلای. لاند تره يې دا چې دا کار د اختلاس او فساد په فرهنگ بدل شو، يعنې په دې حزبونو پورې د اړوند کسانو له دايرې ووت او کرار کرار په ټولو وگړو کې عام شو، داسې چې که پخوا به چا دغه کارونه کول، له خپل کاره به شرمېدل او هڅه به يې کوله چې له نورو يې پټ کړي؛ خو اوس دغه چارې په معمولو چارو بدلې شوې دي، د ټولني ارزښتونه ډېر پراخېدلې دي، ان تر دې چې اوس څوک دا کارونه بد نه گڼي او نور مجبور نه دي چې خپله غلا او اختلاس له چا پټ کاندې؛ بلکې په وياړ سره له دې لارې راگټلې شتمنۍ او جايدادونه نورو ته ښيي او دا د خپل لياقت او پوهې نښه گڼي.

بده لا دا چې بدمرغي په دې ځای کې لا نه خلاصېږي. دوی له خپلو رقيبانو سره په چلند کې اخلاقي پولې له پامه غورځوي، د هغوی د بدنامولو لپاره پر هغوی تور پورې کوي، دروغ وايي، افترا او جعلې کيسې جوړوي او تر ټولو بده دا چې د نورو انسانانو ژوند ته خطر جوړوي او بي عزتي ته يې ملا تړي. په تېرو درېو لسيزو کې د مذهبي فتواگانو يا حزبي

فرمانونو پر اساس د گڼو بني ادمانو وینې تویی شوې دي او زموږ د هېواد لپاره یې وېروونکی او له درده ډک تاریخ جوړ کړی دی.

ممکن وویل شي چې په خاصو کړکېچنو شرایطو کې د دې عملونو بایبډل نه شي کولای د دې لیکنې ادعا تاییده کړي او دا خو د هغو کسانو په کمزورې دیني روحيې باندې دلالت کوي چې دا کارونه یې کړي دي. لیکوال دې خبرې ته دوه ځوابونه لري: لومړی، د دې خبرې ضعیف منطق ته وگورئ. هرکله چې د ځینو دیندارو وگړو ناوړه کارونه دې حد ته رسېږي، خاص فرد یا افراد د دې کارونو مسوول گڼل کېږي چې دغه معیوب او ناروغه دیانتونه له نیوکې وژغوري. لیکوال د دې منطق کمزوري په بله مقاله (دین او ننگونې د پدیده پوهنې له نظره) کې ښودلې ده.

دویم، دغه توجیه به هله د قبلېدو وه چې دغه عملونه د دیندارو په یوه خاص نسل یا په ځانگړي ملک پورې محدود پاتې وای. له بده مرغه لیدل کېږي چې د سیاسي اسلام بهیرونه په مختلفو سیمو کې د خپلو سیاسي اجتماعي شرایطو سره سم لږ یا ډېر په دې لانجو اخته دي. څومره چې دا بهیرونه په سیاست او قدرت کې لازيات ښکېلېږي او څومره چې زیاتې پیسې ورته برابرېږي، هماغومره د دې ستونزو اندازه زیاتېږي.

که وغواړو د دې خبرې د تایید لپاره شواهد او عملي نمونې وړاندې کړو، باید د ټولو هغو اسلامي ملکونو گزارشونه او احصایې راوړو چې سیاسي اسلام په کې نفوذ کړی دی. دا بیا ځانته مستقل بحث غواړي او په دې مقاله کې نه ځایېږي. البته دا کار به پخپله خورا مهم وي او ډېر څه به رازده کړي.

ښایي څوک ووايي چې دا کار خو یوازې دینداره خلک نه کوي، د نورو بهیرونو پلویان یې هم کوي. دا سمه ده او لیکوال نه غواړي نورې ډلې په دې لحاظ مبرا وگڼي؛ خو دا به یادوي چې لومړی خو د یوه غلط کار نه شي کولای د بل ناسم کار توجیه کاندې. دویم، دلته بحث پر دې باندې دی چې داسې عملونه له پاکې او ریښتني دیندارۍ سره سمون خوري که نه؟ اساساً دا ډېر غلط منطق دی چې کله د چا د انحرافونو او غلطو کارونو له مخې پرده لرې کېږي، وار له واره خپل ایډیالوژیک یا مذهبي مخالفان یادوي چې هغوی خو هم داسې کوي. مثلاً ځینې د خپلو کارونو د توجیه لپاره د غربي نړۍ او نورو هېوادونو نیمگړتیاوې یادوي. د دې دوو موضوعگانو ترمنځ هېڅ مستقیمه رابطه نشته. فرض کړو چې غریبان او نور به د نیوکې وړ ډېر کارونه ولري، ایا دا سمه ده چې موږ هم په همدې پلمه هر رقم جنایت وکړو او بې غمه وگرځوو.

سترگي به پرانيزو...

دا چې ولي د ديانت يو ډول له داسې اخلاقي زوال سره جوړېدای شي، لاريات فکر ته اړتيا لري او بايد په لا دقيقه توگه وڅېړل شي. د ليکوال په نظر يو دليل به يې دا وي چې زموږ په سنتي او دوديز فرهنگ کې اخلاق د فقهي په نسبت کم اهميت نه لري. له ډېر پخوا څخه فقهي ديانت چې ظاهرينه ديانت دی، له اخلاقو لرې شوی او له داسې حساب کتاب سره اغېرل شوی دی چې دغه ديانت يې د دوکاندارانو او سوداگرو کارونو ته ورته کړی دی. مثلاً: د نفلونو د رکعتونو، تسبيحاتو، اورادو او اذکارو په شمېر باندې ټينگار، د نفلي حجونو زياتوالي، ډېرې نفلي روژې او ... مرحوم محمد غزالي وايي کله چې د مصر د اوقافو په وزارت کې د مسجدونو د چارو مسوول وم، ټولو هغو جوماتونو ته مې چې د جمعې لمونځونه په کې کېدل، مکتوبونه واستول چې نور دې خلکو ته داسې روايتونه ونه ويل شي چې د خاص شمېر نفلونو ټينگار په کې شوی دی؛ ځکه دغه روايتونه که سم او موثق سند هم ولري، د بېل مورد او بېل مناسبت په اړه ويل شوي دي چې اکثره يې د نننيو لوستونکو او اورېدونکو لپاره د درک وړ نه دي. دا روايتونه د خلکو په ذهنونو کې هماغه خاصې شمېرې برجسته کوي او خلک داسې انگېري چې که په هماغه خاص شمېر کې يې دغه عملونه ترسره کړل نو دينداري به يې مکمله شي. بيا نو د دوی په ژوند کې نورې خبرې خپل رنگ بايلي په خاصه توگه اخلاق (مثلاً ځينې سوداگر چې د خلکو د اړتيا وړ مواد احتکار کوي او بيا يې په ډېره لوږه بيه پر خلکو پلوري او د عمومي آزار سبب کېږي، خپل دغه کارونه د قران شريف په ډېرو ختمونو او په نفلي حجونو جبره کوي).

په فقه کې د شرعي حيلو (چلوټو) شايع کېدل، د فقهي د دنياوي کېدو او له اخلاقي معيارونو د هغې د لرې کېدو يوه نمونه ده (ابن القيم: اغاثه اللهفان من مصايد الشيطان) د ځينو معاصرو سيکولرو حقوقي نظامونو په څېر چې د حقوقپوه په تېره بيا د مدافع وکیل ټول فکر د قضیې دنياوي اړخ ته وي او اخلاقي بعدونه يې له پامه غورځوي.

يو بل عامل چې د اخلاقو اهميت يې کم کړی دی، د اخلاقي فلسفې بې رونقه پاتې کېدل او له هغې سره زموږ د علمي فرهنگي محيطونو نابلدي ده. گوندې د خلکو له ذهنونو دا خبره وتلې ده چې په هر ځای کې د اخلاقي موازينو مراعاتول يو حتمي ضرورت دی. يو له هغو مباحثو څخه چې د اخلاقو په فلسفه کې په جدیت سره مطرح کېږي او په علمي او فرهنگي ټولنو کې يې طرح کول مهم دي، دا دی چې له دين او له هرې بلې مقولې سره د اخلاقو رابطه څرنگه ده او دا چې کوم يو مقدم دی. بنايي دا به ايمانويل کانت و چې په لومړي ځل يې دغه

موضوع په دقیقه توگه مطرح کړه چې ایا اخلاق خپل مشروعیت له دین څخه اخلي، که دین خپل مشروعیت له اخلاقو څخه؟ د دې پوښتنې مطرح کول خورا زیات اهمیت لري. دلته دوه اساسي نظریې شته: یوه یې دین پر اخلاقو مقدم گڼي یعنې زموږ افعال په خپل ذات کې ښه یا بد نه دي او یوازې هله نېک یا بد گڼل کېږي چې له شرع څخه ورته دلیل ولرو (اشعري لیدلوری).

خو په دویمه نظریه کې اخلاق پر دین مقدم دي او دین خپل مشروعیت له خپل اخلاقیاتو څخه اخلي. د دین اعتبار په دې کې وي چې اخلاقي پیغام ولري او موږ یې ځکه منو چې لارښوونې یې د اخلاقو مطابق دي. دا ظریف او مهم ټکی دی. د لومړۍ نظریې پر اساس، مثلاً که دین پر وهلو، ټکولو، تړلو، وژلو او داسې نورو چارو امر وکړي، دا کارونه ښه گڼل کېږي او که دا کارونه نه وي کړي، بد گڼل کېږي او همداسې هره بله چاره درواخله خو د دې روش ستونزه په دې کې ده چې د هرې وړې او جزئي چارې په اړه په دین کې صریح نص نه شو موندلای چې پر ټولو شرایطو باندې یو خپل صدق وکړي، مثلاً د انتحار قضیه په هغه ښه چې نن سبا دود شوی دی او هغه جنگونه چې په ځینو اسلامی هېوادونو کې روان دي، یا هغه روابط چې د نننۍ نړۍ د هېوادونو تر منځ برقراره کېږي او گڼې نورې مسألې. د دې نظریې مطابق په دې ډول مواردونو کې به د نصوصو لمن ونیسو او هغه نصوص به داسې تاویل کړو چې پر دې شرایطو د تطبیق وړ وي او وروسته بیا د دې چارو اخلاقي حکم معلوموو. څرنگه چې لیدل کېږي یو عمل ځکه مختلف حکمونه مومي چې له دیني نصوصو څخه مختلف تفسیرونه راپیستل کېدای شي. مثلاً انتحار د ځینو په نظر ښه کار دی خو ځینې یې بد گڼي. یا مثلاً په افغانستان کې انتحار ښه دی او په پاکستان کې بد (د ډېرو پاکستانی ملایانو په نظر) یا مثلاً په افغانستان کې د منکراتو د ختمولو لپاره وسله وال جهاد واجب دی او په مصر کې حرام (د ډېرو مصري اسلامپالو په نظر) او په افغانستان کې د مبتدلو سریالونو پر وړاندې چوپه خوله پاتې کېدل حرام دي او په سوریه او عربي اماراتو او نورو اسلامي هېوادونو کې جایز (د دغو هېوادونو د گڼو ملایانو په باور).

د دویمې نظریې پر اساس موږ د اسلام پر حقانیت ځکه باور لرو چې اخلاقي پیغام لري. مثلاً وایي: *إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذی القربىٰ وینهى عن الفحشاء والمنکر والبغیٰ*.. (سوره نحل، آیه 90). کله چې وینو چې یو دین داسې اخلاقي پیغام لري، باور کوو چې دا دین د انسانانو په گټه دی او د مهربانه خدای له لوري موږ ته رااستول شوی دی. کله چې دغه

سترگې به پرانیږو...

دین غواړي خلک یې د پیغمبر رښتینولي ومني، د هغه نېک اخلاق یادوي او وایي: و انک لعلی خلق عظیم. (سورۀ قلم، آیه 4) یعنی ته لوی او مهم اخلاق لري. او کله چې پیغمبر غواړي خپلو مخاطبانو ته د خپل رسالت هدف بیان کړي وایي: إنما بعثت لأتمم مکارم الأخلاق. (بیهقي: السنن الکبری و البخاری فی الأدب المفرد) یعنی زما په بعثت کې بل هېڅ مقصد نه و، غیر له دې چې ښه اخلاق تکمیل کړم.

دلته اخلاقي توب د دین د مقبولیت او اعتبار پښتوانه کيږي او هر عمل چې اخلاقي و، هغه دیني عمل بلل کيږي او هر کار چې غیر اخلاقي و، غیر دیني عمل گڼل کيږي. که دیانت ته په همدې نظر وکتل شي او اخلاقي توب یې اساسي شرط وگڼل شي، اکثره دینداران به د خپلې دینداری لپاره روښانه محک پیدا کړي او له غیر اخلاقي دیانت څخه به لرې کېږي؛ ځکه پوهېږي چې غیر اخلاقي دیانت له بدبینۍ سره تویېږي نه لري. ان اکثره بدبینه خلک چې د اخلاقو غم ورسره دی تر هغو دیندارانو چې له اخلاق څخه تنبتي او له اخلاقو سره جنگېږي، د دین رښتیني منطق ته لار نلري دي.

که د قران مجید ایتونه او د اسلام د پیغمبر (ص) روایتونه وڅېړو، د شک ځای به پاتې نه شي چې په قران کې اخلاق خاص ځای لري، په تېره بیا که د قران د نزول تاریخي - اجتماعي شرایط په پام کې ونیسو، وبه وینو چې په هر ارشاد کې یې د اخلاقو رنګ غالب دی. قران په هر ځای کې د اخلاقو سپارښتنه کوي، که هغه د کورنیو روابطو او د ښځې او مېړه تر منځ د اړیکو مسأله وي، که د والدینو او اولادونو تر منځ، که په ټولنه کې د مختلفو اجتماعي طبقاتو تر منځ د پیوندونو خبره وي. ان د مسلمانانو او د نورو ادیانو او نورو فرهنگونو د پیروانو تر منځ د اړیکو په مورد کې اخلاق مهم گڼل شوی دی. حتی د جنگ او تودې مبارزې په شرایطو کې چې غیر عادي حالت دی او هاغه مهال به چا په کې د اخلاقي موازینو پروا نه کوله، هم پر اخلاقو ټینګار شوی دی.

د لیکوال په باور لوستونکو ته د قران تر ټولو مهم پیغام، اخلاق دي. البته په قران کې راغلي مصادیق ممکن د خاصو تاریخي شرایطو رنګ خپل کړي وي او د هماغه وخت د خلکو له ذهن او ژبې سره ډېر اړخ ولگوي؛ خو په قران کې راغلي اخلاقي موازین د اخلاقو له نړېوالو موازینو سره چې د لویو دینونو او فرهنگونو تر منځ مشترک دي، تطبیقېدای شي.

دا یوه اساسي اړتیا ده چې د دین په نامه کېدونکي بحثونه، هغه که د عامو مسجدونو له منبره کېږي او که د بنسټپالو په محفلونو کې، په اخلاقي لحاظ تر نقد لاندې ونيول شي، دینداره خلک د قران اخلاقي اړخونو ته وروگرځول شي او د اخلاقي مکارمو د احیا کولو پر

ضرورت ټينګار وشي. په دې توګه به هر څوک چې د ديندارۍ دعوا کوي، يوه به شي چې غير اخلاقي دينداري نه يوازې دا چې د انسان له اروايي روغتيا سره مرسته نه کوي؛ بلکې د ډاکټر سروش په وينا: له بده به يې لا بتره کړي.

اخلاقي بحران زموږ د ټولنو د بحرانونو په سر کې دی (يوسف قرضاوي: د اسلام وينستيا او د هويت بحران) او له دې بحرانه ژغورنه يوازې په اخلاقي رنسانس باندې ممکنه ده. په دې برخه کې بايد په يو څو روايتونو بسنه ونه کړو او زړه ورته بڼه نه کړو چې همدې سره به بڼه اخلاق بيا راستانه شي او بد کارونه به خپله کړه بار کړي.

د اخلاقي فضايو احيا او د اخلاقي ټولني منځته راوړل، پر قوي ارادې او پراخې هڅې سربېره پوهه او بصيرت هم غواړي. په دې کار کې به هم له خپل درانه عرفاني ميراثه مرسته وغواړو او هم د معاصرې اخلاقي فلسفې له ژورو بحثونو. هم به د دين دننه ورته وګورو او هم د باندې؛ ځکه چې اخلاق اساساً انساني چاره ده او د اخلاقي مکارمو ډېره برخه د بني ادم په فطرت او په خټه کې نغښې ده او د انسان عقل يې تاييدوي. اسلامي اخلاق د انساني اخلاقو يوه برخه ده نه ټول يې (ابوالاعلی مودودي: د اسلامي خوځښتونو لپاره اخلاقي اساسات).

د بني ادمانو ژوندانه ته د اخلاقو راستنول يوه لويه اندېښنه ده چې د دينونو، فرهنگونو او تمدنونو له پولو او پرې او د نړۍ په شرق و غرب کې يې د عقل ګڼ شمېر خاوندان هلو ځلو ته هڅولي دي (مصطفی ملکيان: مهرماندگار). په داسې شرايطو کې بايد اجازه ورته کړو چې ديانت له اخلاقو لرې شي او د خشونت او خشم منبع او د قتل او جنايت توجيه کوونکی شي.

ديموکراسي (ولسواکي) اسلامي فريضة ده

ممکن ځينې لوستونکي دې عنوان ته حيران شي خصوصاً په دې چې داسې صريح او قاطع حکم شوی دی. حيران به ځکه شي چې د دين (دلته منظور اسلام دی) او ديموکراسي تر منځ د رابطې په اړه خبرې ډېرې شوي دي او گوندې مناقشې او بحثونه به يې داسې ژر ختم نه شي.

وجه يې دا ده چې د ټولو ديني مسایلو په باره کې واحد او متفق پوهه نشته ورسره هم مهاله د ديموکراسي په تعريف باندې هم اتفاق او د نظر وحدت نه ليدل کېږي. هر کله چې د دين او ديموکراسي تر منځ د رابطې خبره کېږي، هرڅوک دا مسأله د خپل ديني درک او د ديموکراسۍ په اړه د خپلې انگېرنې پر اساس تحليلوي. څرنگه چې نه له دين څخه د درکونو لړۍ ختمېدلې او نه د ديموکراسۍ واحد نمونه شته؛ نو د دغو دواړو تر منځ د رابطې پر سر اختلاف او د نظرونو گڼوالی به هم پای نه لري. البته دغه امکان شته چې د سياسي تجربو د تکامل په وجه او د دې ډگر د صاحب نظرانو تر منځ د نظرونو د تبادلې په سبب، کرار کرار د ديموکراسي په اړه د نظر يووالی رامنځته شي يا اقلأ د هغې پر کلياتو او حد اقلونو باندې به نظري توافق پيدا شي. خو دغه د نظر اتفاق به د ديني درک په اړه پيدا نه شي او دليل يې هم دا دی چې دين د سياست په شان ساده نه دی، دين خاصې ستونزې او پېچلتياوې لري چې بايد په بل ځای کې ورباندې بحث وشي.

دويم دليل يې دا دی چې په دې اړه نظري بحثونه عمدتاً د سياسي شخړو او د قدرت پر سر د کشمکشونو تر سيوري لاندې شوي دي. په دې مباحثو کې د فکر او معرفت عامل د قدرت د عامل په چوپړ کې راغلي دي او خپله علمي بڼه يې له لاسه ورکړې ده او ايديالوژيک رنگ يې پر ابيستيمولوژيک رنگ غالب شوی دی. تر هغې پورې چې علمي بحثونه په نڅه خالصه علمي فضا کې نه وي مطرح شوي، دا ناممکنه ده چې څوک دې اختلافونه ختم کړي او د نظر اتفاق ته دې ورسېږي. که دغه بحثونه له سياسي تقابل او د قدرت پر سر له منازعې څخه لرې او د علمي خبرو اترو لپاره په مناسبه ارامه فضا کې، ترسره شي، بيا دا تمه لرلای شو چې د نظر اختلافونه به راکم شي او يا لږ تر لږه له دې اوسني شدت او حدت څخه به پاتې شي.

دريېم دليل يې دا دی چې د دې بحثونو عمده برخه په سطحي او تيت و پرک ډول ليکل شوي دي، قضيبې ته تخصصي کتنه نه ده شوې او هغه ژور تحليل او شننه يې نه دي لرلي چې د

اکاډيمیکو چارو لپاره په کاروي. طبيعي ده چې د داسې مباحثو له بایبدو سره به د اختلافونو د کمېدو پر ځای د زیاتېدو شاهدان به یې او سو. اغلب هغه کسان چې د دین او دیموکراسي پر رابطه یې جدي بحث کړی دی، یا یې تخصص په دین او سیاست دواړو کې پوره نه و یا یې په یوه کې. حال دا چې پر یوې موضوع جدي بحث رانه غواړي چې په کې ژور معرفت ولرو. دلته که څوک د دین او سیاست پر رابطه باندې نظر ورکوي باید چې هم پر دیني منابعو، فقهي قواعدو او د کلام پر اساساتو پوره تسلط ولري او هم د سیاست له مدرنو مقولو، د سیاست د علم له نظري مباحثو او د معاصر وخت له سیاسي فلسفې سره پوره بلدتیا ولري. اوسنی مقاله دغه دعوا نه لري چې د دین او دیموکراسي تر منځ د رابطې په اړه به وروستی خبره وکړي او د یوه معاصر لیکوال په تعبیر، د دې بحث دوسیبه به ختمه شوي اعلان کاندې. د دې قلم خاوند پوهېږي چې دا کار که ناممکن نه وي - چې احتمالاً دی - نو بې له شکه ساده او اسانه خو بیخي نه دی. دا مقاله غواړي پر دې موضوع د نورو بحثونو په ادامه، موضوع له یوې بلې زاویې چې غالباً لږ ورته پام شوی دی، مطرح کړي.

پخوا به بحثونه تر ډېره له دغو درېو محورونو یوه ته تمایل درلود: افراط، تفریط، منځنۍ حل لاره. معنا دا چې ځینو مسلمانو صاحب نظرانو دیموکراسي (ولسواکي) یوه پردی او په نامسلمانانو پورې اړونده مقوله او هغه له اسلامي تعلیماتو سره په ټکر کې گڼلې ده او مخالفت یې ورسره کړی دی. د دوی پر وړاندې ځینو نورو په اسلام کې د شورا پر مسألې تکیه کړې او د راشدینو خلیفو کارونه یې یاد کړي او په دې ډول یې اسلام د دیموکراسۍ بنسټ اېښودونکی معرفي کړی دی او ان اسلامي دیموکراسي یې تر غربي دیموکراسي غني او وړاندې گڼلې ده. درېیمې ډلې له اسلام سره د دیموکراسي موافق او مخالف اړخونه سره بېل کړي دي او هڅه یې کړې ده چې منځنۍ لاره ولټوي.

موږ به دلته یادې مختلفې نظریې او لیدلوري نه یادوو؛ ځکه له یوې خوا یې لمن اوږده ده او د مقالې له حوصلې وتلې ده او له بلې خوا د دې مقالې هدف دا دی چې موضوع ته له بېل او متفاوت لیدلوري وگوري.

په کلاسیکو متنونو کې د مدرنو مفاهیمو لټون

سترگې به پرانیږو...

لیکوال په دې باور دی چې دیموکراسي په هغه معنا چې نن سبا په سیاسي علومو کې مطرح کېږي او په نننۍ نړۍ په تېره بیا په دیموکراتیکو هېوادونو کې استعمالېږي، بیخي نوی مفهوم دی چې په نوې نړۍ پورې اړه لري او په تاریخي لحاظ زوکړه یې د رنسانس تر دورې هاخوا نه اوږې. دغه دیموکراسي ان له هغه دیموکراسي څخه جوهرې توپیر لري چې په لرغوني یونان کې مطرح وه او د هغې دورې د فیلسوفانو په لیکنو کې یاده شوې ده. نوزه دا نه منم چې گوندې اسلام د دیموکراسي موسسس دی، نه یوازې دا بلکې دا به هم ووايم چې په نننۍ معنا باندې د دولت مفهوم هم د بشر په پخواني فرهنگ کې مطرح نه و او دا د مېرني زمانې شی دی. د دین او سیاست تر منځ د رابطې په باره کې هره نظري هڅه چې دغه حقیقت له پامه وغورځوي، نتیجې ته به ونه رسېږي. که څوک هڅه کوي چې د مېرونو مقولو لپاره پخوانۍ نسخې ومومي، یا خو د انسانانو په ژوند کې پر راغلو لویو او عجیبو تحولاتو سترگې پټوي او یا به له دې تغییراتو او بدلونونو ناخبره وي. په هر صورت، دغسې هڅې له ژورو تیوريکي کمزوریو څورېږي او نه شي کولای په علمي مجامعو کې ځای ومومي.

خو د دې اصل د قبلولو معنا دا نه ده چې د ځینو نننیو او پرونیو فکري قضیو تر منځ د مشابهتونو د موندلو لپاره به هېڅ ډول مطالعه نه کوو. خصوصاً که دا ټکی په پام کې ونیسو چې هر فرهنگ او تمدن خپله سابقه لري، که د نویو پدیدو سابقه په پام کې ونیسو او پرگتورو او معقولو اړخونو یې تمرکز وکړو او ورته مناسبه فرهنگي زمینه (context) ولټوو، دا کارونه نه یوازې دا چې زیان نه لري بلکې ضروري هم دي ځکه که داسې وشي، نوې مقولې به پردی ونه لگي او د ټولنو له دروني شرایطو سره د دې مقولو تطبیق به اسانه شي. له نویو مفاهیمو سره د تعامل په برخه کې شرقي هېوادونه ښې تجربې او د زده کړې ډېرې خبرې لري.

دا مقاله غواړي دغه مفهوم په ډاگه کړي چې دیموکراسي یا ولسواکي سره له دې چې مېرنه او په نوې نړۍ پورې تړلې پدیده ده؛ خو که ښه پرې وپوهېږو د اسلام له هدفونو او مقصدونو سره تضاد نه لري. بلکې دا یوه گټوره لاره ده چې د انسان د جمعي ژوندانه لپاره به د اسلام هیلې په کې ورژېږي.

د توحید محراقي موضوع

ټول مسلمانان پر دې باندې اتفاق لري چې د اسلام په ارشاداتو کې تر توحید مهم شی نشته. په اسلامي مفاهیمو کې تر ټولو مهم مفهوم د وحدانیت دی. توحید په عامیانه او ساده معنا د ډبرینو بوتانو او د انسان په لاس د جوړو شویو مجسمو له پرستش څخه ډډه کول دي؛

خو توحيد چې دومره مهم شوی دی، د خپلې ژورې معنا په خاطر شوی دی چې دوه نور مفهومونه رانغاړي: یو یې په ماورا الطبیعه حوزې پورې اړوند مفهوم دی او بل یې د انسانانو په ټولنیزو روابطو پورې تړلی مفهوم. په ماورا الطبیعه حوزه کې د توحيد مفهوم دا دی چې ټول اعمال او ټول فاعلیتونه یوه ذات او یوې حکیمانه ارادې ته راجع کېږي او هېڅ بل قدرت او بل ځواک د هستۍ په مدیریت کې مداخله نه شي کولای. البته د اکثره اسلامي فرقو او مذهبونو په نظر دا د نورو عواملو د خنثاتوب یا شنډوالي معنا نه لري؛ بلکې د هغوی فعالیت او فاعلیت د واحد خدای د ارادې په دایره کې او د هغه ذات د قوانینو او سنتونو په چوکاټ کې دننه تعریفېږي، نه د هغه په څنګ کې چې وشي کولای له دې قوانینو سره په تعارض او تقابل کې واقع شي. د دې موضوع فلسفي توضیح خاصی ستونزې لري او د مسلمانانو په فلسفي او کلامي ژوند کې د اساسي موضوع په توګه پاتې شوې ده.

د اسلام له نظره دا د شرک عقیده ده چې ګوندي په کایناتو کې ځینې نور قدرتونه شته چې کولای شي د خدای د ارادې خلاف او په مستقل ډول عمل وکړي او وشي کولای خپلې غوښتنې پر خدای ومني او یا د خدای اراده باطله کړي. دا عقیده له توحيد سره د جمع کېدو نه ده. خو دا چې د خدای تر ارادې لاندې نور قدرتونه یا عوامل مطرح شي، د اسلامي فرقو ترمنځ یې په تفصیلاتو کې اختلاف شته. د دې اختلاف په یوه سر کې د سلفي- اورتودوکسي مفکورې والا واقع دي چې هر ډول نور ماورا الطبیعي عوامل نفی کوي او په بل سر کې یې ځینې متصوفان، فیلسوفان او شیعه مسلمانان دي چې په دې اړه له لومړۍ ډلې سره د نظر اختلاف لري. د لومړۍ ډلې په نظر د بل هر موجود مهم ګڼل، د خدای د فاعلیت او نقش د کمزور ګه کولو معنا لري او په یو ډول سره په شرک کې حسابېږي حال دا چې دا خبره د نورو له نظره له توحيد سره تضاد نه لري. په هره توګه دغه دعوي پر داسې مسایلو باندې دي چې کاملاً په میتافیزیک پورې اړه لري او نه شو کولای په علمي لارو چارو یې ختمې کړو. د دې مطلب تفصیل به بل ځای وګورو.

د انساني روابطو په حوزه کې د توحيد معنا دا ده چې اجازه ور نه کړو چې په انسانانو کې دې څوک داسې لوړ مقام خپل کاندې چې نور خپل مریبان او د قران مجید په تعبیر خپل بنده ګان یې کړي. په اسلام کې د توحيد دغه مفهوم هم هماغومره اهمیت لري چې لومړی مفهوم یې لري.

سترگې به پرانیږو...

د دې مفهوم پر اساس کله چې ځینې انسانان تر متعارف او معمول مقام داسې پورته مقام ته ورسېږي چې وشي کولای خپله اراده پر نورو تحمیل کړي او هغوی خپل خدمت ته وگوماري او په قراني تعبیر سره ځینې انسانان د ځینو نورو په ولکه کې راشي، دا د ځینو انسانانو له خوا د ربوبیت له گټلو سره یو شی دی چې دا بیا له توحید سره اړخ نه لگوي او حتی په عملي لحاظ دا ډول شرک لا خطرناک دی او د انسانانو پر ژوند باندې یې اغېزې تر هغه بل ډول شرک لا مضرې دي. دا په دې چې په لومړي ډول شرک کې انسانان په ځینو سېمبولیکو چارو باندې اکتفا کوي او په عمل کې یو ډول ازادي لري او برخلیک یې بل څوک نه ورتاکي او د ژوند په مهمو چارو کې یې بل څوک مداخله نه کوي. خو په دویم ډول شرک کې د گڼ شمېر انسانانو برخلیک د ځینو نورو د هوسونو او غوښتنو بنسټ کار کېږي، هغه هم داسې غوښتنې چې ختمېدا یې نشته او څومره چې د هغوی د واک او اختیار لمن پراخېږي، هماغومره یې د نورو په چارو کې مداخلې زیاتېږي او بیا خپلو همنوعانو ته څو ځله زیات مزاحمتونه کوي. په دې حالت کې نور چې څومره خواري وکړي چې ځان د دوی له ازاره لرې وساتي، امکان به یې نه وي؛ ځکه په دې وضعیت کې په منظم ډول خورا لوی سیستم رامنځته کېږي چې نوم یې قدرت دی او دا پر نورو باندې میدان تنگوي او نور خپل حال ته نه پرېږدي.

د قدرت ضروري غوښتنې

د قدرت داستان د بشر په تاریخ کې له پېچومو او کړېپچونو ډک داستان دی. له هماغه وخته چې انسانانو ډله ییز ژوند پیل کړی دی، د دوی تر منځ ځینې مناسبتونه او روابط رامنځته شوي دي چې د قدرت په نامه پدیده یې زېږولې ده. قدرت له هماغې شېبې چې راپیدا کېږي، د یوه مستقل عامل په توگه عمل پیلوي او سره له دې چې ظاهراً چلول یې د داسې کسانو په لاس کې وي چې قدرتمند او واکمن بلل کېږي؛ خو په عمل کې دا قدرت دی چې پر نورو واک چلوي او که واکمنان د هغه له منطقه سرغړونه وکړي، وار له واره به طرد شي او خپل ځای به له لاسه ورکړي ان که د قدرت د هرم په سر کې هم وي. قدرت په خپل ذات کې یوه وحشي او سرکشه پدیده ده چې بل منطق نه شي زغملای، نه د اخلاقو منطق، نه د علم او د دین منطق... قدرت ځان ته خاص منطق لري او هېڅ بل منطق ته غاړه نه ږدي. د قدرت منطق د بل هر منطق په نظر بې منطقي بنسټي او قدرت یوه بې منطقه پدیده پېژندل کېږي... خو قدرت خپل منطق ته په اصالت قایل دی او هېڅ بل منطق په رسمیت نه پېژني.

د قدرت هڅه يوازې دا نه وي چې د نورو برخليک په خپل لاس کې ونيسي؛ بلکې هڅه کوي د هغوی ذهنيت هم تر خپل اغېز لاندې راولي او د هغوی باورونه هم د خپلې غوښتنې او خپلو مصالحو پر اساس بدل کاندې چې خلک نه يوازې په ظاهره کې ورته تسليم شي بلکې په باطن کې هم ورته گونډه ووهي. په همدې وجه قدرت هڅه کوي علم او هنر او ان ديني مفاهيم خپل خدمت ته وگوماري او د هغوی په وسيله ځان په يوه داسې مستحکمه کلا کې خوندي کړي چې څو محافظتي قشرونه ولري او له هېڅ لوري ورته گواښ پېښ نه شي. هره شېبه چې قدرت احساس کړي چې بل سيال ځواک يې راميدان ته شوی دی او کولای شي ده ته خطر جوړ کړي، دا د لېونيانو په شان غبرگون نيسي او په دې وخت کې يې حقيقي څېره راڅرگندېږي. هغه پرېمانې وينې چې په تاريخ کې بهول شوې دي او هغه وحشتناک جنايتونه چې ترسره شوي دي، مور ته د قدرت په اړه گڼ شمېر غمجن داستانونه بيانوي.

البته په تاريخ کې ځينې استثناگانې شته چې ځينې انسانان واک ته رسېدلي او بيا يې هڅه کړې ده چې د قدرت منطق ته تسليم نه شي او د اخلاقي وجدان، ايماني او خالصو ديني ژمنو پر اساس چلند وکړي؛ خو دوی ځکه ډېره موده پر واک نه دي پاتې شوي چې چال چلند يې د قدرت له منطق سره اړخ نه دی لگولی. دغه وگړي يا وژل شوي او يا يې ماتې کړې ده او يا زهر ورکړل شوي دي، دا په دې چې د قدرت د عمومي او تل پاتې قاعدې خلاف يې عمل کړی دی. څه چې د خلفای راشدين او عمر بن عبدالعزيز په اړه او رو همدې ټکي ته اشاره کوي.

زموږ په فکري تاريخ کې چا د قدرت پر مقولې په علمي او فلسفي توگه بحث نه دی کړی، په دې باره کې تحليلونه خورا سطحي پاتې دي ان تر دې چې قاعده د استثنا پر ځای واقع شوې او استثنا ته د قاعدې په سترگه کتل شوي دي.

دا يوه لويه تېروتنه ده چې زموږ ديني - سياسي تفکر په پېړيو پېړيو ورباندې اخته و. ډېرو خلکو فکر کاوه چې که خلکو ته ديني او ايماني روزنه ورکړل شي، کولای شو دغه ستونزه حل کاندو او که چېرې صالح انسان واک ته ورسېږي نو بيا به وشو کولای له دې توپاني او جبار ځواک څخه د اخلاقي هدفونو د پوره کولو لپاره کار واخلو. په همدې وجه يې هر وخت خلکو ته د صالحانو د حکومت زيری ورکړی دی او څوک چې له دې لارې سره بلد وو، ځانونه يې صالحان معرفي کړي دي او توانېدلي دي چې د خلکو پر برخليک واکمن شي؛ خو په اخر کې هماغه فجايع بيا تکرار شوې دي.

سترگي به پرانيزو...

په دې تفکر کې دې دوامدار او لوی واقعیت ته پام نه دی شوی چې مور په خپل یوزر او څلور سوه کلن تاریخ کې خورا کم داسې کلونه موندلای شو چې په هغو کې دې اخلاق پر قدرت حکم چلولی وي او انسان دې توانېدلی وي چې پر خپل ایمان او وجدان باندې په تکیې سره د قدرت له معمولو مقتضیاتو څخه ډډه کړي وي او د حکومتولۍ متفاوته بڼه یې ښکاره کړي وي. د حکومتولۍ داسې بڼه هېڅکله د اصلي حکومتولۍ د سرمشق بڼه نه ده غوره کړې، یوازې له ځانه یې ځینې خوږې خاطرې پرې ایښې چې په ویناوو کې نقل کېږي او د ویناوالو په درد لگېږي، خو دې استثنایي حکومتونو زموږ په تاریخ کې د واکمنۍ پر چلند هېڅ اثر نه دی کړی. البته د داسې ایديالو حکومتونو موجودیت هله منلای شو چې د دې استثنایي دورې په اړه ټول مثبت حکایتونه بې له شک و منو؛ خو که مخالف روایتونه او متضاد تعبیرونه یې هم په پام کې ونیسو؛ د دغو استثنایي دورو ځلا به هم تته شي. د مسلمانانو په تاریخ کې پر دې دورو باندې هم بحثونه او مناقشې وې او شته؛ خو له بده مرغه دغه مناقشې د ایديالوژۍ په ولکې کې وې او ایديالوژۍ پخپله د قدرت وسیلې او اوزار دي؛ نو مور په دې مورد کې هېڅ داسې څېړنې نه دي لیدلې چې علمي امانت دې په کې مراعات شوی وي او حقیقتونه دې د ایديالوژيو قرباني شوي نه وي.

کله چې د قدرت ماهیت په پام کې نه نیول کېږي او د هغه له خونړي تاریخ څخه لازم عبرت نه اخیستل کېږي نو دا خوږ تصور په اسانۍ سره منل کېږي چې که وگړي اصلاح شي، د قدرت د نظام ستونزه به پخپله حل شي او بیا به داسې نظام ولرو چې د قدرت او ځواک په اوج کې به هم کولای شي او هڅه به کوي چې کاملاً پاک او اخلاقي عمل وکړي.

د دې خلکو په باور ټوله ستونزه د انسانانو په فردي وضعیت کې ده او نور غټ او واړه عاملونه یې لکه فرهنگ، قانون، محیطي شرایط او نور له پامه غورځول کېږي او یا ورته لږ اهمیت ورکول کېږي.

د دې نظر خاوندان په دې فکر نه کوي چې له یوې خوا د وگړو باطني ښېگڼه یو پټ شی دی او د هغې د ارزولو لپاره کومه روښانه او بې ابهامه وسیله نشته، له بلې خوا ان که وگړي پخپله په لومړي سر کې صالح هم واوسي، څوک یې ضمانت کولای شي چې هغه به دغسې پاتې شي او کله چې شرایط نور وي او دی په واک کې وي، بدلېږي به نه. که فرضاً دغسې تغیر په کې راغی بیا به څه کوو؟

جالبه خو دا ده چې تاریخ مو له داسې مثالونو ډک دی چې ډېرو له بنو، منلو بې عیبو شعارونو څخه قدرت ته راغلي دي؛ خو چې څنگه یې واک خپل کړی، سرې یو مخ بدل شوی او هماغه د پخوانو لاره بې خپله کړې ده، هماغه پخواني چې دوی یې پر ضد راپاڅېدلي دي او د هغوی د راپرځولو لپاره یې وینې بهولې او وړانۍ یې کړې دي.

خو د نړۍ په هاغه بله څنډه کې، په غریبي نړۍ کې، تر ترڅو تجربو او خونړیو تباه کوونکو جگړو وروسته، ځینو فیلسوفانو او مفکرانو دې مسألې ته پام کړی دی چې اساسي ستونزه په قدرت کې ده نو باید قدرت په جدي توګه مطالعه کړو او په جزیاتو یې ځان خبر کړو، غوښتنې یې په پام کې ونیسو او مستقیمې او نا مستقیمې تابع ګانې یې وڅېړو.

پس له ډېرو کلونو او تر اوږدو بحثونو وروسته یوه عمده او اساسي نتیجه تر لاسه شوه: «قدرت فاسد کوونکی دی» او که مهار یې نه کړو د مفسادو د مخنیوي هېڅ لاره یې نشته. دغه نتیجه د ازادې غوښتنې په عصر کې په داسې شعار بدله شوه چې په هغو هېوادونو کې یې د خلکو تر منځ د نظر اتفاق رامنځته کړ، ټولو وویل چې اجازه به نه ورکوو چې قدرت د یوه شخص، یوې کورنۍ، یوې ډلې، یوه ګوند او خاصې طبقې په انحصار کې راشي... او باید په یوه خاصه نقطه کې د قدرت د تراکم مخه ونیسو.

زموږ د سیاسي تفکر په تاریخ کې دا عیب و چې د قدرت ماهیت او طبیعت په علمي توګه نه دي پیژندل شوي، دې ضرورت ته پام نه دی شوی چې قدرت او لارې یې باید مهار شي او خلک تل دې ته په تمه پاتې شوي دي چې حاکمان او د واک خاوندان به له دننه بدلېږي، خدای ته به مخ اړوي، له خدای او اخرته به وېرېږي او بیا به پر خلکو زړه سوځوي او پر سمه لاره به روانېږي. د (نصیحة الملوک) له کتابونو رانیولې تر سیاستنامو او نورو پورې ګڼ کتابونه د دې مدعا شاهدان دي. ګواکي دوی نه پوهېدل چې حاکمان هم د نورو غوندې انساني غریزې لري او دغه غریزې په دوی کې دومره ژورې رینسې لري چې له ځینو استثنایي موردونو پرته نور نو د هغوی د بدلېدو تمه بې ځایه او له عقله لرې ده.

د قدرت څو اړخیز مفهوم

هېره دې نه وي چې سره له دې چې سیاسي سلطه د قدرت تر ټولو جوت اړخ دی؛ خو په نوې نړۍ کې د قدرت مفهوم سلطې ته نه رالڼدېږي. قدرت پراخ مفهوم لري چې سیاسي قدرت یې له ګڼو ډولونو څخه یو دی او اقتصادي یې بل. خو که د قدرت ژور مفهوم ته پام وکړو، قدرت یعنې پر انسانانو د اغېز شپندلو توان او هغوی خپل منظور کار ته مجبورول. په دې

سترگې به پرانیږو...

صورت کې بیا قدرت د ژوندي موجود په بدن کې د وینې په څېر د بني ادمانو په ټولنیز ژوند کې روان دی.

دا سمه ده چې سیاسي واک د قدرت ښکاره او برېښه تجلي ده، خو داسې به نه گنو چې گوندي معرفت، اطلاعات او هنر او نورې لارې به قدرت ته نه رسېږي؛ بلکې که د ننني ژوند پېچلتیاوو ته څیر شو، کله کله به وینو چې ځینې له نورو لارو په لاس پراخ او ژور ډول د قدرت خاوندان کېږي او خپل قدرت تحمیلوي.

نو له یوې خوا له داسې پدیدې سره مخ یو چې گڼ پېچلي او یو په بل کې ننوتلي اړخونه لري چې مطالعه او پېژندل یې سختوي او له بلې خوا داسې لارې مو مخې ته رږدي چې کولای شو له یوې لارې یې د نورو لارو لپاره د خنډ کار واخلو.

دا ټکی د غربي نړۍ په مشهورو کشفونو کې حسابولی شو. تردې مخکې د قدرت په اړه یو ساده نظر موجود و او له قدرت سره علمي او میتودیک چلند یې سختواوه. خو نن سبا د قدرت رغونکي عناصر او په عمومي حوزه کې یې مختلف تجلیات پېژندل شوي، قدرت ته د رسېدو لارې چارې او د قدرت د تحکیم او پراختیا لارې مطالعه شوې دي او دغسې نورې موضوعگانې؛ نو انسان ته د قدرت د مهارولو لارې هم هوارې شوې دي.

د دیموکراسي (ولسواکي) په پوهېدلو کې تېروتنه

هغه څه چې نن سبا ولسواکي نومول کېږي او پر سربې زیات بحثونه روان دي، پخپله بل څه نه دی، یوازې د قدرت د مهارولو سیستم دی. هغه تخنیک دی چې وحشي او سرکشه قدرت په اهلي او اېل شوي قدرت بدلوي. له دې پرته نور نو د دیموکراسي په باره کې چې هر څه ویل کېږي، د موضوع حاشیې دي نه اصل یې. دا چې ځینې گومان کوي دیموکراسي (ولسواکي) له اسلام سره نه جوړېږي، د هغوی بې خبري ښيي. دا کسان فکر کوي چې دیموکراسي یعنی شرايخوري، همجنس بازي، الحاد او نور؛ په همدې وجه له هغې سره جنګ اعلانوي او له دیني ارزښتونو سره یې په ټکر کې ویني؛ خو دا شیان اصلاً له دیموکراسي سره تړاو نه لري او یا د هغې په عرضي تبعاتو کې حسابېږي، نه یې په ذاتیاتو کې.

ځینې نور بیا د دیموکراسي د راپیدا کېدو تاریخي بهیر او د هغې فرهنګي بستر او فلسفي اتکا ته گوري او گومان کوي چې په دیني ټولنه کې ولسواکي نه شو جوړولای. دوی فکر کوي تر هغې پورې چې یوه ټولنه خاص دیني ارزښتونو ته ملزم وي، نه شي کولای

دیموکراتیکه شي او د دیموکرات کېدو لپاره به د دین قید او بند له منځه یاسو... او څرنگه چې دا کار امکان نه لري نو دین او دیموکراسي هېڅ سره نه جوړېږي.

دا سمه ده چې نننۍ دیموکراسي د نورو د تجربو محصول دی، په بل فرهنگي بستر کې رامنځته شوې، فلسفي تکيه يې بېله ده، د بشريالني (هومانيزم) او لېبراليزم (ازاد فکري) تمایل په کې جوت دی؛ خو معنا يې دا نه ده چې ولسواکي خاص د همدغو ټولنو لپاره ده او که ټولنه هغسې نه وي، دیموکراسۍ ته نه شي رسېدلی.

دا هم سمه ده چې د دین ځینې تعبیرونه چې د منځنیو پېړیو تېزرنگ لري او له علمي لید سره مل نه دي، په عمومي حوزه کې له دیموکراسي سره نه جوړېږي. خو کولای شو د دیني متنونو او د دین په تفسیر او تشریح کې له نویو علومو په کار اخیستلو سره دا تعبیرونه تر نقد لاندې راولو او مسلمانې ټولني پوهوو چې ولسواکي له دین سره په ټکر کې نه ده.

دا موضوع به هلله لا اسانه شي چې د دین اساسي مفاهیم لکه توحید، خدای پېژندنه او انسان پېژندنه وڅېړل شي او ځینې پخوانۍ انگېرنې چې د انسانانو د نابرابرۍ او د مرییتوب د دورې محصول دي، تر جدي علمي نقد لاندې ونیول شي.

څنگه چې ورته اشاره وشوه، د توحید له مهمو برخو څخه او د دین له اساسي ارشاداتو څخه یو یې دا دی چې انسان به د بل له بنده گۍ او مرییتوبه وژغورو او دا کار تر هغې پورې ناممکن دی چې قدرت مو نه وي مهار کړی او هغه مو قانون ته نه وي تابع کړی. قدرت تر هغې پورې چې مهار شوی نه وي، اجازه نه ورکوي چې بې واکه او یا کموکه انسانان په ازادۍ سره عمل وکړي، په ازادۍ سره خپله لاره غوره کړي، خپل دین په ازادۍ سره انتخاب کړي... او له نورو سره په گډه خپل ډله ییز برخلیک وټاکي. ان په ډېرو موردونو کې به اجازه نه لري چې ازاد فکر وکړي او هغه پوښتنې چې د دوی په فکر کې گرځي له نورو سره مطرح کړي. دوی به د ارزښتونو په دایره کې د اهل قدرت نظریاتو ته تابع وي او د ښه او بد تر منځ پوله به هماغه وگڼي چې د قدرت خاوندان یې تعینوي.

انسان په دې وضعیت کې نه شي کولای له خپل انساني گوهر څخه گټه واخلي او خپل انساني کرامت احساس کړي. د الهي پیغمبرانو له مهمترینو هدفونو څخه یو یې دا و چې انسانان به ازادوي، هم به بیروني ازادي ورکوي هم دروني. دروني ازادي یې دا چې دوی به د معنوي تعالي له لارو سره بلدوي او بیا به دوی کولای شي تقوا او خلاصون ته ورسېږي. بیروني ازادي یې په جمعي او ټولنیز ژوند کې له نورو سره د برابرۍ په وسیله ورکوله چې ټول

سترگي به پرانيزو...

به سره يو شان وي، جعلي تقدس به له منځه ځي، څوک به د بل انسان لپاره نه ټيټېږي، هر ډول تبعيض به ختم وي او له هر ډول برولۍ سره به مخالفت کېږي.

دا ټول او تر دې لږ زيات شيان هله ممکنېدای شي چې قدرت مهار او اېل شي او د منلي او سنجول شوي چوکاټ په دننه کې عمل کوي. خو قدرت حريص دی او مړېدا يې نشته او په خاصه محدوده کې نه ايسارېږي. قدرت ځير او ظالم دی، له مخالفانو سره په توندۍ سره چلند کوي او که لازم وي وينې هم بهوي. قدرت مکرجن دی او که له خطر سره مخ شي، خپل رنگ بدلوي او مظلومانه څېره خپلوي. قدرت منبرونه خپل خدمت ته گوماري چې ورته دعاگانې وکړي او کارونه يې تصديق کاندې. قدرت شعر او ادب استخدا موي چې مدحې ورته وليکي او نېکښې يې تر بدگنيو زياتې وېشي. قدرت هنر خپل چوپړ ته رانيسي چې په وگړو کې د هغه نفوذ زيات کړي او په فرهنگ کې يې ستنې ټينگې کړي. قدرت په عين وخت کې جذاب او وسوسه پارونکی دی او لږ شمېر کسان کولای شي ځان د هغه له لومې وساتي. قدرت خپلو غوښتنو ته د رسېدو يوه وسيله هم نه پرېږدي. قدرت کله کله سخت ځير او کرکجن ښکاري او وېره او ترهه خپروي؛ خو کله بيا ښکلې شي او زړونه يوسي. قدرت په خپل سلوک کې د وگړو تر منځ توپير نه کوي، هر څوک چې يې حجلې ته ورشي، اطاعت ته يې مجبوروي... له سني عباسيانو رانېولې تر شيعه فاطميانو پورې، د هتله له نازيانو رانېولې د ستالين تر کمونيستانو پورې ټول مجبور وو چې يو ډول چلند وکړي، که د دوی تر منځ کوم توپير و، هغه به په جزياتو کې و.

غير له دې چې د دې مفهوم لپاره گڼ شمېر، بې پايه تاريخي شواهد لرو، د قران مجيد په گڼ شمېر ايتونو کې په صراحت سره ياد شوی دی. فرعون چې له حضرت موسی سره يې د مقابلې حکايتونه په تکرار سره راغلي دي او پر بني اسرائيلو باندې د هغه د ظلم خبره شوې ده، د هغه مکرونه، چلوټې، گواښونه، دسيسې او توطيې يادې شوې دي، د قدرت او مستبدانه سياسي واکمنۍ هېنداره ده. ځينې نور چې په قران کې په "الملا الذين استکبروا" ياد شوي او په کراتو رتل شوي دي، هغه وگړي دي چې پر خپل زور، قدرت يا خپل مال باندې يې ځان لوی گڼلی او پر نورو واکمن شوي او د نورو په اعمالو کې يې نفوذ کړی دی... که وغواړو دا مسأله د قران له نظره وڅېړو، بايد جلا مقاله ورباندې وليکو. دلته به همدومره اشاره وکړو چې هغه څه چې د قدرت او د هغه د رنگارنگو جلوو په اړه وويل شول، داسې

تحلیل نه دی چې چا له ځانه جوړ کړی وي؛ بلکې قراني اساس هم لري او هم فلسفي تفکر ورته رسېدلی دی.

قدرت تل هم بد نه وي

بله مهمه خبره دا ده چې له دې ټولو سره سره له قدرت ته تېښته هم نشته... څرنگه چې نیچه، فوکو او نورو بنودلي دي، قدرت مثبت اړخونه هم لري. دا قدرت دی چې انسان ورسره د پرمختګ لاره نیولی شي. د قدرت په وسیله خپلې ډېرې بڼې هیلې پوره کولای شو، په قدرت سره طبیعت تسخیرولای شو. قدرت مو د سمندرونو تل ته رسوي او د اسمانونو هسکو ته... دا به هم نه هېروو چې د انسان ټولې مدني لاسته راوړنې څه ناڅه د قدرت پورې دي.

نو د قدرت له عیبونو او افتونو څخه د خلاصون لاره دا نه ده چې ځنې لري شو او یا یې له منځه یوسو، دا نه ممکن دي او نه مطلوب. زموږ په تاریخ کې له دنیا څخه د تېښتې لارې شته چې هر وخت یې خلکو ته له ټولو دنیوي مظاهرو د لاس په سر کېدو ویلي دي، په تېره بیا له قدرت او سیاسي سلطې څخه؛ خو په عمل کې نه دي کامیابې شوې یوازې یې دومره کړي دي چې د ملتونو په جمعي لاشعور کې یې اختلال او دروني تناقض راپیدا کړي دي ځکه دا شی د انسان له غریزي غوښتنو سره په ټکر کې دی او د انسان په اړه اساسي واقعیتونه له پامه غورځوي.

که وغواړو هم د قدرت له گټورو خواوو گټه واخلو او هم یې له منفي اړخونو څخه ځان وساتو، یوازې یوه لاره لرو او هغه د قدرت مهارول دي. که قدرت مهار شي تر کنټرول لاندې به وي او سرغړونه به نه کوي. انسان باید پر قدرت سپور شي، نه قدرت پر انسان ټوله خبره همدا ده چې قدرت باید عقلانیت ته تابع شي. قدرت باید اخلاقي معیارونو ته نژدې شي، قدرت باید دیني ارزښتونو ته غاړه کېږدي... بالاخره قدرت باید انساني څېره خپله کړي. او دا کار ممکن نه دی؛ مګر دا چې قدرت اېل کړو او قانون ته یې تابع کړو.

ولسواکي دا لاره هواروي او بلکې پخپله دې غوښتنې ته د رسېدو لاره ده؛ خو څرنگه؟

د دیموکراسۍ په لوري کامونه

لومړی گام د فرهنګي اساساتو اصلاح ده. فرهنګي اصلاحات پراخ او څو اړخیز کار دی چې ډېر وخت غواړي. د فرهنګي اصلاحاتو یوه نتیجه د قدرت له مخه د پردې لري کول دي. که

سترگي به پرانيزو...

قدرت و پېژندل شي او د هغه چلونه برېنډ شي، دوکې به يې خورا کمې شي. د انسان نا پوهي د قدرت سرغړونو او له قانونه تېښتې ته لاره هواروي. څومره چې جهل زياتېږي، هماغومره د قدرت خپل سرۍ زياتېږي او څومره چې پوهه زياتېږي هماغومره پر قدرت غلبه زياتېږي. دا خورا اسانه او د پوهېدو وړ فورمول دی. د تاريخ ټول استبدادونه او خپل سرۍ د انسانانو د جهل او ناپوهۍ او يا د ناسمو معلوماتو د ورکولو په وجه رامنځته شوي دي. همدا د جهل تياره ده چې کولای شو په کې خپله څېره مقدسه وښيي او او سپينيز نظامونه ساز کړو او په اسانۍ سره د زرگونو او ميليونونو انسانانو د وينو د تويولو فتوا ورکړو، هغه که مذهبي فتوا وي که حزبي ... دا د خلکو د بې خبرۍ او ناپوهۍ برکت دی چې قدرت ته يې درېغه توان وربخښي.

د فرهنگي اصلاحاتو په نتيجه کې به قدرت نور نه شي کولای ځان مقدس وښيي، د هغه رازونه رسوا کېږي او چل ول يې برېنډېږي، مصنوعي برم يې ختمېږي او هيبت يې خاورې کېږي، د هغه په مقابل کې د انسان جرأت زياتېږي او انسان خپله ازادي محسوسوي، کار ځنې اخلي او په قدر يې پوهېږي. بيا چا ته اجازه نه ورکوي چې دا غمې ځنې واخلي. په همدې وجه سره له دې چې ليکوال د فرهنگي اصلاحاتو او سياسي اصلاحاتو له ديالکتیکي رابطې ناخبره نه دی؛ خو فرهنگي اصلاحات پر سياسي سمونې مقدم گڼي. هر ډول سياسي اصلاحات چې فرهنگي ملاتړ ورسره نه وي، د پايېدو چانس يې نه وي. تاريخ په دې اړه زياتې نمونې په ياد لري.

د قدرت د مهارولو په لاره کې دويم گام د درې گونو قواو د تفکيک هماغه مشهوره مسأله ده چې ورسره د يوه بنسټ په لاس کې د قدرت د راټولېدو مخه نيولای شو. دا د ولسواکۍ تر ټولو مهم اړخ دی، ان تردې چې بې له دې به د ديموکراسي په نامه هېڅ شی نه وي. ورپسې گامونه هم بايد پورته شي چې ولسواکي سمه پر پښو ودرېږي او بې روحه تش په نامه ديموکراسي - لکه څنگه چې په ځينو شرقي هېوادونو کې يې وينو - پاتې نه شي؛ بلکې په يوه واقعي او گټور نظام بدله شي. په دې کارونو کې يو هم د مدني ټولنو پياوړي کول دي، هغه داسې چې د مختلفو مدني ټولنو په فعاليت سره به له يوې خوا د دولت د اوږو بار سپک شي چې د خپلو مسووليتونو د ښه تر سره کولو لپاره وزگار شي او له بلې خوا لازيات خلک په جمعي فعاليتونو کې برخه واخلي چې دا بيا دوې نورې گټې لري: يوه دا چې په جمعي فعاليتونو کې برخه اخيستل، خلک په خپلو قابليتونو او توانايۍ باورمن کوي او ورسره

زیات استعدادونه فعالېږي، په نتیجه کې اجتماعي ښېرازي رامنځته کېږي. بله دا چې خلک خپلو مستقیمو لاس ته راوړنو ته خوشحاله کېږي او د هغوی په ساتنه کې لا زیاته برخه اخلي، یعنې د زورواکو نظامونو برخلاف په دې حالت کې خلک سیل بین نه پاتې کېږي. د دې ټولو نتیجه د دولت د نقش تبدیل دي، دولت به د نورو بنسټونو تر څنګ یو بنسټ پاتې شي او نور به تر پښو لاندې کولای نه شي.

که د دولت نقش محدود شي او د نورو بنسټونو هغه زیات، د قدرت سخت زړی به نرم شي او د انسانانو تر منځ هغه زړه ستونزه چې د دوی ازادي او انساني کرامت به یې ځنې اخیستل، له منځه لاړه شي. البته ممکن د هرې ټولنې له وضعیت سره سم د دولت نقش به یو څه متفاوت وي، مثلاً په دې لحاظ چې یو ملت د اجتماعي تکامل په کوم پړاو کې دی، فرهنگي پراختیا او اقتصادي وضعیت یې څرنگه دی... په ځینو ټولنو کې به د دولت نقش حد اکثر، په ځینو کې حد اقل او په یوه نیمه کې به منځنی وي. دا د هرې ټولنې د تیوري جوړونکو کار دی چې د مسألې جزیات په ډاګه کړي. غواړو دلته همدا خبره روښانه کړو چې د مدني بنسټونو تقویه، کولای شي د قدرت په منظومه کې توازن او انډول رامنځته کړي او د قدرت د وړانیو مخه ونیسي.

د سیاسي ګوندونو تر منځ قانوني، ازادې او رڼې سیالی د ولسواکۍ د پیاوړي کولو په لاره کې بل ګام دی. دا به د قدرت سوله ییز لېږد، بې له دې چې څوک په خشونت او زور لاس پورې کړي، اسانه کړي. د داسې ګوندونو موجودیت چې وشي کولای په خپلو کې سالمه سیالي وکړي، د خپلې ټولنې له اوضاع سره سم مختلفې طرحې جوړې کړي او له خپلو طرحو څخه په استدلال دفاع وکړي، حتمي چاره ده.

ازادې رسنۍ او مطبوعات د دیموکراسۍ بله ستن ګڼل کېږي؛ ځکه که خلک د اجرائي قوې او نورو بنسټونو له کارونو خبر وي، د دوی اعمال به ښه وڅاري او هغه ستونزه چې د خلکو د ناخبرۍ په وجه په مستبدو نظامونو کې پیدا کېږي، له ازادو رسنیو سره به حل شي. ازادې رسنۍ د نظام له خوا د واقعیتونو د پټولو مخه نیسي او ټولنه پر هغه څه خبروي چې ورباندې تېرېږي، په دې توګه د خلکو سیاسي شعور زیاتېږي، مختلفو نظرونو او طرحو ته د راوتلو فرصت ورکول کېږي، د ځواکونو تر منځ د تفاهم زمينه برابروي او په ګډ ژوندانه کې د لازياتو همکاريو لاره هوارېږي.

سترگې به پرانیږو...

ممکن په دې کې ځینې نور شرطونه لکه د اقلیتونو د حقونو خونديتوب او د اپوزیسیون نقش او نور هم ورزیات کړای شو. څوک چې له سیاسي علومو سره آشنا دي، پوهېږي چې یاد موردونه د دیموکراسي د پلي کېدو له مهمترینو شرطونو څخه دي چې معمولاً د خلکو د حاکمیت تعبیر ځنې کېږي، که څه هم چې دغه تعبیر ممکن یو څه ساده گڼل شوی وي.

خو دا چې دیموکراسي د اخلاقي سر اېله توب او بې بندوبارۍ د رواجولو په معنا تعبیرېږي او ځینې فکر کوي چې که چېرې یوه ټولنه په دیموکراتیکه طریقه اداره شي نو خامخا به دغه شیان ورسره وي، وجه یې دا ده چې دغه خلک په سیاسي علومو نه پوهېږي او هم په ټولنپېژندنې او نورو اړوندو علومو پوره څېړنه دي. ځکه په لږې مطالعې سره به پوه شو چې یاد اخلاقي مسایل اساساً فرهنګي چارې دي او د وگړو په فرهنګ او تمدن پورې اړه لري. د مختلفو هېوادونو تجربو بڼو دلې دي چې د اخلاقي مسایلو په وړاندې د دوی دریځ د دوی په فرهنګي وضعیت پورې تړلی دی، نه په دې پورې چې دیموکراتیک دي که نه دي. یعنې که یوه ټولنه پیاوړې دیني او مذهبي روحیه درلودلې وي، کله چې دیموکراسي ورته راغلې ده د شدید سیکولر نظام له لرلو سره سره یې بیا هم دیني او اخلاقي وضعیت چندانې نه دی بدل شوی او وگړو یې خپلو دیني چارو ته خپله پابندي ساتلې ده. د کمالی ترکیبې تجربه د دې مسألې څرگند مثال دی. برعکس په ځینو ظاهراً دیني نظامونو کې د وگړو د فرهنګي ضعف په وجه اخلاقي کمزورۍ زیاتې شوې دي او که دغه نظامونه واقعیتونه له خلکو پټ نه کړي، وبه وینو چې په دې ټولنو کې اخلاقي گډوډۍ تر نورو زیاتې دي ان تردې چې اجتماعي نقادان او روښانفکران یې د دې ټولنو د اخلاقي سقوط نمونه گڼي.

که د دولت نقش کمزوری شي او نور بنسټونه د مذهبي او فرهنګي هغو په گډون، د ازادو فعالیتونو چانس ولري، کولای شي خلک دیني او اخلاقي ارزښتونو ته وهڅوي او دا به تر هغې څو واره بهتره وي چې د کپېل او متروکو په زور خلک دیندارۍ ته راوبولو؛ ځکه تحميلي او جبري وضعیت تل د خلکو د عکس العمل سبب کېږي د نظام له خوا د ټاکل شویو ارزښتونو پر وړاندې د دوی کرکه راپاروي. خو هغه څه چې بې له زور او اکراه، په باطني لېوالتیا او په قناعت سره ومنل شي، رښتوني به وي او تر ډېره به وپایي.

دیموکراسي په دې لحاظ هم د دین او اخلاقي ارزښتونو په گټه ده چې ټولو ته دا فرصت ورکوي چې په ازاده او قانوني سیالۍ کې خپله متاع بازار ته راوړي او خلکو ته هم د انتخاب چانس ورکوي. دینداران په دې کې هېڅ شک نه لري چې د الهي سنت پر اساس حق به

کاميابېري او ريښه به غځوي او باطل به کډه باروي: "فأما الزيد فيذهب جفاء و أما ماينفع الناس فيمكث في الأرض" په همدې وجه هغه دينداران چې د حکومت کولو شوقيان نه دي او يوازې غواړي معنويت او د دين عالي ارزښتونه خوندي وي، له دې تقابل څخه هېڅ وېره نه لري؛ بلکې غېږه ورته پرانيزي او ان که ځينې خلک داسې لاره غوره کړي چې ظاهراً له ديني ارزښتونو سره اړخ نه لگوي، دا هم داسې پدیده گڼي چې د فجور او تقوی او دين او بې دينۍ د مقابلې په اړه له الهي سنتونو سره اړخ لگوي؛ ځکه قران مجيد په دې باره کې واضح او څرگند ايتونه لري.

که ولسواکي بل هېڅ کمال ونه لري او يوازې د انسانانو په ټولنيز ژوند کې قدرت مهار کړي او قدرت د قانون په وسيله اېل کړي، همدا به د انسانانو لپاره بهترين خدمت وي او ورسره د توحيد د مفهوم د يوې برخې د تحقق لپاره به بهترينه لاره وي. په همدې وجه ليکوال غواړي يو ځل بيا تکرار کړي چې د مشهورې فقهي قاعدې له مخې "ما لا يتم الواجب إلا به فهو واجب" (هغه څه چې له هغه پرته واجب نه تکميلېږي، پخپله هم واجب دی) ولسواکي يوه شرعي اړتيا او اسلامي فريضه ده او هغه کسان چې په اسلامي ټولنو کې د ديموکراسي د تحقق لپاره صادقانه هڅه کوي، په حقيقت کې د اسلام د يوه اساسي مقصد لپاره يې ملاتړ لې ده.

دین او د پدیده پوهنې ننگونې

نوي عصر رنګارنګې بریاوې درلودلې دي. نوي علوم او ګڼ میتودونه چې د تحقیق او تحلیل لپاره د انسانانو په واک کې ورکول شوي، د دې بریاوو یوه برخه ده چې انسان ته د درک او پېژندلو فرصت په لاس ورکوي. اوس کولای شو یوې پدیدې ته له څو لیدلوریو وګورو او په نتیجه کې به یې د پدیدو له ګڼو څنډو څخه یوه نوې څنډه وویښو چې ښایي پخوا به مو نه وه لیدلې. د نویو علومو په برکت د انسانانو لید له ساده حالت څخه مرکب حالت ته لوړ شوی دی.

مثلاً که پخوا به چا غوښتل د فقر ساده او څرګنده مسأله مطالعه کړي، ښایي هغه به یې د ټولني په اقتصادي وضعیت پورې تړلې مسأله ګڼلې او له همدې زاویې به یې ورته کتلي وای. خو نن کولای شو فقر هم له دې زاویې او هم له ګڼو نورو لیدلوریو وڅېړو، د ټولنپوهنې، ارواپوهنې، وګړپوهنې، د ژواک د چاپیریال او ممکن له ځینو نورو لیدلوریو. دا چې دغه میتودونه سره توپیر لري نو دا تمه کولای شو چې متفاوتو نتیجه ته به ورسېږو؛ نو فقر ته زموږ کتنه به له ساده لید څخه مرکب لید ته بدله شي.

ګڼې نورې موضوع ګانې لکه سیاست، ټولنه، فرهنگ، دین، علم، اخلاق او نورې هم همداسې درواخله دغې هرې موضوع ته له څو زاویو کتلاي شو او له هر میتود سره نوې نتیجه ترلاسه کولای شو.

البته دا جوته خبره ده چې ټول میتودونه د هرې موضوع لپاره نه شو کارولای او د هرې موضوع د څېړلو لپاره د میتودونو یوه برخه استعمالولای شو، نه غونډه میتودونه دا مطلب د میتود پوهنې په مبحث کې په تفصیل سره یادېږي. خو نن سبا دې کې شک نشته چې اکثره موضوع ګانې په څو میتودونو مطالعه کولای شو.

یو له هغو علومو څخه چې نن سبا د ډېرو موضوع ګانو په مطالعه کې کارول کېږي، پدیده پوهنه ده. دا علم چې اصلاً یوه فلسفي طریقه ده، د پراخ استعمال په وجه کله کله د یوه غورځنګ په توګه پېژندل کېږي، نه یوازې د یوه نګه څېړنیز میتود په توګه.

پدیده پوهنه څه غواړي؟

په دې میتود کې هڅه کېږي چې د شیانو د حقیقت د پېژندلو لپاره د هغوی د څرگندېدو بڼې ته وکتل وشي. دا میتود ذهن له هغو وار له مخکې قضاوتونو څخه ساتي چې د سنت، فرهنگ یا بل هر عامل په وسیله ورباندې تپل شوي دي؛ نو ذهن به شیان په هماغه بڼه وپېژني چې ورته څرگندېږي. ځکه دا گومان کېږي چې فرهنگ، دین، علم او ان انګېرنې کولای شي د سرې په ذهن باندې د ډېرو شیانو په اړه ځانګړي مفهومونه وټپي او دغه تپل شوي مفهومونه د شیانو د حقیقت د پېژندلو خنډ وګرځي. د سارتر او مرلوپونټي په تعبیر - چې دوی بیا د هوسرل او د هغه له شاګردانو متاثر وو - درک او شناخت باید داسې وي چې ژوند تر هغو وار له مخې قضاوتونو ورهاخوا ثبت کاندې چې د تجربه پالنې او ارواپوهنې له خوا مطرح شوي دي.

یعنې د دې میتود مطابق، پخوانیو انتزاعي مفاهیمو ته لومړیتوب نه ورکول کېږي چې پدیدې د هغو مصنوعي مفاهیمو پر اساس تفسیر او تاویل شي؛ بلکې لومړیتوب پخپله پدیدو ته ورکول کېږي، پدیدې څرنګه چې لیدل کېږي او درک کېږي، هماغسې پېژندل کېږي او د هغې پر اساس مفاهیم د تابع په توګه رامنځته کېږي. یعنې پدیده اصل او مفهوم یې فرع ده، نه دا چې مفهوم دې اصل وي او پدیده د هغه فرع.

دا مطلب د کمونیزم د یوه مثال په ذریعه بڼه ترا څرګندولای شو. کمونیزم په لومړي سر کې ځینې تیوري ګانې وې چې د اشتراکي مکتب د پلویانو او عمدتاً د کارل مارکس او انګلز په اثارو کې مطرح شوې؛ خو د روسیې تر 1917 انقلاب وروسته، عملاً داسې یو بهیر راپیدا شو چې د سوسیالیستي نظام د جوړولو او د کمونیستي ټولنې په لوري د تګ ادعا یې کوله. څو موده وروسته په چین او د لاتینې امریکا په ځینو هېوادونو او ځینو اسیایي او افریقایي سیمو کې هم ورته غورځنګونه وزېږېدل او ورته حکومتونه یې جوړ کړل.

که د دغو بهیرونو تر منځ له ورو توپیرونو چې د بومي تفاوتونو په وجه شته وو، تېر شو، دا ټول د کمونیستي نظامونو تر نامه لاندې ډلبندي کېږي.

اوس که وغواړو کمونیزم وپېژنو، له کومه به یې پیلوو؟

یوه لاره دا ده چې د مارکس او انګلز اثارو ته مراجعه وکړو او وروسته د لینین، **ستالین**، مائو، تیتو، انور خوجه، کاسترو او نورو کړنې وڅېړو. بیا وګورو چې د مارکس او **انګلز** د نظریاتو او د دغو کسانو د اعمالو تر منځ توپیرونه شته، د دې لپاره چې له تناقضه ځان خلاص

سترگې به پرانیږو...

کړو، وایو به چې د مارکس اصلي نظریې خو ښې دي، انساني دي - او هغه د چا خبره - کمونیزم په خپل ذات کې عیب نه لري، هر عیب چې دی د دغو کمونستانو په کمونستي کې دی. دا نو هماغه لاره ده چې د هر مذهب او هر مکتب پلویان یې غوره کوي او دا سنتي او متعارفه لاره ده.

دویمه لاره دا ده چې د پدیده پوهنې له میتودونو استفاده وکړو او ووايو چې تاسې له دوو چارو سره مخ یاست، په یوه خوا کې مو بې ژواکه نظریې دي چې په څو کتابونو کې ځای شوي دي او د تېرو انسانانو په ژوند کې بیخي نه وي، او په بله خوا کې مو یو غټ، دروند او ځانگور بهیر دی چې تاریخ یې بدل کړی او د خلکو د ژوندانه په ټولو مهمو اړخونو کې مجسمې دي او د میلیونونو وگړو پر ژوند یې اغېز بندلی دی او د ملتونو برخلیک یې بل وړ کړی دی.

د هغو نظریو او دې اعمالو ترمنځ نسبت یو سست او لږزنده نسبت دی او که وغواړو له دغو دوو شیانو څخه یو یې د کمونیزم د پیژندلو لپاره د اساس په توگه ومنو، هغه حقیقت چې خلکو ته یې ځان ښکاره کړی دی، د کمونیزم د پیژندلو لپاره ټینګه مینا جوړوي. او هغه د مارکس او **انګلز** مفکورې او تیوري گانې سره له دې چې له دې حقیقت سره یو کمزوری تړاو لري؛ خو ځکه د کمونیزم د پیژندلو اساس نه شي کېدای چې د عملي کمونیزم په لارښوونه کې یې لویه ونډه نه درلوده.

دلته پدیده پوهان په کتابونو کې بندي شويو تیوري گانو ته چې د لیکوال له تخیل او توهم سره یو شان دي، چندانې اهمیت نه ورکوي. دوی د دې تیوري اعتبار د هغه څه له مخې ټاکي چې په همدې نامه تطبیق شوي دي. دلته د پدیدې واقعیت ځان په کتونکو او شنونکو مني او هغه لیکلې او تدوین شوي تیوري گانې د همدې واقعیت پر اساس تاویلېږي.

په کلاسیک میتود کې په یو څو ټوکه کتابونو کې لیکلې رسالې او مانیفیسټ ته اعتبار ورکول کېده او نور نو د دې بهیر د مدعیانو له خوا چې هر څه شوي وو، هغه ټول د هماغو رسالو پر اساس تاویلېدل. که د دې لارې لارویانو میلیونونه وگړي وژلي، که یې په ټوله دنیا کې زندانونه جوړ کړي، که یې د ملتونو چارچاپېره او سپینیز ډېوالونه درولي دي، که یې له خلکو څخه هر ډول ازادې اخیستې ده، دا ټول له نګه او ناب کمونیزم څخه انحراف گڼي او وایي چې د مجرمانو او وړانکارانو کړنې به د دې شریفو او مهربانو تیوري گانو سره په یوه تله کې نه تلو.

پدیده پوه وايي: ستا تاويل غلط دی؛ ځکه دا دومره وينې، شکنجې، دا له انساني حقونو دومره محرومیتونه، دا د ملتونو او قومونو له برخليک سره لوبې او دا ټولې نورې نارواوې نه شو کولای په دې دوو جملو ختمې کړو او تاریخ په بله بڼه وليکو. څه چې عملاً په تاریخ کې پېښ شول، دوه شیان وو: یو، خو ټوکه کتاب چې ليکل شوي دي، بل میلیونونه انسانان چې قتل شوي او زرگونه مصیبتونه چې پر نورو بني ادمانو راغلي دي. که دا دواړه د تاریخي واقعیتونو په لحاظ سره وتلو، هېڅ منطق یې سره هم وزنه نه گڼي او د هغه څو ټوکه کتاب پله به درنه نه شي چې بیا د کمونیزم د حقیقت په پېژندلو کې کتابونه اصل وگڼل شي.

په لومړي میتود کې هڅه کېږي چې د ایډیالوژیکي، مذهبي، فرهنگي، سیاسي او نورو بهیرونو تاریخ پاک او خالص وکښل شي، هماغسې چې د کتابونو په منځ کې کښل شوي دي او هر څه چې د همدې خالص تعریف خلاف وي، هغه به تاویل شي. دا حقیقت له یاده ووځي چې د بني ادمانو تر منځ کړنې هماغه دي چې پېښې شوې دي او په دې منځ کې خلوص ته اړتیا نشته اصلاً د بني ادمانو به نړۍ کې خالص حقیقت نه شو موندلای. څه چې زموږ په نړۍ کې پېښېږي، د ښو او بدو، ترڅو او خوږو، ښکلاوو او بدرنگیو ... ګډوله ده. د هېڅ شي د خالص تاریخ د لیکلو امکان نشته او په دې لاره کې هره هڅه به بل ناخالص کار وزېږوي چې تزویر، تقلب، درغلی، مبالغه، ځان غولول او تېرايستل به په کې وي.

په دویم یعنې د پدیده پوهنې په میتود کې، د کمونیزم په نامه حقیقت له هماغه ځایه پیلېږي چې کمونیست ګوند یا ډله رامنځته کېږي او په همدې نامه یو حکومت او نظام جوړېږي چې تاریخ جوړوي. په کتابونو کې راغلي تیوري گانې د دې تاریخ یوه وړه او ناخپزه برخه ده چې د نورو واقعیتونو تر څنګ محدود ځای لري. نو پدیده پوه د کمونیزم د پېژندلو لپاره نه راساً د دغې وړې محدودې (تیوري) لمن نیسي او نه هغه د اساس په توګه مني چې نور ټول واقعیتونه د هغې په وړاندې بې اعتباره وگڼل شي.

څه چې وویل شول، یوازې د کمونیزم په اړه نه؛ بلکې د هر فکري، فرهنگي، سیاسي او مذهبي بهیر په اړه سم راخېږي. په همدې میتود کولای شو هره موضوع وڅېړو او د هغې بل تعریف او بل تصویر وړاندې کړو، داسې تصویر چې ممکن د هغې د پلویانو په طبع ونه لگېږي.

وروسته تر هغې چې د انسانانو د ټولنیز او مدني ژوند مختلفې موضوع گانې د پدیده پوهنې په میتود مطالعه شوې، دین هم له دې قاعدې مستثنا پاتې نه شو او متخصصانو په همدې میتود مطالعه کړي.

دین د پدیده پوهنې په تله کې

په دې لیدلوري کې دین هغه څه نه دی چې په کتابونو او مقدسو متنونو کې یې په اړه لیکلي دي؛ بلکې دین هماغه دی چې د **متدینو** په تاریخ کې یې ځان بنسکاره کړی دی، د دوی له حکومته رانېولې تر عبادتونو پورې، تر پوهې او هنره پورې، تر جگړې او سولې پورې، له زغمه یې تر تعصبه پورې، له بنو یې تر بدو پورې...

د دې نظریې پر اساس د دین د پیژندلو لپاره به له لومړي سره کتابونه ونه گورو او دین به په انتزاعي عالم کې له واقع څخه لرې نه تحلیلوو او دا به نه کوو چې د دې کتابونو له مخې ځینې مفاهیم راوباسو او هماغه اصل وگڼو او بیا څه چې په پېړیو پېړیو کې د دین په نامه او د **متدینو** له خوا ترسره شوي دي، یو مخ پاک کړو.

په دې نظریه کې، له مقدسو متنونو څخه راخیستل شوي کتابونه او نظري مفاهیم، د دین د واقعیت یوه برخه ده، غوندې یې نه دی. د دې لپاره چې د دین په نامه پدیده ښه وپېژندل شي، باید د هغه گڼیت په پام کې ونیول شي چې دا گڼیت هم په کتابونو کې د دین په اړه راغلي نظریات رانغاړي او هم هغه تاریخ چې **متدینو** یې په خپلو اعمالو لیکلی دی.

کله چې د دین - د هر دین - تاریخ ته وررسېږو، مختلفې بڼې به یې وگورو. له یوې خوا به دغه شیان وینو: هغه مناسک چې انسان له بیروني نړۍ سره نښلوي او له متعالی عوالمو سره یې مخ کوي او احياناً له ځینو **متدینو** سره مرسته کوي چې لوړې عرفاني تجربې وکړي، او همدارنگه ځینې د خیر او بشرپالنې کارونه چې د دین د ارشاداتو له مخې ترسره شوي دي او کونډو، یتیمانو او بې وزلو ځنې گټه اخیستې ده، او د خپلې خونې ځینې کارونه چې له نورو سره د همدردۍ او د اجتماعي همکاريو لپاره په اخروي انگېزو باندې ترسره شوي او داسې نور کارونه چې په ښېگڼه او گټورتوب کې یې هېڅوک شک نه لري.

له بلې خوا به وویږو چې: د دین په نامه جگړې شوي دي او یا ممکن د دین په نامه نه وي خو د دین پیروانو به کړي وي، د هر دین د مذهبونو او فرقو ترمنځ اختلافونه چې د کرکې، بد ویلو، تهمتو، او ترېگنیو سبب شوي دي، داسې کړنې چې د خاصې مذهبي فرقې څرک به په کې نه وي؛ خو ترسره کړې به وي داسې کسانو چې یقیناً دینداره وگړي وو خو د تدین د متعارفو معیارونو له مخې یې په کارونو کې جنجالونه وي. دغه د وروستي ډول کړنې ذاتاً په دین پورې نه تړل کېږي؛ خو دلته دیندارانو د نورو انسانانو په شان داسې کارونه کړي دي چې

ناروا او ناولي دي لکه دروغ ويل، د خلکو ازارول، د چا د حق تلفول... يعنې سره له دې چې دغه کارونه ديني منشأ نه لري خو د هغوی په ژوند کې د هغوی له ديني باورونو سره د يو ځای کېدلو وو.

نو په عملي لحاظ، د دين لپاره داسې خالص تاريخ چې د پديدې پوهنې له نظره د متدينو د تدین او کړنو سره يو شان وي، نشته. په دې ليدلوري کې دين لکه موزايک له مختلفو رنگونو او شکلونو رغېدلی دی چې هم روښانه او ښکلي رنگونه په کې شته او هم تياره او بدرنگه...

کله چې د داسې رنگارنگ او متنوع او ان متناقض تاريخ په اړه قضاوت کېږي، داسې نه کېږي چې يوازې د دين هماغه روښانه برخه او د متدينو هماغه ښې او روښانې کړنې راواخلي؛ بلکې تياره او بدرنگې برخې يې هم د قضاوت په تله کې تلل کېږي. هلته به له متدينو پوښتنه کېږي چې مگر داسې نه وو ويل شوي چې دين به د انسانانو لپاره سر تر پايه رحمت او سوکالي وي او خیر او برکت به راوړي؟ نو ولې د دين په تاريخ کې دومره جنگونه، جگړې، تعصب، خشونت، ورانۍ، وژنې او قتلونه تر سترگو کېږي؟ ولې د دين په نامه لښکرې راوتلې دي، خزاني يې ډکې کړې دي، وينزې او مرييان يې د انسان پلورلو بازارانو ته وروستلي دي، ولې گڼ کورونه وران شوي او گڼې کورنۍ د غم په تغر کېښول شوي دي؟ ولې د عمر بن عبدالعزیز او صلاح الدين ايوبي په خوا کې يزيد او حجاج هم پيدا شوي چې يوه د پيغمبر له زويه سر غوڅ کړی او بل يې د خداي خونې ته د تېرو وار برابر کړی دی، دا چې له نورو سره يې څه کړي دي، له هغې به تېرېږو...

په کلاسيک ميتود کې د دې ټولو پوښتنو لپاره هماغه يو وار له مخې تيار شوی ځواب شته او هغه دا چې: دين پخپله هېڅ عيب نه لري، څومره عيبونه چې دي هغه د متدينو په اعمالو کې دي.

خو دغه ځواب يوازې يو شمېر متدينان قانع کولای شي، هغه هم هماغه متدينان چې دا پوښتنې د هغوی د خپل دين په اړه مطرح شوې دي. هغوی دا ځواب يوازې د خپل دين په اړه سم گڼي او کله چې د بل دين پيروان هم همدا ځواب ورکړي، دوی يې په هېڅ وجه نه مني. يعنې که مثلاً د کاتوليکې کليسا پيروانو ته ووايي چې ولې د دين په نامه د عقايدو د پلټنې هغومره محکمې جوړې وې او انسانانو ته هغومره عذاب او شکنجې ورکړل شوې او د کليسا مشرانو هغسې تور خونړی تاريخ راپرېښی دی او ولې د دوی دين خپلو پيروانو ته د داسې اعمالو

سترگې به پرانیږو...

الهام ورکړې دی؟ هغوی به د دې کارونو لپاره بله هېڅ توجیه ونه لري، یوازې به هماغه ځواب درکوي.

طبعاً دا ځواب به هغه مسلمانان قانع نه کړي چې له صلیبي جگړو خبر دي او تر اوسه پورې هغه جنگونه د غربي ټولني له مسیحي مذهبه گڼي. دوی به ونه مني چې مسیحیت پخپله عیب نه لري، څومره عیبونه چې دي د منځنیو پېړیو د متعصبو مسیحیانو په عملونو کې دي چې دغه جگړې یې په مخه کړې وې.

د تاریخي روایتونو د اعتبار اندازه

نښايي بل ځواب دا وي چې د تاریخ لیکونکو له خوا کښل شوي شیان به د دین د تاریخ سم او واقعي تصویر نه وي؛ ځکه لومړی څو هر مورخ د خپلې سلیقې، خپل دین او خپل ذوق سره سم او د خپل فرقه یي دریځ سره موافق واقعات لیکلي دي؛ نو ډېر حقیقتونه ناویلي پاتې دي او ډېر شمېر دروغونه غټ شوي دي - دویم دا چې یو مورخ هغومره نه دی چې د یوه دین مکمل تصویر وکارې ځکه دین بې ساری عظمت او برم لري؛ نو د مورخانو روایتونه تر هغه ځایه د منلو دي چې د دین له عظمت او پرتم سره اړخ لگوي او همدا چې خپله لاره کروي او داسې خبرې کوي چې دین له پوښتنې سره مخ کوي، بیا نو نه شو کولای ورته ارزښت ورکړو او روایتونه یې معتبر وگڼو، د مورخانو د روایتونو دغه برخه د حاکمو نظامونو د توطیو یا پخپله د مورخانو د بدو نیتونو زېږنده ده چې د دین په ځلانده څېره کې داغ گڼل کېږي.

مفتي محمد شفیع په «مقام صحابه» کتاب کې همدغسې استدلال کړی دی، هغه وایي چې تاریخ او مورخ هغومره نه دي چې د صحابه وو د مقام او د هغوی د کارنامو په اړه څه ووايي. همدغه استدلال د ائمه اهل بیت په اړه هم شوی دی. یوسف قرضاوي هم په «تاریخنا المفتری علیه» کتاب کې هڅه کوي د همداسې استدلال پر اساس د هغو کسانو مقابلې ته ورودانگي چې د مسلمانانو په تاریخي کړنو کې یې د نیوکې وړ موردونه موندلي دي. تر هغه د مخه محمد عماره هم د اسلام د تاریخ د بیا له سره لیکلو خبره کړې وه چې د مسلمانانو له تاریخه داغونه پاک شي. عمادالدین خلیل او ځینې نور لیکوال چې په تاریخي مسایلو کې تخصص لري، هم غواړي تر یوه حده همدغه میتود وکاروي.

دا میتود یوه ستونزه لري چې د ابوالاعلی مودودي ورته پام شوی او په «خلافت او ملوکیت» کتاب کې یې ورته اشاره کړې ده. ستونزه دا ده چې که تاریخي روایتونه بې اعتباره شي نو هغه برخې به یې هم بې اعتبارې شي چې د دین نښگنې یې بیان کړې دي؛ ځکه دا خبرې

هم له هماغو منابعو تر لاسه شوې دي. په علمي موضوعاتو کې نه شو کولای د یو بام او دوه هوالاره ونیسو؛ ځکه دا کار له علمي اخلاقو سره نه جوړېږي او د دین له اخلاقي موازینو سره چې قران مجید مطرح کړي دي، هم په ټکر کې راځي. قران مجید ویلي دي: "ویل للمطففین الذین إذا اکتالوا علی الناس یستوفون و إذا کالوهم أو وزنوهم یخسرون" یعنې افسوس پر هغو کسانو چې له نورو څخه پیمانې پوره اخلي خو پخپله یې کمه تلي.

د قران ځینې مفسران وایي چې له یوه حقیقت سره دوه گونې چلند له هغې کرني سره یو شان دی چې په دې ایت کې غندل شوې ده.

خو پدیده یوه د مسألې په تاریخي ثقه توب پورې نه وي، هغه له اوسنۍ زمانې څخه دومره زیات شواهد او مثالونه په واک کې لري چې تاریخ ته د مراجعې اړتیا نه پاتېږي. هغه به درته ووايي چې بڼه نو د تاریخ روایت به ناسم وگڼو، د دیندارانو له اوسنیو کرنيو سره به څه وکړې؟ که ورته وگورو په ننۍ نړۍ کې د مختلفو مذهبونو د متدینانو کرني هغه څه ته ورته دي چې په تاریخ کې راغلي دي. داسې به وگڼو چې په تېر کې هېڅ یزید او حجاج نه وو او دا نومونه د مغرضانو تخیل زېږولي دي، داسې به وگڼو چې تېر تاریخ له عمر بن عبدالعزیز غوندې کسانو څخه ډک دی؛ خو د هغو جگړو په اړه به څه ووايي چې پر کابل یې د توغندیو باران جوړ کړی و او کابل یې کنډواله کړ؟ د هغو وېروونکو قتلونو به څه ووايي چې په الجزایر کې یې دوه لکه کسان ووژل؟ او په دې منځ کې سلگونه بسڅې او ماشومان هم وو. هغه تهمتونه او توطیې به څرنگه تفسیر کړې چې په سودان، عراق، ایران، پاکستان او ډېرو نورو ملکونو کې د یوه بل پر ضد شوې دي؟ د طالبانو او القاعده اعمال به څرنگه توجیه کړې چې لا اوس هم لسگونه بې گناه انسانان وژني او ان د جوماتونو په منځ کې خلک قتلوي؟

که له یوې خوا خیریه او بڼه کارونه وینو چې د دیني ارشاداتو او د اعتقاد زېږنده دي، له بلې خوا وژنې، ځانمرغي، د ترهې خلقول، د انسانانو په منځ کې د کرکې د تخم شیندل او داسې نور مضر کارونه وینو چې د متدینو له خوا په دوامداره توگه تر سره کېږي او په ډېرو موردونو کې له دیني انگېزو سره مله دي. هغه دینداره چې له دې اعمالو سره مخالف دی، هماغومره د دیندارۍ ادعا کوي څومره چې د دې اعمالو مرتکبین یې کوي او په دې لحاظ دوی هېڅ توپیر سره نه لري. موږ د چا باطن نه شو ارزولای او څه چې موږ ورسره کار لرو، هغه د انسانانو ویناوې او کرني دي. په دې لحاظ د دې دواړو ډلو دینداري عین اعتبار لري او که توپیر په کې وي نو د دوی د کرنيو او د دیندارۍ په ډول کې دی؛ نه دا چې د یوې ډلې کار دیني

سترگي به پرانيزو...

وگڼو او د بلي غير ديني؛ بلکې د ټولو کړنې د دين په نامه او له ديني توجه سره ترسره کېږي؛ خو د هرې ډلې د کړنو رنگ او بڼه بېله ده.

د پدیده پوهانو په نظر، دين او تدین د دې ماجرا کليت دی او انتخابي چلند ورسره نه شي کېدای. که سلا پر دې وشي چې هر څوک دې په خپله خوښه د يوې پديدې يو جز راواخلي او د هماغه پديدې گل يې وگڼي؛ نو دا به د ديندارانو د خولې خوند هم ورخراب کړي؛ ځکه بيا خو خلک کولای شي د ديانت د پديدې ټول مثبت اړخونه له پامه وغورځوي او يوازې هغه منفي اجزا يې وځلوي. که دا کار د ديندارانو په نظر د حقيقت تحريفول دي؛ نو هغه بل روش چې په کې يوازې د دين مثبت ټکي ځلول کېږي، هم هماغسې وگڼه.

ليکوال په دې کې نه دی چې د پدیده پوهنې د ميتود يا يې د نتيجو د سموالي دفاع وکړي؛ بلکې غواړي متدينه ټولنه پر غوړ ووهي چې نن سبا د دين په مخ کې گڼې نظري او عملي ننگونې شته او که دوی غواړي دين يې له دې ننگونو څخه صحيح سلامت راوڅي او د سبا لپاره په نړۍ کې ځان ته ځای پيدا کړي، نو بايد دغو ننگونو ته په کمه سترگه ونه گوري. البته په دې دې هم وپوهېږي چې دا ډول بحثونه له دين سره د دښمنۍ يا د توطيې په خاطر نه کېږي؛ بلکې دغسې بحثونه په نورو ډگرونو کې ازمويل شوي دي او دين هم ځنې لري نه شي پاتېدای.

که دغه حقيقت ښه درک شي، څرگنده به شي چې له تورې او توپک سره د دې ننگونو مقابلې نه شو کولای، له تکفير او تفسیق سره يې له منگولو نه شو خلاصېدای؛ بلکې يوازې د ديني تفکر په اصلاح کولو او له هغه څخه د زړو گردونو په څنډلو سره، کولای شو خپل ځواب ووايو او ديانت د منلو وړ پدیده معرفي کړو.

د دين په اړه د پدیده پوهنې د مطالعاتو په پام کې نيول مو دغو نتيجو ته رسوي:

1- د نظر او عمل ترمنځ د کرښې رايستل که په ځينو موردونو کې ممکن دي، په ځينو کې ناممکن دي. لږ تر لږه دا کار د کتونکو او شونکو د يوې برخې لپاره د قناعت وړ نه دی او هغوی د هرې نظريې اعتبار د هغې د عملي نتيجو له مخې سنجوي. په دې حساب، د **متدينو** د ديندارۍ بڼه او بلکې د هغوی ټول اعمال په يو ډول سره په دين پورې تړل کېږي. که دوی د خپل دين په مقابل کې مسووليت احساسوي او باور لري چې دين ورباندې دين لري؛ نو بايد چې دا دين ادا کړي. دوی بايد خپل اخلاق ښه کړي او له ناورو کارونو ډډه وکړي... دا يوه دوامداره هڅه ده چې دينداره خلک يې بايد ترسره

کړي او مخکې له دې چې د نورو په وړاندې ودرېږي، باید خپل نفس تزکیه کړي... دا هغه څه دي چې په ځینو روایتونو کې د «جهاد اکبر» تعبیر ځنې شوی دی. البته یاده دې وي چې د نفس تزکیه باید تکنیکي چاره نه وي چې وگړي له نورو سره د جنگ لپاره چمتو کړي. د بنسټپالو په لارښوونو کې د نفس تزکیه په همدې ډول استعمالېږي.

2- هماغسې چې تاریخي تجربو له پیله تر ننه پورې ښودلې ده، که دوی تر سختو او پر له پسې هڅو وروسته ولیدل چې بې عیبه فاضلې مدینې ته رسېدل ناممکن دي، او دا یې هم ولیدل چې په اجتماعي چارو کې د دیندارو کړنې له نورو چندانې توپیر نه لري نو بیا دې افراطي قضاوتونه پرېږدي، نور دې خلک په تور او سپین ونه ویشي او باید دا ومني چې د دیندارو هر څه بې عیبه نه دي او د نورو هر څه عیبجنه نه دي. انصاف رانه غواړي چې که د دیندارو د وگړو یا ټولنو په ژوند کې ښېگڼې وینو باید د هغوی پر کمیو او عیبونو هم سترگې پټې نه کړو. همدارنگه که د نورو په ژوند کې عیبونه رامعلومېږي، باید ښېگڼې یې هم یادې کړو او د افراط او تفريط لاره ونه نیسو. دا روش هم شرعاً لازمي دی ځکه په قران مجید کې ورباندې ټینگار شوی دی او هم اخلاقاً ښه کار دی. دا داسې کار دی چې په نوره نړۍ کې د یوه اخلاقي اصل په توگه منل شوی دی.

3- که دینداران ویني چې د دوی ځینې کړنې د دې سبب کېږي چې ځینې خلک د دوی شعارونو ته اهمیت ورنه کړي او د دوی د اعمالو په وجه، دین ته شا کړي، ښه به دا وي چې د هغوی د گرمولو پر ځای، هغه کسان ملامته کړي چې د دې خلکو د بې اعتقادۍ او ناباوری سبب شوي دي. دوی باید د نورو د بې دینۍ مسوول همدغه بد عمله دینداران وگڼي او نور معذور. دوی باید له نورو کرکه ونه کړي؛ بلکې هغوی ته باید د بد عملو دیندارو د قربانیانو په سترگه وگوري. د ابن القیم په وینا: دا هغه قطاع الطریقان دي چې د نورو پر مخ یې خدای ته درسېدو لاره تړلې او هغوی یې نورو لارو ته سوق کړي دي.

4- راتلونکې نړۍ به په چټکۍ سره بدلېږي او تغییر او تحول به په کې راځي، هلته به د هغه دین بازار گرم وي چې د دښمنۍ او ترېگنۍ تخم ونه کړي، چې د انسانانو تر منځ د جنگ او دښمنۍ اور ته لمن ونه وهي؛ بلکې خپل پیروان ښو اخلاقو ته وروبولي، د انساني ټولنې په خیر تمام شي، انسانانو، ژوندیو موجوداتو او طبیعت ته لږ زیان واړوي. هر دین چې په دې چارو کې ناکامه شو، جبراً به خپل ځای سیالو دینونو ته پرېږدي.

سترگي به پرانيزو...

5- دې پړاو ته رسېدل تر هغې پورې ممکن نه دي چې دیندارانو د ځانغوښتنې لمن خوشې کړې نه وي او د عارفانو خبره: له خودبینۍ او ځانولۍ تېر شوي نه وي او د ځان او خپل دین اخلاقي نقد ته یې غاړه نه وي ایښې. دا کار هله کېږي چې دوی خپلې نیمگړتیاوې ومني او چاره یې ولټوي. که داسې وشي د دوی دیانت به تبلیغاتو او مبالغه یې ستاینو ته اړتیا ونه لري؛ بلکې پخپله به روښانه وځلېږي او د هر چا سترگي به پخپله ورواړي. بڼه یې ویلي دي: مشک آن است که خود بوید، نه آن که عطار گوید.

(رحمان بابا په دې اړه فرمایي:

هر بلبل به دې ثنا کا که ته گل شي / په خپل ځان خپله ثنا څه په کار نه ده. ژباړن)

او په پای کې:

مدرن علوم او هغه مطالعې چې د نویو علومو پر اساس ترسره کېږي، له یوې خوا دین له مهمو او انکار نه منونکو ننگونو سره مخ کوي او له بلې خوا له متدینو سره مرسته کوي چې د نننۍ نړۍ له غوښتنو سره سم خپل دین سمبال کړي او د دومره تحولونو له څنګه چې د انسان ټول ژوند رانغاړي، بې توپیره او په کبر او غرور تېر نه شي. له دې علومو سره اشنایي کولای شي د ځینو دیندارانو غرور راکم کړي او د هغوی په کړنو کې مطلوب بدلون رامنځته کړي.

کلام ته ورستېدل ، فلسفې ته ورستېدل

د کلام علم د اسلامي تمدن په تاريخ کې يو له عمده او پخوانيو علومو څخه دی چې له پيله تر ننه پورې له مختلفو دريځونو سره مخ شوی دی.

څوک يې مخالف او څوک ورسره موافق وو. مخالفان يې غالباً اهل حديث او ځينې فقيهان وو. د دوی د مخالفت وجه يا انگېزه غالباً له ديني متنونو څخه د دوی په انگېرنې پورې اړه درلوده او کله ناکله يې د مخالفت دليل ناپوهي وه. کله به يې استدلال کاوه چې د سلف په عصر کې چې د مسلمانانو په ديني تاريخ کې غوره دوره وه، دا علم گرد سره نه ويا لږ تر لږه په مدونه بڼه نه و. خو دغه استدلال چندانې غښتلی نه ښکارېده؛ ځکه په هغه زمانه کې خوله فقهي او تفسيره رانېولې تر نحو او بلاغت پورې ډېر نور علوم هم نه وو، يا لږ تر لږه تدوين شوي نه وو. که وويل شي چې دا نور علوم خو د مسلمانانو په منځ کې په نامدونه بڼه په بحثونو او خبرو اترو کې وو، نو دا خبره د کلام د علم په اړه هم سمه ده.

دوی به کله ويل چې په دې علم کې د پرديو علمونو او فکرونو لاره کړې ده او ديني خلوص يې نه دی پاتې. د دې استدلال په اړه هم ويلاى شو چې علم پوله نه پېژني او د حکمت خبره که له هرې منبعې وشي، مسلمان بايد تر نورو مخکې ځان ورورسوي او گټه ځنې واخلي، دا په دې چې: "الحكمة ضالة المؤمن أنى وجدها فهو أحق الناس بها" (علم د مومن انسان ورکه ده چې هر چېرته يې مومي، دی يې تر نورو ډېر حقداره دی)

کله به هم دا ويل کېدل چې که مومنان د کلام په مېشتو ناخبره وي، عقیده به يې لاسمه وي او که داسې موضوعات د مسلمانانو په فکر کې داخل شي، نه يوازې دا چې گټه يې نشته بلکې تاوانونه هم لري. په ځواب کې يې ويل شوي دي چې ان هغه مهال چې د کلام علم هم نه و، د مسلمانانو تر منځ فکري اختلافونه وو. دا اختلاف د حکميت له بحثه رانيولې د قضا او قدر تر مسايلو... پورې و. نو په علمي او معقول ميتود سره د مسلمانانو د اعتقادي اساساتو

سترگې به پرانیږو...

توضیح او تبیین یوازې په همدې علم باندې کېدای شي او بې له هغه ان د عوامو اعتقاد هم سستېږي او د شک پارونکو د شکونو په وړاندې به تاب رانه وږي.

دا استدلالونه چې هر څه وو او چې تر شا یې د هر چا ملاتړ و؛ خو په عمل کې یې ونه شو کولای د کلام د علم د ودې مخه ونیسي. اسلامي تمدن د نورو علومو تر څنګ د دې علم ودې ته هم زمینه برابره کړه. کرار کرار د مسلمانانو ترمنځ د کلام د علم تالیفات لاس په لاس شول او په علمي ډلو کې ورته د بحث لاره خلاصه شوه او په دې برخه کې تکړه او نامتو متخصصان راڅرګند شول. غزالي چې په دې وخت کې پیاوړی مفکرو، په «حجت اسلام» باندې مشهور شو. فخر رازي ته په دې برخه کې د خپلو کارونو په خاطر د «امام المتکلمین» لقب ورکړل شو. پردوی سربېره نورو هم دې علم ته مخه کړه او ځینې اثار یې ولیکل. معنا دا چې د کلام علم د محدثانو او ځینو فقیهانو له کلکو مخالفتونو سره سره په اسلامي تمدن کې خپل ځای پیدا کړ.

خو د اسلامي تمدن د ځلا او نسېزای په پای او د هغه د راپرځېدو له پیل سره چې د متاخرانو دوران هم نومول کېږي او غالباً د ابن خلدون له زمانې څخه راپه دې خوا تر ننه پورې رانغاړي، د هغه تمدن ټول علوم مړوي شول او د خزان بادونو د دې بڼې پانې ګلونه ورژول. په دې منځ کې د کلام علم هم خوندي پاتې نه شو؛ بلکې شغله یې تر نورو علومو لایزته تته شوه. ممکن دلیل به یې دا وي چې کلام د تکړه او وتلیو پوهانو لپاره د درک وړ و، نه د عوامو لپاره. ځینې نور علوم لکه فقه ان که مړ ژواندي هم وو، خو تر یوه حده یې خپل ژوند ته ادامه ورکړه او دلیل یې دا و چې عوامو ورته اړتیا درلوده، هغه که حاکمان وو که د هغوی عام رعیت. دا چې په دې دوره کې ځینې د فقهي تالیفات او له هر ډول ابداع څخه لرې کم عمقه تفسیرونه ولیکل شول، وجه یې تر ډېره بریده همدا وه.

په اسلامي ملکونو کې د نوي عصر له پیلېدو سره چې کولای شو په احتیاط سره یې د ختیزو ملکونو رنسانس وپولو (ځکه چې لایي عواقب نه دي څرګند)، د ځینو علومو بخت بیدار شو او د ځینو سمونپالو او نوښتګرو پاملرنه یې ځان ته راواړوله؛ خو د کلام علم په دې ډله کې نه و. یوازې محمد عبده په دې اړه وړکې. رساله وکښله او اقبال لاهوري ورباندې ځینې بحثونه وکړل.

په دې دوره کې د قران مجید تفسیر له سره ولیکل شو، د حدیث علم ته توجه وشوه او له ضعیفو او له ځانه جوړو شویو روایتونو څخه پاک شو، فقهي متنونه تدوین شول، گڼ شمېر

کلاسيک متنونه او تراث له سره چاپ شول، د پخوانو علمي ميراث احيا شو. په دې موردونو کې زيات اهتمام وشو او د پام وړ کارونه ورته وشول. خو کلامي مباحث لا هماغسې تت پاتې شول او چا ورته خپل توان، وخت او پيسې ونه لگولې.

د کلام له علم سره د بې مهري علتونه

دليلونه يې زيات وو. يو دليل يې دا چې دغه علم د مسلمانانو په تاريخ کې تر سخت بريد لاندې راغلی و. سره له دې چې دغه بريد په لومړنيو دورو کې نه و توانېدلی چې د ځينو عالمانو مخه ونيسي؛ خو په راوروسته وختونو کې دغه بدبينۍ چې د اسلامي ټولني د اروا په تل کې ورکښته شوې وې، دې علم ته د خلکو د تمايل مخه ډکړه. بل دليل يې دا و چې دغه پيل شوی خوځښت او بيداري، د اسلامي ټولنو د دروني تکامل او پوخوالي په وجه نه وه؛ بلکې په دې خاورو کې د استعمار د موجوديت په وجه وه. ځکه خو ټولې هڅې يا زياته برخه يې ازادې غوښتنې او د استعمار ضد مبارزو ته وقف شوې وې او هر څه چې په دې لاره کې په درد لگېدل، هماغه ته به توجه کېدله. طبيعي ده چې په داسې معرکه کې د کلام علم بېرني ضرورت نه و؛ ځکه خو دې علم ته پام کول موجه نه ښکارېده. همدارنگه په دې وخت کې له دينه بهر علوم په تېره بيا انساني علوم چې تل يې د کلام د علم په وده کې موثر نقش درلودلی دی، يا خو نه وو او يا کمزوري وو، دا خبره هم د کلام علم ته د نه تمايل دليل گڼلای شو. که د استعمار په دوران او تر هغه وروسته پرتليو شرقي خلکو او رهبرانو د سياست غلبه او قدرت ته د رسېدو تفکر هم له نورو عواملو سره يو ځای کړو؛ نو څرگنده به شي چې ولې د کلام علم دوی ته کافي جاذبه نه درلوده. په تېره بيا دا چې د دوی اکثره کسانو په فلسفې او انساني علومو کې ژوره پوهه نه درلوده. پر دوی په سياسي او نظامي ډگرونو کې د معمولي کړنو روحیه غالبه وه. دوی تر لويو تمدني پروژو، بېرني مبارزاتي ستراتيژۍ غوره گڼلې. دوی هڅه کوله چې په کم وخت کې زيات وگړي له ځان سره کړي او د دې کار لپاره په کار وه چې ډېرې مقولې او فکري مسايل اسانه کړي او عامو خلکو ته د پوهېدو وړ شعارونه برابر کاندې چې ولولې يې راوپاروي او د مبارزې ميدان ته يې راوڅکوي. دغه روش خپلې ښېگڼې او خپل عيبونه لرل.

له دې سريزې غواړو دا نتيجه واخلو چې د کلام د علم د کنگل پاتېدو دليلونه او عوامل په خپله په نوي دوران او د غورځنگونو په دوران کې دي او نن چې مو هغه تجربې تر شا پرېښي دي، غېر له دې چې په دې اړه بيا کتنه وکړو او له سره ورباندې فکر وکړو، بله چاره نه لرو.

سترگي به پرانیزو...

د کلام علم باید زموږ په فکري منظومه کې خپل ځای بیا مومي. که وغواړو چې له اوسني وضعیتته تېر شو او د لابسه راتلونکي په لوري گام کېږدو، له دې چارې نه شو تېرېدای. له اوسني وضعیتته او بنټل، لومړی له فکري او ذهني او بنټون سره پیلېږي. موږ باید له فوسيلي او تړليو ذهنیتونو تېر شو او د نړۍ، تاریخ، انسان، پوهې، هنر، سیاست او گڼو نورو مقولو په اړه نویو فکرونو ته لاره خلاصه کړو.

پخوا وختونو کې د کلام علم په داسې شرایطو کې وغوړېد چې عالمانو له هماغه نړۍ څخه مناسب درک درلود. دغه درک د هماغه زمانې پر رايجو علومو د دوی د پوهېدو محصول و. د هماغه مهال د کلام علم په حقیقت کې د هماغه وخت له واقعیتونو سره د هماغه عصر د علم او فکر د تعامل نتیجه وه چې د وخت له عيني او ذهني شرایطو سره یې اړخ لگاو. په همدې وجه د کلام علم کولای شول له ديني اساساتو څخه په دفاع کې او همدارنگه د دين پوهنې په تحلیلونو کې هماغه نقش ولري چې د وخت نورو علومو لاره. د هماغه وخت کلام له نورو علومو بېل نه و؛ بلکې له نورو علومو څخه یې گټه اخیستله او په عین وخت کې یې پر نورو علومو اغېزې بنده. په همدې وجه که د هماغه وخت د وگړو ټولې فکري ستونزې یې نه شواي حل کولای، یوه برخه خو به یې حل کوله.

خو د کلام پرونی علم د نننيو وگړو درد نه شي دوا کولای؛ ځکه نننی انسان لوی بدلونونه تر شا پرېښي دي او د ژوند په ټولو ډگرونو کې یې ژور او پراخ تغییرات تجربه کړي دي. نننی انسان که له پخوانیو سره ځینې ورته والي لري، مهم توپيرونه هم ځنې لري. د اوسني انسان علم بدل شوی دی او په همدې دلیل لید یې هم بدل دی او د دې دوا **ارو** نتیجه دا ده چې سلوک او کړنې یې هم بل وړ شوي دي.

نننی انسان په ډېرو موردونو کې بل وړ فکر کوي، په ډېرو برخو کې تر پخوا زیاته وړتیا لري، په گڼو موردونو کې یې نور سلوک او نورې کړنې خپلې کړې دي، په زیاتو مسایلو کې نورې اندېښنې او وسوسې لري، په ډېرو برخو کې یې په نورو امیدونو او هیلو پورې زړه تړلی دی.

د دې توپيرونو پېژندل او د راپېښ شویو بدلونونو په کچې ځان پوهول، د مسألې د درک کيلی گڼل کېږي.

څوک چې معلومات یې په هغو تیت و پرک خبرونو خلاصه کېږي چې د رسنیو له لارې یې اوري او پوهه یې د نننۍ نړۍ له محدودې نه وي پراخ او ژور او فلسفي تحلیل نه لري، نه شي

پوهېدای چې په څه رنگه نړۍ کې او سپرې او له څه ډول انسان سره یې سرو کار دی. د درېمې نړۍ د انسان د ستونزې جوهر همدا دی چې نننی انسان او نننۍ نړۍ نه پېژني.

د ننني انسان او نننۍ نړۍ د پېژندلو لپاره باید پراخ معلومات ولرو. دغه معلومات باید هم د وروستیو څو پېړیو تحولات راوغاړي او هم هغه علوم چې په معاصر تمدن کې غوړېدلې دي. همدغه علوم د اوسني تمدن د ماغزو حیثیت لري او نننی انسان د همدې علومو په مټ پر نړۍ حکومت چلوي. له دې علومو پرته نه شو کولای د دې دور انسان او دغه زمانه سمه وپېژنو؛ ځکه دغه علوم له اوسنیو واقعیتونو سره په تړاو کې او د همدې عصر د غوښتنو پر اساس راڅرګند شوي دي او له معاصر ژوندانه سره نه شلېدونکي اړیکي لري. نننۍ ارواپوهنه، ټولنپوهنه، وګړپوهنه، هستي پوهنه او ګڼ نور علوم چې ټول د نننۍ فلسفې یاد نننیو فلسفو پورې دي، هغه وسایل دي چې له موږ سره مرسته کوي چې نننی انسان او نننۍ نړۍ وپېژنو او د دوی تر منځ شته مناسبات هم په فردي کچه هم په ټولنیزه کچه وپېژنو.

موږ او نننۍ نړۍ

یو له هغو علتونو څخه چې ولې موږ شرقي وګړي ونه توانېدو چې له اوسني جهان سره لاره یوسو او په معاصره نړۍ کې ځان ته مناسب ځای وګورو او له نورو سره خپل روابط سم کړو، همدا دی چې موږ له دې علومو ناخبره وو.

موږ د منځنیو پېړیو له ذهنیت سره د نننۍ نړۍ هرکلي ته ورغلي یو او هڅه مو کړې ده په هماغه اساس یې تحلیل او تجزیه کړو. دغه ذهنیت د نورو واقعیتونو په بستر کې د نورو علومو په واسطه رامنځته شوی و؛ خو اوس د هغو واقعیتونو اثار هم لاندې پاتې. همدا وجه وه چې دا ډول ذهنیت په دې وخت کې په درد نه لګېده او ان د دې پر ځای چې د انسان او نړۍ په پېژندلو کې راسره مرسته وکړي، لایې سربداله کولو او لایې ګهږوډولو.

په پخواني ذهنیت کې د کلیوال او ښاري ژوند تر منځ پوله نه وه کښل شوې. د دولت او ملت تر منځ د رابطې تعریف خام او غیر علمي و. د ټولنیزو بنسټونو په نامه څه شی نه وو. ځانګړي صنفی او طبقاتي حقونه چا په رسمیت نه پېژندل او د ځینو صاحب نظرانو په باور طبقې لارېزې بدلې نه وې. هنر، اقتصاد، سیاست او ډېرو نورو مقولوا لا پوځ علمي تعریف نه درلود.

د هاغه ذهنیت له مخې د انسانانو اړتیاوې د هماغه مهال د ژوند له واقعیتونو سره سمون درلود او د اوسني ژوند له اړتیاوو څخه یې واټن جوت و. بده به نه وي چې یو مثال یې

سترگي به پرانيزو...

ياد کړو: که فقهي کتابونو ته مراجعه وکړو، د انسان اساسي اړتياوې (حاجات اصليه) په درېو شيانو رانديږي: کور، خر، نوکر. څوک چې دغه درې ولري د فقيرانو له ډلې راووتی او د نښه ژوندانه څښتنان بلل کېږي او داسې گڼل کېږي چې ټولې اړتياوې يې پوره دي. خو په نننۍ نړۍ کې د انسان اساسي اړتياوې دا نه دي. نن سبا تعليم، درملنه، کار روزگار، د ژواک سالم چاپېريال، او ډېر نور شیان په اساسي اړتياوو کې حسابېږي. پر دې سربېره ډېر نور شیان دي چې د ژوند لازمي اړتياوې گڼل کېږي لکه راديو، تلويزيون، ورځپاڼه، کمپيوټر، انټرنټ او نور شیان چې ورځ تر بلې يې شمېر زياتېږي.

پرونی ذهنیت د ننني ژوند په تحليل او د ننني انسان په پېژندلو کې خورا ناتوانه دی. دغه ذهنیت ان په دې هم ناتوانه دی چې خپله ناتواني وپېژني، دا نه شي درک کولای چې د نوې نړۍ او اوسني انسان په پېژندلو کې عاجز دی. دا ذهنیت نه شي پوهېدلای چې د لومړۍ او درېيمې نړۍ ترمنځ واټن ولې دی او د دې مسألې په تحليل کې ټولې قضیې يوه يا دوو کليشه يي عواملو ته راجع کوي مثلاً دا هرڅه له استعمار او د استعمار د تفرقه اچونې له سببه گڼي.

دې ذهنیت ته د دغو ټولنو د دروني ستونزو د حل لاره هم نه ده ور معلومه چې په هغې باندې د مختلفو اديانو او مذهبونو د پيروانو ترمنځ د سوله ييز ژوند زمينه برابره کړي او د بېلابېل قومونه او قشرونه سره پخلا کړي. که د ستونزو او مشکلاتو د فشار په وجه کله دې ته اړ کېږي؛ نو د دې ستونزو په اړه د تاريخي ليد او علمي تحليل د نه لرلو په وجه د دې پرځای چې له واقعيتونو سره د مخامخ کېدو مېړانه ولري او اساسي حل لاره راوباسي، هڅه کوي عوام پسندو او تيارو شعارونو ته مخه کړي او د مسألې له اساسي حل څخه وتښتي. د اسلامي مذهبونو په تېره بيا د سني او شيعه ترمنځ د نزديکت مسأله يې يوه جوته بېلگه ده. په دې اړه په تېرو څه له پاسه پنځوسو کلونو کې هېڅ کار نه دی شوی، ايله يو څو نمايشي کنفرانسونه جوړ شوي او يو څو بې معنا شعارونه ورکړل شوي دي. د دواړو خواوو يوه هم دې ته حاضر نه شوه چې ځان نقد کړي او مقابل لوری د خپلو دريځونو په خاطر معذور وگڼي. هر کنفرانس چې پای ته رسېدلی، هر څوک بېرته په خپله زړه لاره تللي دي. هېچا هم پوښتنه ونه کړه چې د دې بې معنا لوبو حاصل څه دی؟ له دې بې اساسه او بې مصداقه ويناوو سره به څوک وغولوو؟ په همدې وجه د سني او شيعه ستونزه په خپل قوت پاتې ده او هېڅ توپير يې نه دی کړی. همدا چې د عراق په شان د دې اسلامي ټولنو شرايط گډوډ شي، وبه وينو چې څومره وينې د دې

اختلافونو په سبب تویېږي. د عراق د پېښو یو درس دا و چې څومره بې بنسټه کورونه مو جوړ کړي دي... داسې کورونه چې تادا او بې په سست او بې کاره عقلانیت اېښودل شوی دی. موږ چې اسلامي مذهبونه سره نه شو پخلا کولای، څرنگه به له نورو ادیانو او فرهنګونو سره د ګډ ژوندانه خبرې وکړو او د تمدنونو د خبرواترو خبره وکړو. دا شعارونه هغه شخوند ته ورته دي چې تر خولې مو غټ دی او په مری کې به مو ښخ شي.

حال دا چې نننی بشر تر بل هر وخت له نورو سره ګډ سوله ییز ژوند، تفاهم او همکارۍ ته اړتیا لري او که له نورو سره په ګډه هڅه او همکاري ونه کړو، د ټولو ګانده به خرابه وي. خو ستونزه دا ده چې د منځنیو پېړیو ذهنیت د نړۍ د راتلونکې په اړه هېڅ تصور نه شي کولای. د زرګونو علمي موندنو او د څېړنو د نتیجو په مقابل کې، د دې ډول عقلانیت لپاره همدا بس دی چې د یوه پخواني کتاب په حاشیه کې یو کمزوری روایت پیدا کړي چې موعود منجی به یې راشي او ټوله دنیا به ګل و گلزاره کړي. بیا نو نه ورته د ژوند چاپیریال اهمیت لري، نه په نړېوال اقتصاد او په اتومي بټیو چورت خرابوي، نه د ټولنیزو جنجالونو په کیسه کې وي، نه د وګړو زیاتېدل ورته مهم ښکاري، نه د طبیعي منابعو کمېدل ورته د فکر کولو وړ بریښي، او نه دې ته ورته لسګونه او سلګونه نورې قضیې چې همدا اوس یې د نړۍ ځینو پوهانو ته اندېښنې وراچولې دي. د دې عقلانیت په حساب د نورو مصیبت، مصیبت نه ګڼل کېږي؛ ځکه په جلا دین او مذهب پورې اړه لري. د انسان جمعي برخلیک ورته بې معنا ښکاري؛ ځکه د دوی په باورد انسانانو عمده برخه د ضلالت خوا ته ور روانه ده او له اهل ضلالت سره ګډ برخلیک نه شو لرلای. دوی فکر کوي چې د نړۍ له ګوټ ګوټ څخه د تحقیقي مرکزونو تحلیلونه مفتې کیسې دي چې یوازې د ساعت تیرۍ لپاره په درد لګېږي؛ د دوی په ګومان دا څېړنې اغلباً د توطیو پر اساس روانې دي چې د امپریالیستي او پانګوالو ځواکونو له خوا طرح شوې دي چې ناپوهو ولسونو ته فکري خوراک برابر کړي.

حقیقت خو دا دی چې دا ډول طرز فکر او عقلانیت او دا ډول ذهنیت په اوسنۍ نړۍ کې رېښه نه لري او له اوسنیو علومو سره یې پیوند خورا سست دی.

د دې لپاره چې شرقي ملکونه له اوسنیو کړکېچونو راووځي او ځان نننۍ نړۍ ته ورسوي، باید لومړی له دې ډول عقلانیته تېر شي او له دا ډول ذهنیته وژغورل شي. له دې فکري او ذهني وضعیت څخه خلاصون خورا ستونزمن کار دی؛ ځکه ځانګړي مدیران او مهندسان غواړي. داسې مدیران چې تر اوسه یې په قدر څوک نه پوهېږي او څوک یې په نقش

سترگي به پرانيزو...

باندې باور نه لري. دا هغه متفکران دي چې د نويو الهياتو او نوي کلام بنسټ به کېږدي. دغه الهيات به د ډېرو مفاهيمو بيا پېژندلو ته ملا وتړي، انسان، ټولنه، طبيعت، کاینات، تاريخ، بنځه، ماشوم، قانون، علم، بين الملل روابط، تمدن، دين، دنيا، اکثريت، اقليت، حقوق، په اوسنۍ نړۍ کې ژوند ... او نور مفاهيم به له سره تعريفوي.

داسې رسالت فلسفې ته ورستنېدل لازمي کوي؛ ځکه کلام له فلسفې پرته نه غوړېږي. سره له دې چې کلام پر نورو علومو هم تکيه کوي؛ خو زياته تکيه يې پر فلسفه باندې وي. بايد زموږ په علمي او فکري مجامعو کې فلسفې بحثونه پيل شي. ډېر مفاهيم بايد له سره وڅېړل شي. د تابوگانو¹ او بوتانو يوه لړۍ بايد ماته شي، د کرنبو يوه لړۍ چې هسې په ناحقه سرې کرنبې معرفي شوې دي، بايد ناليدلې وگڼل شي. بايد فکر ته لاره خلاصه شي چې حرکت وکړي. د انسانانو د دې خداي ورکړي ځواک مخه بايد ونه نيول شي. کاډې پوهې بايد ختمې شي. بايد ټولو ته د پوښتنې جرئت ورکړل شي. بايد خلک له ناپوهۍ وځورېږي او وشرمېږي او د پوهېدو لپاره يو په دوه هڅه وکړي.

د فلسفې په غوړېدو سره ذهني توپيرونه بدلېږي او د همدې پوهو په موجوديت کې به داسې کلام او الهيات رامنځته کېږي چې د دې دورې له شرايطو او غوښتنو سره به اړخ لگوي.

1. تابو (Taboo, Tapu) د پولي نيزي کلچر يوه اصطلاح ده چې د فرانسوي ژبې له لارې انگليسي او نورو ژبو ته راغلې ده او معنا يې مقدس او ممنوع ده. په دې کلچر کې تابو يا خورا مقدس او يا ډېر ملعون شي ته اطلاقېږي. همدا چې په يوه شي د تابو نوم کېښودل شو، بيا ټول مجبور وي چې په پټو سترگو يې ومني، احترام او ان پرستش يې وکړي او د هغه په اړه نظر ورکول او خپله رايه څرگندول ممنوع وي. که څوک تابو ته بې احترامې وکړي، ټولنه به يې ورټي او په کرکه به ورته وگوري. داسې شيان په هر فرهنگ کې شته، مثلاً زموږ په ټولنه کې جنسي مسايل تابو گڼل کېږي چې څوک يې په اړه خبرې نه شي کولای او ان اکثره وگړي که جنسي ستونزه ولري، ډاکتر ته حال نه وايي. مذهب زموږ په ټولنه کې بله تابو ده.

د انتحار فرهنگ که د فرهنگ انتحار

انسان فرهنگي موجود دی. دا یو له هغو خو تعریفونو څخه دی چې د انسان په باره کې وضع شوي دي او دې تعریف ته د لیلونه هم شته.

که داسې وي نو فرهنگ د بني ادم د تفکر او ذهن په جوړولو کې، د هغه په سلوک کې او د هغه د ژوندانه د لوري په ټاکلو کې مهم نقش لري. د انسانانو د پېژندلو لپاره او د دې لپاره چې د هغوی د کړنو رېښې و مومو، کولای شو هغه فرهنگ مطالعه کړو چې دوی په کې روزل شوي دي. ټولنه هم پر همدې لاره مطالعه کولای شو او د هغې د ودې او پرمختګ یا د راپرځېدو د لیلونه او عاملونه پېژندلای شو. ښایي همدا خبره به وه چې فروید ویلي دي: بني ادم دومره د خپل مور و پلار اولاد نه دی، خومره چې د هغه فرهنگ اولاد دی چې دی په کې لوی شوی دی. نن سبا هېڅوک د فرهنگ له اهمیتته منکر نه دي، غیر له هغو کسانو چې نه پوهېږي فرهنگ څه دی. فرهنگ د انسانانو له اجتماعي ودې او تکامل سره ګام په ګام د یوه ژوندي موجود په څېر وده کوي او تکامل ته رسېږي او د ټولني له خوالو او ناخوالو سره یوځای لوړې ژورې تجربه کوي.

په دې تحولونو کې کله نا کله ځینې پدیدې د یوه فرهنگ په منځ کې راپیدا کېږي چې له فردي او استثنايي سلوک څخه ورهاخوا وي او په عامه یا نسبتاً عامه پدیده بدلېږي. کله چې دغه پدیدې د وګړو لپاره داسې دروني بڼه غوره کړي چې په اسانۍ سره یې عملي کړای شي، دغه پدیدې د هماغه دور د فرهنگ په یوې برخې بدلېږي. کله کله ویل کېږي چې د پلانکي کار فرهنگ رامنځته شوی دی، مثلاً د مطالعې فرهنگ، د مېلمه پالنې فرهنگ ... دغه فرهنگي پدیدې که مثبتې او ګټورې وي، د هماغه فرهنگ د ودې او غوړېدا نښه ګڼل کېږي؛ خو که منفي او مضرې وي، د دې فرهنگ د ناکامۍ او ناروغۍ نښه.

یوه له هغو پدیدو څخه چې د مسلمانانو په فرهنگ کې یې مخینه نه درلوده؛ خو نن سبا مخ په خورېدو ده او دغسې روانه ده چې په ځینو اسلامي ملکونو کې په یوې فرهنگي پدیدې

سترگې به پرانیږو...

بدله شي، انتحار دی. په لومړي سر کې يعنې دوه لسيزې وړاندې دا نادره چاره وه او خلکو به ورته د عجيب او پردي شي په سترگه کتل؛ خو اوس تر دوو لسيزو وروسته په داسې پديدې بدله شوې ده چې د مسلمانانو د ټولنې ځينې برخې ورته د تمجيد په سترگه گوري او هغه کسان چې دغه کار کوي، ورته اتلان ښکارېږي. که د دوی له جسدونو څخه څه راپاتې وي، دوی ورسره د متبرک څېز په شان چلند کوي. ځينې نور که دا کار ستايي نه، غندي يې هم نه او ځينې هڅه کوي ځان وژونکي معذور وگڼي او د هغوی کرڼې ته عذرونه و تراشي. دوی هڅه کوي ځان وژونکي ته برائت ورکړي او له انتحار څخه د رامنځته شویو زيانونو مسووليت د نورو غاړې ته ورواچوي او داسې وښيي چې نورو عواملو دغه وگړي ځان وژني ته اړ کړي دي.

ليکوال نه غواړي دلته فقهي بحث ته ورننوځي او د دې عمل شرعي حکم چې علمي او اصولي مطالعې ته سخنه اړتيا لري، و ارزوي. البته ليکوال دې ته حيران دی چې دا دومره ديني عالمان ولې داسې کوي چې په ډېرو معمولي مسایلو يې ديني غيرت راپارېږي او چيغې وهي چې هلې دین په خطر کې دی؛ خو کله چې د انسان وينه تويول کېږي، ښځې کونډېږي، ماشومان يتيمانېږي، او کورنۍ تباه کېږي، دوی هېڅ غږ نه کوي. دوی نه يوازې دا چې پر منبرونو دا عمل نه غندي؛ بلکې په نسبتاً علمي او اکاډميکو محيطونو کې هم په دې اړه بحث نه کوي او ځان ته زحمت نه ورکوي چې د دې عمل شرعي حکم مشخص کړي. گوندې د انسان وينه هغومره ارزښت نه لري چې څوک ورباندې علمي او فقهي بحث وکړي.

ليکوال نه غواړي دې بحث ته ورننوځي؛ خو غواړي دا پدیده له بل ليد لوري، د فرهنگي دلالتونو له ليد لوري، لنډه وڅېړي. د مسألې مفصله توضیح به هغو کسانو ته ورپرېږدي چې په ټولنپېژندنه کې تخصص لري چې هغوی په خپلو تخصصي روشنو دا کار وکړي. البته دا پدیده د انسانانو له وينې او ژوند سره تړلې ده؛ نو بايد له مختلفو اړخونو لکه ارواپېژندنه، فقه او نورو اړخونو وڅېړل شي.

د هغه ليد لوري پر اساس چې د ليکوال منظور دی، کله چې يو فرهنگ دې کار ته غاړه ږدي، د خپلې ناتوانۍ اوج ښيي... خپله نااميدي، مزمنه ناکامي او سرناخلاصي نندارې ته وړاندې کوي... له دې ليدلوري انتحار د فرهنگ د ځان وژني معنا ښندي، نه يوازې د يوه يا څو تنو بني ادمانو... خو څنگه؟

د دې خبرې د توضیح لپاره ناچاره یو چې لږ شا ته لار شو او د موضوع رېښه له نوې نړۍ سره د مخامخ کېدو له پیله، له نظره تېره کړو او وگورو چې زموږ په فرهنگ کې کوم نور شیان ازمویل شوي او څرنگه خبره انتحار ته رسېدلې ده.

د مسلمانانو په تاریخ کې یوه دوره ده چې د دوی تمدني - جمعي شعور بې سده شوی او کوما حالت ته تللی دی. دا چې دا حالت کله پیل شو، صاحب نظران ورباندې یوه خوله نه دي؛ خو له اتمې هجري پېړۍ را په دې خوا، دا بهیر پیل شوی او په لسمه او یولسمه پېړۍ کې خپل اوج ته رسېدلی دی. په دې حالت کې دغه شعور یو مخ ختم شوی و چې موږ څوک یو، د نورو امتونو په منځ کې زموږ نقش څه دی، ایا دا هماغه مقام دی چې باید یې ولرو که نه. دې وخت کې د مسلمانانو په جمعي شعور کې نه د ځان جامع تعریف شته او نه د نورو واضح تصویر. څوک چې د اسلامي عالم په شرق کې اوسېدل د هغوی په اړه په څه نه وو خبر چې په غرب کې اوسېدل او جنوبيوال یې له شمالي والو نه وو خبر. دوی نه د نورو ملتونو په منځ کې د ځان لپاره کوم نقش یا رسالت ته قایل و او نه په دې پوهېدل چې له خپلې شا و خوا نړۍ سره څه پیوند لري؛ دا ځکه چې له خپل شا و خوا بیخي ناخبره وو. د دې مهمې چارې تاریخي او مستنده څېړنه به بل وخت ته پرېږدو.

په دې پېر کې د نړۍ یوه بله برخه د انسان د تمدن خورا مهم او بې مخینې پړاو پیل کړی و. د دې تمدن له تبعاتو څخه یو یې دا و چې پښې یې د نړۍ شرق و غرب ته خلاصې شي او لاسونه یې د عالم او ادم ژوند ته وروغځېږي. څو پورې چې مسلمانانو سترگې پرانیستې او راوین شول، اوبه له ورځه تېرې وې او د تمدن کاروان خورا وړاندې تللی و او دوی ډېر شا ته پاتې وو.

دغه نوي موقعیت له پخواني موقعیت څخه دومره لوی توپیر درلود لکه د غالب او مغلوب، هغه هم نه یوازې د دوو ډلو یا دوو ملتونو تر منځ د غالب او مغلوب حالت؛ بلکې د دوو تمدنونو او دوو فرهنگو تر منځ و. په نورو جنگونو او شخړو کې د دوو هم دینو ملتونو یا دوو هم مذهبو هېوادونو تر منځ قضیه دغومره جدي نه وه، کېدای شوای څو موده وروسته دوی بېرته سره پخلا شي او تفاهم ته سره ورسېږي، لکه څنګه چې د مسلمانانو تر منځ په جګړو کې یا د اروپایانو په جنگونو کې په کراتو دا کار شوی و؛ خو دا ځل قضیه خورا ژوره وه. دا ځل ان د غالب او مغلوب تر منځ ګډه ژبه نه وه پاتې چې خبرو ته لاره یوسي. مشترکه ژبه له مشترک ذهنیت او لیدلوري را پیدا کېږي چې په دې وخت کې دا شیان نه وو. ګوندي هره

سترگي به پرانيزو...

خواد بېلې نړۍ يا بېلې سياري خلک وو. غالبه خواد دې لپاره چې مغلوب لوري ښه وپېژني، يو گام وړاندې شو او يوه لړۍ مطالعې يې وکړې چې وروسته د ختيځپېژندنې په نامه يادې شوې. خو دغو مطالعو يو وار له مخې قضاوت درلود، دوی مغلوب لوري ته د شي په سترگه کتل (شي انگېرنه). په دې سترگه يې نه ورته کتل چې بايد ورسره د خبرو اترو لاره پرانيزي. مغلوبې خواد دې کار توان هم نه درلود. دا ناتواني د يوه فرهنگ د جمعي ذهن د ناتوانۍ جلوه وه چې په دې وخت کې سخت بېچاره او خوار ښکارېده.

په نوي وضعیت او يو مخ متفاوتو موقعیتونو کې، هر لوری د بل په اړه داسې تعريف ته ورسېد چې تر ډېره بريده له هماغه موقعیت څخه يې سرچينه اخيستی و. دغه تعريفونه که سم و که ناسم؛ خو د هر لوري د جمعي شعور تل ته ورورسېدل او د دوی د راوړسته پېژندنې په سرچينې بدل شول. يوه لوري دا بل بې تمدنه، له تفکر څخه عاجز، او له هغو حقونو څخه محروم باله چې رسېدلي او باشعوره ملتونه يې لرل. دې لوري ويل چې له دې بل سره به هله راشه درشه وکړي چې بالغ شي او پر خپلو پښو ودرېږي او د يوه سيال په توگه راڅرگند شي... دا هغه څه وو چې په نژدې وختونو کې به نه کېدل.

بل لوري خپل مقابل لوری بې ايمان او له انساني تعهد او فضايو څخه لرې گاڼه. هغه يې بې رحمه يرغلگر استعماري ځواک ليدلی و چې خپلو طمعو ته د رسېدو په لاره کې يې د هر څنډ د ختمولو نيت درلود، که دغه څنډ دين وي که فرهنگ، که اخلاق او يا پر دې شيانو باورمن خلک.

په دغو تعريفونو کې چې هر لوري د مقابل لوري په اړه درلود، يوازینی شی چې نه په کې ځايېده، د يو بل د درک کولو او پېژندلو لپاره د زمينې برابرول وو. دا چې د دې وضعیت عواقب دواړو خواوو ته او ټولو ته څه وو، بل وخت او بل ځای ته به يې پرېږدو. خو د مسلمانانو لپاره، د هغه فرهنگ لپاره چې په دې وخت کې مقهور شوی و او د هغه تمدن لپاره چې له صحنې وتلی و، بد وضعیت و. دا وضعیت کړکېچن او دردونکی و. دا امت سر تر پايه په کړکېچ کې ډوب و، دا ملت به له ځانه پوښتنه کوله چې ولې نور پر مخ لاړل او مور شاته پاتې شو؟ د شکېب ارسلان يو کتاب چې همدا بې عنوان دی، د يوه تمدن د ټوليز وضعیت هنداره وه. د «څه بايد وکړو؟» پوښتنه هم په هغې بلې پوښتنې پسې د مسلمانانو په جمعي شعور کې په محراقي پوښتنه بدله شوه.

نه خو د لومړۍ پوښتنې څرگند او واحد ځواب له چا سره و، نه د دویمې. هر چا به د خپل درک پر اساس یو ځواب ورکاوه او ډېر کسان به د هماغه ځواب پر اساس روانېدل، جماعتونه جوړ شول او گوندونه رامنځته شول، هڅې پیل شوې او شخړې رامنځته شوې، ډېر قابلیتونه ولگول شول چې کړکېچ ختم شي...

د دې بهیر پیل د نولسمې پېړۍ له نیمايي څخه گڼلای شو. هغه مهال د نویو پاڅونونو سروالانو د استعمار پر ضد د مبارزې پېرغ او چت کړ او د مېرمنو ملي دولتونو د تاسیس خبره یې وکړه. دوی له خپل درک سره سم، د خپلو ټولنو نوسازی ته ملا وتړله.

دغو هڅو د شلمې پېړۍ تر لومړۍ نیمايي پورې دوام وکړ او له ټولو لوړو ژورو سره یې وشول کولای خپل هدف ته چې د خپلواکۍ گټل او د نویو دولتونو تاسیس وو، ورسپړي. خو هغه اصلي ستونزه چې وروسته پاتې والی و او د ډېرو وگړو ژوند یې ورتړیځ کړی و، هماغسې پاتې شوه. د استعمار تگ هم د دې ستونزې له حل سره مرسته ونه کړه، نه د دې ټولنو په دروني وضعیت کې عمده تغییر راغی، نه یې په بیروني مقام کې کړکېچ پسې وغځېد او هغه پوښتنې لا خپل ځوابونه نه وو موندلي.

د نویو حرکتونو د سروالو له خوا هغه حل لارې چې د دې ټولنو د دروني گډوډیو او محرومیتونو لپاره وړاندې شوې وې، ناکامې شوې او دغه ناکامۍ د خلکو په منځ کې غوسه، کینه، بدبیني او ناچاري پیدا کړه، بیا نو تر هغې وروسته داسې ادبیات رواج شول چې د جگړه ماری، د بنمنۍ او بربادۍ خبرې یې کولې او دا ادبیات د ځوانانو خورا زیات خوښ شول. دا د لومړۍ دورې د ادبیاتو مخالف لوری و. په لومړۍ دوره کې ادبیاتو تر ډېره بریده، ځان ته د ورستنېدلو او د استقلال د اهمیت خبرې کولې او ورسره یې سیال تمدن څاره او د هغه له نښگنو څخه یې د استفادې تجویز کاوه. دا شیان د محمد عبده، خیرالدین تونسې، اقبال لاهوري او نورو په لیکنو کې څرگند وو. خو په دویم پړاو کې د بل تمدن په وړاندې د تقابل او مقابلي خبرې وشوې، د جهاد نوی تعریف وړاندې شو چې د برید او حملې معنا یې بنسټله خپلو هدفونو او غوښتنو ته د رسېدو لپاره د چپي فاشیستي سازمانونو تقلید وشو.

په دې دوره کې د ابوالاعلی مودودي، سید قطب او د ورته فکر نورو کسانو کتابونو بڼه بازار پیدا کړ. د دې پېړۍ د منځ لسیزو مسلط ادبیات هماغه وو چې ویل یې نړۍ د شلمې پېړۍ د جاهلیت تر ولکې لاندې ده او باید تر هغې پورې مبارزه وشي چې د دې جاهلیت تغیر

سترگي به پرانيزو...

ټول شوی نه وي. دا ډول رسالې او کتابونه خورا زيات لاس په لاس گرځېدل او په سيمه ييزو ژبو ژباړل کېدل او د ځوانانو فکري خوراک يې برابر او.

په دې ادبياتو کې د اسلامي ټولنو ستونزو ته چا د فرهنگ له نظره نه کتل. هر څه په تنگه ايديالوژيکه تله تلل کېدل چې په هغې کې له ټکر او اصطکاک پرته بل څه نه وو. په دې دوره کې هغو کسانو ته چې متفاوت ادبيات يې مطرح کول او په تېره بيا هغوی ته چې د فرهنگ پر اهميت او د فرهنگ پر بيارغاونې او پياوړي کولو يې ټينگار کاوه، د چا پام نه وراوښت. مهمترينه نمونه يې د مالک بن نبي ليکنې دي چې د هغه مهال د نورو ليکنو په پرتله يې ژور نظر درلود.

د پخلاينې ادبيات چې اساس يې تفاهم و او په دواړو کورنيو او بهرنيو ډگرونو کې يې لومړيتوب پوهې او معلوماتو ته ورکاوه، د څو لسيزو په مخه تې او ناباوره پاتې وو. نتيجه يې دا شوه چې د فرهنگ د ودې او د ټولني د پوهاوي او خبرتيا لپاره اساسي هڅې ونه شوې او اسلامي ټولنو ته تجويز شوې نسخې هماغسې يوه په بلې پسې له ماتې سره مخ کېدې. بده لا دا چې که به چا خلک د فرهنگونو او تمدنونو متقابل درک او پوهاوي ته وربلل، تر ډېرې مودې پورې به په خيانت، د پرديو په پيروي، او داسې نورو تورو تورنېدل، سره له دې چې د دوی نيتونه به پاک وو.

د ساړه جنگ دوران صنعتي هېوادونو ته ښه فرصت په لاس ورکړ چې د دويمې نړېوالې جگړې وړانې تر شا پرېرې او ځان د راتلونکو دورو لپاره پياوړی کړي. خو په دې دوره کې اسلامي ملکونو خاصه برياً نه درلوده. محروميتونه او ناخوالې هماغسې لا پاتې وې او له نوې نړۍ سره د دوی واټن مخ په زياتېدو و.

کله چې سوېر جنگ ختم شو او يو مهم کمپ يې رانسکور شو، له کنډوالو څخه يې نوی نړېوال نظم سر راپورته کړ؛ خو بيا هم اسلامي هېوادونو ته په کې مشخص ځای نه و ټاکل شوی. په لومړي سر کې فکر کېده چې د کمونيزم په نړېدو به اسلامي بهيرونه گټه وکړي او په دې رامنځته شوې تشه کې به د خلافت او نړېوال اسلامي دولت د جوړېدو لپاره لاره هواره شي. همدا و چې ځينې مذهبي ځواکونه له وخته مخکې ولولو واخيستل او خپلو مخاطبانو ته يې د تياره دوران د ختمېدو او د سپېدې د جوټېدو خبر ورکړ. هغه مهال د لنډې مودې لپاره د بشارت او زيرې د ادبياتو بازار تود شو؛ خو ژر ښکاره شول چې دا تصور له واقعيته لرې دی او هماغه زاړه نظامونه له يو عالم عيبونو سره د دې ملتونو پر برخليک واکمن دي او په اسانۍ

سره به میدان خوشې نه کړي. دا ځل نو رواني ماته لا ژوره شوه، د پخوانو نسخو بله برخه هم بېکاره راوخته او د ځینو اسلامي بهیرونو له نظره منسوخه شوه. د اسلامپالو نوی نسل لا توندو لارو ته لېوال شو او له پخوانیو ادبیاتو یې هماغه برخې راواخیستې چې د توندۍ او تېزۍ په درد لگېدلې.

په دې نوې لاره کې چې دغو ډلو ځینو مسلمانو ځوانانو ته وربښودله، په خورا شدیدو خشونتونو او ان په انتحار لاس پورې کول، د مبارزې له ویاړه ډک روش معرفي شو. دغه ډلې چې له سیمه ییزو کمزورو قدرتونو سره په مقابله کې ناکامې شوې وې، د نړۍ له لویو نظامي قدرتونو سره لاس او گربوان شول او دا پخپله یو ډول انتحار و چې د دې ډلو د خواری، نښه وه. د نړېوال تجارتي مرکز چول او ورپسې د غبرگو برجونو نړول د دې لارې د تجلې اوج گڼل کېږي. دغه ډلې د خپلو ټولنو د داخلي ستونزو د ریښو په موندلو کې پاتې راغلې وې، دوی نه شول کولای د خپلو ټولنو د لرغوني او معاصر تاریخ تاریخي بهیر تحلیل کاندې او ذهن یې د نننیو ټولنو د پېچلو جوړښتونو په تجزیه او تحلیل کې هېڅ کار نه کاوه. کله چې یې ونه شول کولای د مختلفو معلولونو او علتونو تر منځ معقوله رابطه پیدا کړي، خورا اسان تحلیل ورته همدا ښکاره شو چې د توطیې تیوري ته پناه یوسي، ځان قرباني وگڼي او د ډېر مظلومیت احساس وکړي او د نورو پر وړاندې هر څه کول جایز وگڼي، بې له دې چې په اخلاقي توب یا غیر اخلاقي توب پسې یې سر وگرځوي.

فرهنگ د ملتونو د عقل او جمعي شعور مظهر دی. د فرهنگ یوه اصلي وظیفه دا ده چې وگړو ته پر ناکامیو د غلبې لپاره شعور او پوهه ورکړي او د ناخوالو د له منځه وړلو معقولې او گټورې لارې وروښيي. کله چې د یوه فرهنگ پر وگړو باندې ستونزې راځي، هغوی د خپل جمعي عقل په مرسته د مقابلي غوره لاره مومي چې په لږ مصرف ډېره نتیجه واخلي. البته کله کله به داسې ونه شي.

خو کله چې د یوه فرهنگ بچیان د خپلو ستونزو د واقعي ریښو په پېژندلو کې پاتې راشي او له ځانونو پرته د مقابلي بله هېڅ لاره پیدا نه کړي، دا نو د هغه فرهنگ د ناکامۍ او خواری اوج ښيي. په تېره بیا چې د ځانونو د گټې او نتیجې هېڅ ضمانت هم ورسره نه وي. په حقیقت کې دغه فرهنگ د خپلو ځینو بچیانو له انتحار سره، پخپله انتحار ته غاړه اېښې ده. انتحار د ناامیدۍ او د ټولو هغو لارو د بندېدو نښه ده چې ژوند ته رسېږي. دا تر ژوند او بقا د مرگ او نیستۍ غوره گڼل دي. ځانونه د دې نښه ده چې پر ستونزو د غلبې له زرگونو

سترگي به پرانیزو...

لارو یوه یې هم د سړي ذهن ته نه ورځي او یوازینی لاره چې ورته پاتې کېږي دا ده چې ژوند ته شا کړي او لته ورکړي. دا هغه حل لاره ده چې د ازمویلو او خطا په میتود سره یې هم د سموالي یا ناسموالي پته نه شو لگولای.

هغه فرهنگ چې خپلو بچیانو ته د ژوند معنا او د ژوندي پاتې کېدو لاره نه ده بنییلې او د هغې پر ځای یې ورته مرگ او نیستېدل تجویز کړی وي، ناروغ فرهنگ دی. دا فرهنگ چې د ژوند له پېچلو او سختو واقعیتونو سره مخامخېږي، له ډېرې خواری او ناتوانۍ د نابودۍ لاره له ستونزو د تېښتې د لارې په بڼه غوره کوي.

نه وایم چې د ختیزو ملکونو فرهنگ سر تر پایه په دې کنده کې غورځېدلی دی. که داسې وای نو د دې غمیزې لمن به تر دې زیاته پراخه وه، له نیکه مرغه داسې نه ده او د عقلانیت او شعور ځینې بڅرې په کې شته چې په کورنیو لاندو کې له غیرعقلاني کړنو سره مقابله کوي. خو سره له دې هم انکار نه شو کولای چې د دې فرهنگ ځینو برخو سخت زیانونه لیدلي دي او له تعقله پاتې دي او ځینو غیرعقلاني میتودونو ته یې غاړه ایښې ده چې تر ټولو عمده او خطرناک یې ځانوژنه ده.

دا چې په نننۍ نړۍ کې هدف ته د رسېدو لپاره گڼې لارې شته؛ خو بیا هم ځانمرگي بریدونه کېږي او بیا څوک یې شهادت طلبانه عملیات بولي او ستایي یې، ځینې ورته چوپه خوله پاتې کېږي او ځینې نور ځنې ډارېږي او نیوکه پرې نه کوي، دا ټول که سره یو ځای کړو، زموږ په فرهنگ کې د داسې خلل نښه جوړوي چې اندېښنه او فکر ورته په کار دي.

دا بنیې چې د فکر او فرهنگ متولیان له دې عاجزه دي چې خپلو خلکو ته خپلو غوښتنو ته د رسېدو نورې بهترې او گټورې لارې چارې وروښيي او هغوی پر خپلو قابلیتونو باورمن کړي، ژوند ته، پاتې کېدو ته او پاییدو ته یې امید غښتلی کړي.

په دې وضعیت کې زموږ فرهنگ داسې خوار موجود ته ورته دی چې د نړۍ د سترو او خورا چټکو بدلونونو په وړاندې هېڅ غبرگون نه ښيي، ایله د مرگي حاله بني ادم په څېر لاس و پښې خوځوي خو نور یې هېڅ نه دي زده.

تر دې د لاندې ښنې خبره دا ده چې د فکر او فرهنگ خلک هڅه نه کوي چې د دې پدیدې فرهنگي لاملونه مطالعه کړي او د خپلو ټولنو وضعیت چې له مرگونو او نیستۍ سره مخ دي، نقد او تحلیل کړي او په دې مورد کې د ټولنپوهنې، ارواپوهنې او انسانپوهنې معاصر علوم وکاروي چې د فرهنگ له تنه دغه بیماری راوباسي.

دا چې ټول يا اکثره خلک د دې پديدې له څنگه ښوی تېرېږي او بيا چې انتحاري عمليات وشي، ايله همدومره ووايي چې په دې کې د سياست لاس دی او د نيوکې گوته گاونډيو ملکونو ته ونيسي او بس، دا پخپله زموږ د جمعي تفکر ناتواني ښيي چې له دومره جدي او مهمې ستونزې سره داسې بې پروا چلند کوو.

که په پرمخ تللو ټولنو کې داسې څه پېښ شي، بس پر سبا به يې توانمند څېړنيز مرکزونه جوړ وي. متفکرې ککړۍ به ورباندې لگيا شي او د ستونزې ان هغه لاندیني قشرونه هم د څېړنې او تحقيق تر ذره بين لاندې گوري، پر موضوع به مهم کنفرانسونه جوړوي چې خپلې موندنې له عامو وگړو سره شريکې کړي. دوی په دې ډول پر ستونزې د لاسبري لپاره خپل رسالت ترسره کوي او له داسې ستونزو سره د مقابلې د مناسبو لارو د موندلو په برخه کې له خپل فرهنگ سره مرسته کوي.

زموږ په شا و خوا کې سره له دې چې ډېرې وينې بهول شوې دي، لا هم هغه بحثونه چې په عمومي رسنيو کې يا د جوماتونو په منبرونو کې او يا هم په نمايشي کنفرانسونو کې جوړېږي، له دې ستونزو سره چندانې رابطه نه لري او لوستونکي پوهېږي چې دا بحثونه د څه رقم مسایلو په اړه وي.

داسې بریښي چې نور نو بايد د ستونزو په پېژندلو او حل کې د خپل فرهنگ ناتواني په رسمیت وپېژنو او په دې برخه کې د فرهنگ د پياوړي کولو لپاره خپله دنده ترسره کړو او په بدن کې يې نوې ساه ورپو کړو. دا د هغو کسانو مسوولیت دی چې د فکر او پوهې په ډگر کې کار کوي او له څېړنيزو او روزنيزو مرکزونو سره يې کار دی او رسنی هم د همدوی په واک کې دي. قلموال بايد خپل تاريخي رسالت ته متې راوغاړي.

د قدرت او معرفت دیاکتیک

کرنې ایستل او تابو جوړول

د قدرت او معرفت رابطه له سره لا ډېره خپرېنه غواړي. په دې برخه کې هڅې شوې دي خو کافي نه دي. ځینو غربي مفکرانو په دې اړه جدي بحث کړی دی؛ خو زموږ په وطن کې لا دې مسألې ته کمه توجه شوې ده. د لیکوال د معلوماتو له مخې محمد عابد جابري تر ټولو مشهور او مهم کس دی چې په خپلو ځینو لیکنو کې یې په دې اړه جدي کار کړی دی. د دې مبحث تکامل ته د رسېدو لپاره زموږ په فکري حوزه کې لا اوږد واټن په منځ کې دی. ځکه دې هدف ته هلته رسېدای شو چې له دې نظره خپل ټول فرهنگي میراث ته - له پخوا تر ننه پورې - په ژوره توګه وګورو او ویې ارزوو، بې له دې چې دې ته وګورو چې دغه فرهنگي میراث په کوم مشرب او کوم مذهب پورې اړه لري.

د قدرت او معرفت په رابطه کې باید د دوی دوه اړخیز او متقابل تاثیرات چې یو پر بل یې لري، مطالعه شي. له دې سره به وګورو چې معرفت تر کومه ځایه پورې د قدرت د خاوندانو تر اغېزې لاندې پاتې شوی او د هغوی بسکاره او پټې غوښتنې څومره پر معرفت اثر کړی دی. همدارنګه دا چې قدرت څومره د معرفت او پوهې په رابطه کې ځان رغولی دی او ځان یې د معرفت له غوښتنو سره سم سمبال کړی دی.

دا تصور خام او غیر علمي دی چې ګواکې دا دواړه یو منځ مستقل پاتې شوي او بې له دې چې یو له بل سره اړیکې ولري، خپلواک عمل یې کړی دی او د دواړو ترمنځ پولادي دېوال تېر شوی و. دا خبره که د علم او معرفت د تقدیس په مقصد او که په بل نیت شوې وي، چندانې ارزښت نه لري. د انسان علم او معرفت چې هرڅه وي، د انسان پیداوار دي او د هغه د ژوند د واقعیتونو په ترڅ کې رامنځته کېږي، غوږېږي او حاصل ورکوي. انسان که وغواړي که نه، د

ژوند واقعيتونه يې تل په يو نه يو ډول له قدرت سره ايجابي يا سلبي پيوند ساتي. د دې موضوع مفصله شرحه به په بل ځای کې وگورو چې له خپلې موضوع لرې نه شو.

په دې مقدمه کې غواړم پر دې مسألې ټينگار وکړم چې د معرفت ځينې مقولې له قدرت سره د ديالکتیکي رابطې پر اساس رامنځته کېږي او که دا خبره ومنو، گڼو نتيجو ته رسېږو او له هغې جملې څخه دې نتيجې ته چې قدرت د ځينو معرفتي مقولو شا و خوا ته کرښې راباسي او له هغو څخه «غروق» جوړوي چې څوک ورژدې نه شي او د هغوی په اړه خپل فکر ونه جنگوي. دغه مقولې سره له دې چې معرفتي مقولې ښکارېږي او په دې لحاظ بايد تل نظري بحث ته تيارې وي؛ خو په عمل کې داسې نه ده او که څوک ورژدې شي، لکه ممنوعه ساحې ته چې ورژدې شوی وي، مخه يې نيول کېږي. تر دې چې د وگړو تر منځ اجماع پيدا کېږي چې څوک دې په هغه اړه بحث نه کوي او يوازې د هغه کاذب تفکر اجازه به لري چې وار له مخې په قالبونو کې جوړ شوی دی. دغه کاذب تفکر په ظاهره کې تفکر ته ورته وي؛ خو په باطن کې تفکر ځپي او ټکوي يې.

په ټول تاريخ کې دغسې تابوگانې جوړې شوې دي، البته په هر مورد کې په متفاوت هدف او متفاوت ميتود سره. خو اکثره وگړي ان هغوی چې په تکړه خلکو کې حسابېږي هم له دې خبرې ناخبره پاتېږي. په همدې وجه ځينې مقولې، شعارونه، تعريفونه، اصطلاحات او مفاهيم د فکر له لاسرسي بهر پاتې کېږي. دا موضوع هله لا اهميت پيدا کوي چې وگورو ځينې همدغسې شعارونه، اصطلاحات او مفاهيم د تفکر بېخ بنا جوړوي او د ټولني لويو فکرونو ته لوری ورکوي او په دې لحاظ د دوی پر ژوند اغېز بندي او کله کله د دوی پر لويو تاريخي انتخابونو اثر غورځوي.

دلته د ژمن او متعهد څېړونکي دنده دا ده چې له نا حقو جوړو شويو پولو واوړي، تابوگانې ماتې کړي او د دې پولو په ايستلو کې د قدرت له نقشه د پردې په پورته کولو سره، خلکو ته جرئت ورکړي چې پر دې مسايلو فکر وکړي او ځان د هغو تابوگانو له شره خلاص کړي چې د دوی فکرونه يې شنډ کړي دي. هغه څېړونکي ته چې دې کار ته ملا وتړي، د روښانفکر لقب ورکول کېږي. اساساً څه چې روښانفکران له نورو تعليم يافته وگړو بېلوي، همدغه نقش يې دی.

هغه پوهه چې د وگړو رنځونه کم نه کړي، پر ناخوالو د غلبې لاره ورته ونه ښيي، له خرافاتو يې ونه ژغوري، تفکر يې غښتلی نه کړي او پر ژوند يې اغېز ونه کړي، مړه او بې اثره

سترگې به پرانیږو...

پوهه ده. داسې پوهه که د ساده علمي مسایلو په تحقیق کې په درد هم ولگېږي، د روښانفکري له تعريف سره بيخي نه جوړېږي.

ژمن روښانفکر او متفکر دا خپله وظيفه گڼي چې د نورو بر خلاف په هغه لومه کې ونه لويېږي چې قدرت ورته غوړولې ده. دی باید هغه پوله ونه مني چې قدرت ورباندې د ده تفکر ايساروي. دی باید د پوهې او نقادانه تفکر وسله په لاس واخلي او هغو ځايونو ته ورشي چې لږو کسانو يې د ورتلو جرئت کړی وي. دی د دې مفاهيمو تاريخچه معلوموي او گوري چې په کومو فرهنگي او تاريخي شرايطو کې راپيدا شوي دي، هغه عوامل راپېژني چې د دې مفاهيمو په جوړېدو کې يې مستقيم يا نامستقيم نقش لرلای دی، د دې مفاهيمو اصلي بڼه او هغې بڼې سره پرتله کوي چې د تاريخي تحولاتو په نتيجه کې يې خپلې کړې دي، روښانفکر په هر پړاو کې سياسي، اجتماعي او معرفتي کړنې راسپړي.

د دې لارې غوره کول، کولای شي د ټولني تفکر ته وزر ورکړي او د الوتلو جوگه يې کړي چې د قدرت او حکومتونو په لاس له جوړ شوي ففس ازاد شي. هغه ټولني چې پرېکړه يې کړې ده چې خپل برخليک به پخپله په شعوري او ازاده توگه ليکي، تر هر څه وړاندې يې همدغه (د تابوگانو د ماتولو) توان پيدا کړی دی. بنايي د "تغيير ما بالانفس" مفهوم چې په قران مجيد کې د انسانانو په ژوندانه کې د بدلون مقدمه گڼل شوې ده، همدا تحول وي يعنې د نه فکر کولو او د تفکر د جرئت نه لرلو له پړاوه، د فکر کولو او په مېړانه فکر کولو پړاو ته تحول او ځان له مصنوعي پولو او چوکاټونو ازادول.

له پخوا څخه تر ننه پورې د معرفتي مقولو په شاوخوا کې د قدرت له خوا د کړنو ايستلو او له هغوی څخه د تابوگانو د جوړولو گڼ مثالونه لرو چې وروسته به يې څو نمونې يادې کړو؛ خو تر هغې د مخه لازمه ده ياده کړو چې دلته له قدرت څخه منظور لزوماً حکومت او سياسي مسلط نظام نه دی؛ ځکه قدرت هېڅکله په دې پولو نه ايسارېږي، قدرت ټولې ډلې او شبکې چې د انسانانو پر ژوند اغېز بندلای شي، رانغاړي. دغه ډلې او شبکې د سلطې له دستگاه سره رابطه جوړوي، يا د مخالفت يا د ملگرتيا يا د مشارکت او يا د نورو.

کله کله قدرت د هغې سلطې معنا لري چې د يوه جماعت، فرقې، گوند او يا اجتماعي جوړښت په دننه کې اعمالېږي، سره له دې چې له حکومتي دستگاه سره مستقيم سروکار ونه لري او حساب کتاب يې له حکومته بېل وي.

د قدرت دغه مفهوم چې له علمي تعريف سره يې ډېر اړخ لگوي، موږ ته لا واقع بينانه درک راکوي چې په مرسته يې کولای شو د اجتماعي ژوند پېچلتيا وپېژنو او د هر عنصر او مقولې د اغېز بنډلو خو بعديزوالی رامعلوم کړو.

قدرت کولای شي پرگنې سره تنظيم کړي، حتمي نه ده چې دا کار دې د حکومت د راپرځولو او يا تقويې لپاره وشي؛ بلکې دا کار د ځينو سنتونو د منسوځولو لپاره يا له شته وضعيته د دفاع لپاره، يا د يوه ميراثي بهير د دوام او غځولو لپاره او يا له ايديالوژيکو بهيرونو سره د مقابلي لپاره کېږي.

په دې حساب داسې جماعت او ډله نه شو موندلای چې د قدرت مناسبات دې په کې نه وي رامنځته شوي او وگړي يې له دې عنصر سره سر و کار نه وي لرلای. مذهبي ډلې، د صوفيانو جماعتونه، تبليغيان، سلفيان او ورته بهيرونه چې په ظاهره کې له قدرته (قدرت په عامه او ساده معنا) تنبتي، هر يو په خپل وار سره د قدرت له جوړښتونو سره په پټه لاس او گربوان دي او عملاً د خپلو سازمانونو په منځ کې قدرت کاروي. د نورو سياسي گوندونو او د سياسي اسلام د ډلو حال خو جوت دی چې پخپله په ښکاره د قدرت پر سر دعا او شخړه کوي. کله چې د قدرت او معرفت تر منځ له ديالکتیکي رابطې غږېږو منظور مو دا وي چې هر څواکمن جوړښت (حکومتونه، جماعتونه، گوندونه، اجتماعي ډلې او ان د خپلو نيکونو د دودونو په ساتلو کې پرگنې) پر معرفت باندې خپله اغېزه غورځولې ده او د همدې اغېزو تر سيوري لاندې ځينې معرفتي مفاهيم رامنځته شوي او د ملتونو او امتونو په فکري منظومه کې يې ځای نيولی دی. د نفوذ د همدې اعمال په وجه ځينې مفاهيم او مقولې د دې منظومې په مرکز کې واقع شوې دي او ځينې نورې يې څنډې ته پورې وهل شوې دي. د ځينو مفاهيمو ښکلي او روښانه تصويرونه وړاندې شوي او د ځينو نورو تې او بې خونده چې د چا زړه ورباندې اوبه ونه څښي. د دې اصل په درک کولو سره ليدلای شو چې زموږ ژوند د څرنگه مفاهيمو او انگېرونو تر اغېز لاندې دی او موږ ممکن ان لويې پرېکړې د همدې انگېرونو تر اثر لاندې وکړو.

پر معرفت باندې د قدرت د نفوذ ځينې نموني

د دغې ادعا د توضيح لپاره چې ډېره انتزاعي بريښي، په لرغوني او نوي تاريخ کې گڼې نمونې موندلای شو او که وغواړو ټولې نمونې يې سره راټولې کړو، بايد پراخه څېړنه وکړو چې غونډې نمونې په کې ځای شي. دلته ناچاره يو چې له پخوانيو او نويو بېلگو څخه يو څو

سترگي به پرانيزو...

داني يې له تاريخي ترتيب او تسلسله پرته، غوره کړو چې يوازې د قدرت او معرفت تر منځ رابطه وښييو.

د مسلمانانو په زاړه تاريخ کې د معرفت پر حوزې د قدرت د نفوذ يوه نمونه د امام جائر موضوع ده. د امويانو په دوره کې د اسلامي نړۍ په څو ځايونو کې وسله وال پاڅونونه وشول او د دې احتمال پيدا شو چې دا ډول پاڅونونه به عام شي؛ نو له امام څخه د اطاعت موضوع راپورته شوه ان که هغه جائر يعنې ظالم هم وي. دغه مفهوم د ديني روايتونو په مرسته داسې مطرح شو چې هېڅوک ځان ته له حاکم نظام څخه د سرغړولو اجازه ورنه کړي.

هغه دين چې اساساً د عدالت د تأمينولو او د هر ډول ظلم د ختمولو لپاره راغلی و او غوښتل يې داسې نظم رامنځته کړي چې د بې عدالتۍ او نابرابرۍ اثر په کې نه وي پاتې، په دې وخت کې پخپله خپلو پيروانو ته ورزده کول چې ظالمو حاکمانو ته دې سر ټيټه کړي. د دين عالمانو دې چارې ته د اعتقادي مسلماتو رنگ ورکړي، ان تر دې چې د ځينو فقيهانو له خولې دا خبره هم وشوه چې له نورو څخه د اهل سنت توپير په همدې کې دی چې اهل سنت به هر ډول حاکميت ته غاړه ږدي بې له دې چې ظلم او عدل ته يې وگوري.

کله چې يوه موضوع د فکري مسلماتو په توگه مطرح شوه، نور نو د مناقشې لپاره ځای نه پاتې کېږي او د فکر کړکۍ هغې خوا ته نه خلاصېږي، چا ته اجازه نه ورکول کېږي چې د هغې په اړه بحث وکړي؛ ځکه په مسلماتو باندې سترگې پټول د اجماع د خرق سبب کېږي.

د اجماع موضوع هم په همدې نمونو کې گڼلای شو. اجماع د اسلام د پيغمبر (ص) او د خلفای راشدین په زمانه کې شرعي اصل نه و او چا د اجماع په اړه څه نه ويل، گواکې اصلاً په دې معنا چا نه پېژندله. له معاذ بن جبل څخه يو مشهور روايت وايي چې هر کله چې په کتاب او سنت کې يوشی ونه مومم، په خپل فکر کې اجتهاد کوم. ده بل اساسي اصل ته اشاره ونه کړه او دا خبره د اسلام پيغمبر تاييده کړه.

خو په راوروسته پېړيو کې اجماع هم د کتاب او سنت په څېر اعتبار خپل کړ چې تر قياس، استحسان، عقل، مصلحت مرسله او نورو شرعي احکامو يې پورته مقام ترلاسه کړ. لا مهمه دا چې د اجماع پر تعريف او مباني او مصاديقو باندې هېڅ اجماع نشته؛ ځکه خو دا چاره د مخالفانو او د بل وړ فکرونو د خاوندانو د خپلو لپاره د يوې وسلې په توگه استعمال شوه، خصوصاً په حاکمو نظامونو پورې د اړوندو کسانو له خوا.

جالبه دا ده چې د امام ابن حزم په شان لوی مجتهد، سره له دې چې په تفکر کې لوی مقام لري، یو کتاب لیکلی دی چې د اجماع موضوعات راو پېژني؛ خو بل لوی عالم ابن تیمیه پر دې کتاب تعلیقونه کښلي او بښیلي یې دي چې د هغو موردونو عمده برخه چې په اړه یې د اجماع د موجودیت خبره شوې ده، اجماع ورباندې نشته. نو هغه وینا چې له امام احمد بن حنبل رانقل شوې چې وایي د اجماع ادعا بې بنسټه ادعا ده، سمه راخپږي.

قدرت او د ایډیالوژيو جوړول

معتزله او د هغې په اړه غالب نظر د دې نمونو بله بېلگه ده: کله چې عباسیان واک ته ورسېدل، له څو سیاسي رقیبانو سره مخ وو. دوی یوه موده له هر یوه سره تکتیکي روغه جوړه وکړه؛ خو وروسته لکه څنګه چې د قدرت غوښتنه ده، هر یو یې په مناسب وخت کې له صحنې وشاره.

په لومړي سر کې یې چې د اموي حکومت د راپرځولو په خاطر هڅه کوله، له یوې خوا یې د پیغمبر د اهل بیت د تلف شویو حقونو د اعادې ادعا کوله چې د اهل بیت پلویان خپل کړي، له بلې خوا شعوبیه او نورو ناعربو قومونو ته یې چې تر ظلم لاندې وو، ځان ورتږدې کړ چې د امویانو پر ضد یې له ځواک څخه ګټه واخلي.

په دې پړاو کې چې کامیاب شول، لومړی یې خپل سیاسي شریکان چې عمدتاً خراساني شعوبیان او ترک وو، له منځه یوړل او د ابومسلم خراساني په وژلو او وروسته د برمکي کورنۍ له ختمولو سره یې حکومت له دې خلکو تصفیه کړ. بیا یې خپل بل رقیب یعنی علویان پسې واخیستل او په سیاسي او اجتماعي ډګر کې یې میدان ورباندې تنګ کړ چې پخپله یې غمه حکومت وکړي.

په دې وخت کې یې چې خپل درې سره رقیبان مات کړي وو او په ټولنه کې یې هغه خلک له لاسه ورکړي وو چې د دې ډلو پلویان وو، دې ته یې اړتیا درلوده چې د خپل حکومت د مشروعیت او ټینګښت لپاره مناسبه ایډیالوژي جوړه کړي. د دې کار لپاره یې لومړی پرانیستي تمدني لاره خپله کړه، د ترجمې نهضت یې رامنځته کړ او د یونان، روم او فارس د تمدنونو مختلف علوم یې ترجمه کړل چې د دې مشروعیت لپاره لاره هواره کړي.

تر ټولو مناسب فکري مذهب چې کولای یې شو دې منظور ته مناسبه زمینه برابره کړي، معتزله وه. حکومت و غوښتل دا بهیر په یوه ایډیالوژیک چوکاټ بدل کړي چې د نظام د مشروعیت ستن وگرځي. په همدې هدف یې ځینې محکمې لکه د عقایدو د تفتیش او پلټنې

سترگې به پرانیږو...

محکمې جوړې کړې چې هر هغه څوک راپیدا کړي او وبې ځپي چې له دې ډول طرز فکر سره مخالف وي او د ټولني ټول تکړه وگړي په یوه ایډیالوژیک قالب کې واچوي خو څه موده وروسته ولیدل شول چې دا بهیر دا کار نه شي کولای، خصوصاً هله چې د امام احمد حنبل او ځینو نورو عالمانو د نیولو او شکنجه کولو پر سر، خلکو غبرگون وښود او دا چې معتزله تر ډېره بریده د نخبه گانو په طبع برابر فکري بهیر و او په عامو وگړو او پرگنو کې یې رینه نه درلوده؛ نو حکومت دا ایډیالوژي له پامه وغورځوله.

خو هاخوا ته حکومت لیدل چې له بل پیاوړي رقیب سره مخ دی چې په ځینو سیمو کې مخ په پراخېدو و او کرار کرار یې وشول کولای د عباسیانو د قلمرو په ځینو برخو کې حکومتونه جوړ کړي او د عباسیانو له واکمني یې راوباسي. دا رقیب ځینې شیعه جوړښتونه وو چې پر خپلې ځانگړې ایډیالوژۍ باندې په اتکا سره یې د نظام پر ضد فعالیت کاوه او جدي گواښ یې ورته جوړ کړی و. په دې بهیر کې اسماعیلی شیعه گان چې د افریقا په شمال او مصر کې یې فاطمي خلافت رامنځته کړی و او اثنا عشری شیعه گان چې د ایران په ځینو برخو کې یې د آل بویه او دیلمیان حکومتونه جوړ کړي وو، دواړه شامل وو.

دلته عباسیانو او د هغوی ملگرو سیمه ییزو حکومتونو مناسبې ایډیالوژۍ ته اړتیا لرله چې د رقیبو قدرتونو پر وړاندې د دوی د مشروعیت اساس وگرځي. دوی د اهل سنت ډول وډنگاوه او له دې سنگره یې د نورو د مشروعیت پر وړاندې وروانگل تردې وروسته د شیعه تر څنګ معتزله هم د اهل سنت فکري دښمن معرفي شو او دواړه په مذهبي ادبیاتو کې تر یې درېغو بریدونو لاندې ونیول شول او دا حقیقت له یاده ووت چې تر صدر اسلام وروسته د بدلونونو په نتیجه کې ټول رامنځته شوي مذهبي بهیرونه د وگړو د اجتهاد او انګېرنو محصول وو چې د گڼو معرفتي او نامعرفتي عواملو پر اساس رامنځته شوي وو او په دې لحاظ د دوی تر منځ هېڅ ذاتي توپیر نشته. دا قضیه دومره مخته لاره چې په راوړوسته پېړیو کې او ان تر ننه پورې، د اهل سنت په منځ کې د معتزله خبره نه شي کېدای او څوک یې له فکري میراثونو ګټه نه شي اخیستی یا لږ تر لږه څوک یې بې طرفه مطالعه نه شي کولای، حال دا چې د معتزله ډېر عالمان د امام ابو حنیفه او امام شافعي په فقهې مذهبونو کې وو.

په نوي عصر کې چې د اسلامي ټولنو د فکر سرلارو ځانونه له مهمو فکري ننګونو سره مخامخ ولیدل، پته ورته ولگېده چې یوازې د یوه فکري مذهب میراث د دې وضعیت پوښتنو ته ځواب نه شي ویلای او باید له نورو فکري سرچینو څخه هم استفاده وشي چې په دې جمله

کې معتزله فکري بهير هم شامل دی، په تېره بيا په دې چې دغه بهير د عقلاني فکري مباحثو په لحاظ تر ټولو رسېدلی بهير و. خو په عمل کې يې د دې چارې لپاره لاره ونه مونده؛ ځکه کېدای شو، دوی معتزله بهير ته د تمايل په تور تورن شي او ټولې هڅې يې پيکه شي. دا وضعيت تر ننه پورې لا روان دی او د معتزله فکري ميراث يو له هماغو تابوگانو څخه دی چې څوک يې د ورنژدې کېدو جرئت نه لري. دا د معرفت په حوزه کې د قدرت د مداخلې او د فکري قضيو د رامنځته کولو له نتيجو څخه ده.

د مذهب بدلول

په راوړسته پېړيو کې هم دې ته ورته کارونه تکرار شوي دي. اهل سنت په څلورو فقهي مذهبونو وېشل او مشروعيت همدې څلورو ته انحصارول، د قدرت او فکري بهير تر منځ د رابطې بله نمونه ده. د دې څلور گونو مذهبونو د سروالو لويو مجتهدانو په وخت کې فقهي مذهبونه تر دې خورا ډېر وو، د ځينو صاحب نظرانو په باور شمېر يې ان پنځو سوو ته رسېده. په لومړي سر کې دا ټول ساده فکري تمايلونه وو چې مسلمانانو ته له هر يوه سره د تعامل ازادې وه او د هېڅ يوه مذهب پيروي چا ته الزامي نه گڼل کېده.

تر درېيمې هجري پېړۍ وروسته ځينې فقهي مکتبونه په مختلفو دليلونو هېر شول او ځينې نور يې چې په حکومت کې يې پلويان لرل، د خپل فقهي مذهب د نظرياتو په بابولو بوخت شول. دا ځل هم فقهي تمايل چې اصلاً د فکري سليقې بڼه لري او هېڅ دعوا او دنگله نه غواړي، حساسيت پاروونکی ايديالوژيک رنگ يې خپل کړ او په مسلمان امت کې يې لا تفرقه او ډلې ټپلې پيدا کړې.

په پنځمه پېړۍ کې اختلافونه خپل اوج ته ورسېدل او سره له دې چې څلور واړه مذهبونه په حقه گڼل شوي وو؛ خو عملاً هېچا ته د دې حق نه و چې له يوه مذهبې دې بل ته واوړي او خپل مذهب بدل کاندې. له يوه حق مذهب څخه بل حق مذهب ته وراوښتل باطل کار گڼل کېده او د هر مذهب پيروانو باور درلود چې له يوه مذهبې بل ته تلل، د مجازاتو او په درو وهلو مستوجب دي. نور چا حق نه درلود چې خپل مذهب پخپله وټاکي، هغه که خوښ و که خپه، مجبور و په هماغه مذهب کې پاتې شي چې پلار نيکه يې غوره کړی و.

خبره تر دې پورې سخته شوه چې که يو مسلمان عالم به دې حد ته ورسېد چې پخپله اجتهاد وکړي او يقين به يې و چې په يوه مسأله کې د پخوانو فقيهانو نظر ناسم دی؛ خو د دې حق يې نه درلود چې خپل نظر څرگند کړي او له څلور گونو مذهبونو سره مخالفت وکړي. کله

سترگي به پرانيزو...

چې ابن تیمیه په یوې فقهيې قضیې کې د څلور گونو رسمي مذهبونو له نظره عدول وکړ، محاکمې ته ورکش کړای شو او یوه موده زندان ته ولوېد او څه موده تبعید ته مجبور شو. په همدې وجه ډېرو هغو عالمانو چې د اجتهاد توان یې درلود، د خپلو اجتهادونو د څرگندولو جرئت یې نه درلود او داسې یې بنییل چې گواکې په یوه رسمي مذهب عمل کوي.

د څلور گونو رسمي مذهبونو موضوع یوه بله تابو ده چې د قدرت د خاوندانو په لاس جوړه شوې او په پېړیو پېړیو یې د ازاد تفکر او اجتهاد په لاره کې جدي خنډ جوړ کړی دی. البته نن سبا د مسألې شدت یو څه کم شوی او په ځینو اسلامي ملکونو کې څوک پسې سر نه گرځوي خو پخوا داسې نه وو.

د متاخرینو د عصر په وروستیو کې **بلې** موضوع هم د ډېرو مسلمانانو ذهنونه مشغول کړل او تر ډېرې مودې پورې د سرخوږۍ لامل و، دا د وهابیت پر مسألې دعوا وه.

وهابیت د حنبلي مذهب پر اساس یو دیني غورځنگ دی چې د ابن تیمیه او ابن القیم نظریاتو ته یې تمایل درلود او د عربستان په ټاپووزمه کې راڅرگند شو. دا غورځنگ له هماغه پیله د هماغه وخت له قدرتونو سره بنکېل شو. وهابیت هم د ټاپووزمې له حاکمانو سره په لانجه کې و چې له عثمانیانو سره یې ښه رابطه درلوده او هم د عراق او مصر له حاکمانو سره. په همدې وجه له هماغه پیله د وهابیت پر ضد، ضد او نقیضې شایعې خپرې شوې او د قدرت خاوندانو د خلکو په ذهنونو کې د هغه وپرونکي انځور جوړ کړی و. د وهابیت په اړه د خلکو په منځ کې دغه انګېرنه او دا نظر سبب شو چې وروسته مختلفې ډلې له وهابیت څخه د ځان په گټه او د نورو پر ضد کار واخلي. کله چې د هند په براعظم کې مسلمانانو د سید احمد بن عرفان تر مشرۍ لاندې د انګرېزانو پر ضد غورځنگ پیل کړ، د دې خوځښت پر ضد له هماغو بدبینو موثره استفاده وشوه چې د وهابیت پر ضد موجودې وې. **پیر** دوی باندې تور پورې شو چې غواړي وهابي مذهب رواج کړي. دې تور سره دوی ته سخته ضربه ورکړل شوه.

وروسته تر دې چې په ایران کې اسلامي انقلاب وشو او د اسلامي جمهوري حاکمانو د ټولو مسلمانانو د رهبرۍ او مشرۍ دعوا وکړه، د سعودي عربستان حاکم نظام هم هڅه وکړه په یو ډول سره د اسلامي هېوادونو **مشري** خپله کړي نو د دواړو تر منځ سخته سیالي او دښمني پیدا شوه. په دې وخت کې هم د وهابیت مسأله د سعودي د مخالفانو لپاره په یوه وسله بدله شوه چې د ځان په گټه یې وکاروله، هماغسې چې سعودي نظام د خپل نفوذ د پراخولو لپاره ورڅخه استفاده وکړه.

په وهابيت تورنول سوکه سوکه د ډېرو مذهبي، سياسي او اجتماعي فعالانو د ټکولو په ميتود بدل شو او ډېرو په دې لاره ضربې وخورې.

د شوروي د سره پوځ پر وړاندې د جهاد او مقاومت په کلونو کې له دې وسلې د افغانستان د جهادي ډلو تر منځ په سياسي مقابله کې هم پرېمانه استفاده وشوه. په کور د ننه ډېرو وسله والو جهادي ډلو او له هېواده بهر سياسي ډلو يوه بله د وهابيت د ايديالوژۍ په خپرولو تورنوله او له دې لارې يې هڅه کوله د خپلو رقيبانو مشروعيت ختم کړي.

نتيجه دا شوه چې د وهابيت موضوع په يوه تابو بدله شي چې هېڅکله څوک ورباندې علمي بحث ونه کړي او تل په سياسي تریګنيو کې ځنې استفاده وشي. هر وخت د دې قضیې په مطرح کولو سره د ټولني ذهنيته گډوډېږي او د مختلفو ډلو او قشرونو تر منځ بدنيتي او بدبينۍ پراخېږي. دا د بل وړ فکر کوونکو د خپلو لپاره لاره هواره کړه او ان هغه کسان چې له وهابيت سره شديداً مخالف وو خو نوي فکرونه يې په سر کې لرل، وهابيت ته په تمايل تورن شول او په اجتماعي لحاظ ورته سرخوړی جوړ شو.

که قدرت په دې قضیه کې نه وای دخيل، کېدای شو د وهابيت مسأله د گڼو نورو موضوعاتو په څېر سمه تشریح شي او په اړه يې سم معلومات رامنځته شي چې په ناحقه ډېر کسان ورباندې تورن نه شي او د دښمنۍ او اختلاف دومره پراخ ميدان ته لاره هواره نه شي. په نوي عصر کې هم د قدرت او معرفت ترمنځ د ديالکتیکي رابطه وغځېده. ډېرو مفاهيمو او گڼو فکري مقولو ځکه زموږ فرهنگي منظومې ته لاره وکړه چې د قدرت - قدرت په عامه معنا - له بهیرونو سره يې رابطه وه. دا ځل هم ځينې مفاهيم د ټولنو او جماعتونو د بحثونو په محراق کې واقع شول او ځينې نور يې ځنډې ته پورې ووهل شول او يا په ممنوعه محدوده کې راايسار شول او په اړه يې بحث او خبرې کول منع شول.

د دين او سياست د رابطې جنجالي رابطه له همداسې موردونو څخه ده. کله چې عثماني حکومت يعنې د مسلمانانو د قدرت سېمبول راوپرځېد او خلافت لغو شو، ډېرو ديندارو ته دا سودا پيدا شوه چې گواکې دوی او د دوی دين بې ملاتړي شول او نور داسې ځواکمن څوک نشته چې د دوی او د دوی د ارزوگانو دفاع وکړي. دا پېښه په سېمبولیک لحاظ د اسلامي ټولني ځينو برخو ته د خپګان خبره وه، په تېره بيا هغو کسانو ته چې لاد دولت - ملت له مديرو مفاهيمو سره آشنا شوي نه وو او د امت او امامت په اړه يې هماغه پخوانی کلاسیک تصور درلود.

سترگي به پرانيزو...

په دې وخت کې ځينو ديني جماعتونو هڅه وکړه د دين پر اساس غورځنگونه رامنځته او ديني حکومت جوړ کړي. دغو جماعتونو چې د ديني حکومت په اړه يې په ذهن کې هېڅ روښانه تصور نه درلود، خپل هدف يې د اسلامي خلافت اعاده کول وباله. دوه مشهوره غورځنگونه اخوان المسلمین او حزب التحرير خورا مشهورې ډلې دي چې په همدې نيت رامنځته شوي دي. په نورو سيمو کې هم ورته جماعتونه جوړ شول چې د ټولو گډه ځانگړنه د سياسي قدرت د نيولو لپاره ديني فعاليتونه وو.

کله چې د سياسي حزبونو رقيبو ډلو وليدل چې په سياسي مبارزو کې د دين له نامه څخه استفاده، ديني جماعتونو ته ډېره گټه کړې ده، هڅه يې وکړه داسې پوښتنې مطرح کړي چې په هغوی سره خلکو ته وروښيي چې مذهبي جماعتونه د خپل سياسي نظام لپاره مدونه تيوري نه لري او هغوی هم د نورو گوندونو په شان دي او بايد په دې مبارزو کې له دين څخه د وسلې په توگه کار وانهخلي. دغو پوښتنو له مذهبي جماعتونو څخه د دوی برتري اخيستله، دوی يې له خپلو رقيبانو سره همسويه او برابر ښيي؛ نو دا پوښتنې د سياسي اسلام په ډېرو ډلو باندې بدې ولگېدې او بيا د دين او سياست د رابطې بحث په عام پسند بڼه راميدان ته شو.

په دې بحثونو کې ټينگار پر دې باندې کېده چې د دين له کامل والي څخه داسې تفسير راوباسي چې سياست د دين نه بېلېدونکې برخه معرفي شي او چې هر څوک دا ادعا ونه مني، په ديانت کې به يې شک کېږي. دې کار په مخالفه جبهه کې وېره پيدا کړه او ډېرو له دې وېرې چې په بې دينۍ به تورن شي، شا ته شول او هغه پوښتنې يې پرېښودې چې په لومړي سر کې يې مطرح کړې وې. هغه کسان چې په لومړي سر کې به يې د سياسي اسلام پر جماعتونو بريدونه کول او ويل به يې چې دغه ډلې له دين څخه د سياست په بازار کې وسيله جوړه کړې ده، په دې وخت کې دفاعي حالت غوره کړ او ډار بدل چې څوک يې تکفير نه کړي. په دې برخه کې به همدا بس وي چې د علي عبدالرازق خواشينوکي برخليک ته اشاره وکړو چې څرنگه انزوا ته وروڅکول شو او محمد عماره بيا د يوه متفکر ټکول او تحریم په څومره فخر را نقل کړی دی.

د دې چارې دوام سبب شو چې د دين او سياست د بېلوالي بحث په يوه فکري تابو بدله شي چې نور هېڅوک يې مطرح کولو ته زړه ښه نه کړي. شيخ يوسف قرضاوي په «فقه سياسي» کتاب کې ښکاره وايي چې بايد د دين او سياست دوسيه ختمه اعلان شي او نور دې په دې اړه بحث ونه شي؛ ځکه د مخالفې نظريې د مطرح کولو لپاره ځای نه دی پاتې. حال دا چې که په علمي لحاظ بحث وشي، تر اوسه په دې اړه تخصصي بحثونه لږ شوي دي. په دې اړه تخصصي

بحث رانه غواړي چې له دوو ليدلوريو ورته وگورو، يو د سياسي علومو له ليد لوري چې د سياست ماهيت سم تعريف شي، بل د دين پېژندنې له ليدلوري - د دين په اړه هم د دين له نظره او هم له دينه د باندې له نظره - چې وليدل شي ايا دين ماهيتاً له سياست سره تړاو لري که نه. په هر صورت، دا موضوع له دې کشمکشونو جلا هم د دې وړه چې علمي ارزونه يې وشي چې هر څوک وکولای شي د تکفير له وېرې پرته، خپل گټور تحليلونه او خپل نظر څرگند کړي او ټولنه د مختلفو فکري ليدلوريو په مطرح کېدو سره د فکر نېرازی ته ورسېږي.

څه مو چې دلته ياد کړل، د فکر په حوزه کې د قدرت د تابو جوړولو د نقش خوتيت و پرک مثالونه وو. که څوک وغواړي د دې بحث له اوږدې او پراخې جغرافيه سره اشنا شي، بله چاره يې نشته بې له دې چې په اسلامي تمدن کې د معرفت تاريخي بهير او اثر غورځونکي عوامل يې په هر اړخيزه توگه وگوري.

د ابوزید یاد

د یوه اشنا کیسه

لومړی ځل چې د نصر حامد ابوزید له نامه سره اشنا شوم، هغه وخت و چې په مصر کې د هغه او مخالفانو تر منځ جنجالي دعوا روانه وه. له کویټ څخه خپرېدونکې «المجتمع» مجلې په خپلو ځینو گڼو کې د دې دعوي نتيجه خپرولې. په اخر کې پوه شوم چې هغه د خپلو نظريو په وجه تکفير شوی دی. سره له دې چې زه هاغه مهال د بنسټپالنې له جبهې سره نژدې وم او د ابوزید په محکومیت باندې خوشحاله شوم؛ خو په دې حیران شوم چې هغه څرنگه د داسې نظام له لوري تکفير شوی دی چې د اسلامي بنسټپالو په نظر نا اسلامي او مردود نظام گڼل کېده. ما نه شو کولای چې دا تناقض حل کړم. کلونه وروسته پوه شوم چې نه دا رژیم د نورو هغو رژیمونو په پرتله چې اسلامي بلل کېږي، چندانې غیراسلامي و او نه یې اسلام پاله مخالفان په هغو ایديالو معیارونو برابر وو چې موږ هاغه مهال په پام کې لرل. دا د ۱۹۹۵ او ۱۹۹۶ کلونو خبره ده.

خو کاله وروسته، په ۲۰۰۲ کې چې ما غوښتل د تهران د کتاب نړېوال تدارتون ته سر ورجوت کړم، په دې لټه کې شوم چې په دیني نوښت کې پورې مربوطې موضوع گانې لا پورې وڅېرم. په هغه وخت کې نوي مباحثونه راته په زړه پورې شوي وو او غوښتل مې چې پوه شم چې ولې ځینې غواړي د دین نوی تفسیر وړاندې کړي او دا کار په کومو وسایلو باندې کوي. ما تر هغه مهاله د عبدالکریم سروش کتابونه لوستي وو او د کیان له مقالو سره بلد شوی وم. دا چې ولې مې پام په خاصه توگه ابوزید ته واوښت، دلیل یې د کتاب د تدارتون په ترڅ کې زما له کتابخوان او پلټونکي ملگري ښاغلي سفید روان سره بحث و. ما ولیدل چې هغه ابوزید ته عجب رقم لېوال شوی دی. گومان کوم دا تر هغه وخته یو څه مخکې و چې د کیان خپرونه دې له ابوزید سره د مرکې په سبب بنده شي.

تر هغه دمه مې فکر يو څه نرم شوی و او نور له داسې مفکرانو سره د مخالفت روحیه چندانې راکې پاتې نه وه. هلته مې د ابوزید د «معنای متن» د کتاب تر څنگ چې تازه خپور شوی و، د سعید عدالت نژاد یو کتاب هم ترلاسه کړ چې د ابوزید د افکارو په اړه مقالې په کې وې. دا کتاب مې نظرلا جامع کړ او د ابوزید د اثارو، د هغه د مفکورو او د هغه پر وړاندې د نیوکو په اړه یې زما معلومات زیات کړل.

دوه کاله وروسته چې د «نقد گفتمان دیني» کتاب ترجمه او خپور شو، زه د قراني علومو د تخصص د دورې محصل وم. د یوه درس په ترڅ کې د استاد په غوښتنه مجبور شوم چې د «معنای متن» کتاب نقد کړم. لا هم د ابوزید او د هغه د همفکرانو په اړه د مخالفت کمزوري رگونه راکې ژوندي وو، په همدې وجه مې دغه کتاب چې پخوا مې لوستی و، یو ځل بیا په لا دقت او وسواس سره و ارز او ه چې د انحراف هر تار چې په کې ومومم، رابرسېره یې کړم چې هم د بنسټپاله - سنتي دیني فکر د ارزښتونو په دفاع کې خپله توره وبنییم او هم استاد خوشحاله کړم.

کتاب مې په څیر ولوست او یادښتونه مې واخیستل. کله چې د ترتیب او لیکنې په اړه مې تحقیق پیل کړ، داسې څه مې پیدا نه کړل چې د مدعا په درد مې ولگېږي، د ابوزید د تکفیر لپاره مې هېڅ سند نه و موندلای. کتاب مې بیا وپلټه؛ خو بیا مې هم گوتو ته څه رانه **غلل**. دا مې هم نه شول کولای چې د هغه خبرې تاویل کړم او د هغه د ویناوو په لوازمو پورې ونښلم او داسې خبرې هغه ته منسوبې کړم چې ده نه دي ویلي. دا کار له علمي روحيې سره نه جوړېده او د استاد خوشحلول هم دومره راته نه وو مهم چې د ځان د غولولو په بیه یې خوشحاله کړم.

عملاً هغه تحقیق چې ما باید لیکلی وای، عقیم او خوار پاتې و؛ ځکه دا تحقیق مې نه د ابوزید د ستاینې او تمجید په موخه پیل کړی و نه په ناپیېلې روحیه؛ بلکې نیت مې دا و چې بې رحمانه نقد ته به یې ورودانگم چې هم ځان راضي کړم، هم استاد. حیران وم څه وکړم چې د ویلو لپاره خبره ولرم. ناچاره شوم، «نقد گفتمان دیني» کتاب مې سره له دې چې د بحث له موضوع سره یې نېغه رابطه نه وه، راواخلم او بیا یې ولولم او په کې یو څو شیان پیدا کړم چې د ابوزید د نسبتاً علمي نقد لپاره یو څه جوړ کړم؛ خو هلته مې هم داسې څه ونه موندل چې د مسلمانو متکلمانو د علمي قواعدو په پام کې نیولو سره، هغه ورباندې تکفیر شي. جالبه دا وه چې څه موده وروسته د خراسان د قلموال له یوه لیکوال ښاغلي مصطفی اربابي سره چې د

سترگې به پرانیږو...

بنسټپالنې فکرونه یې تر ما غښتلي وو، په دې اړه خبرې وکړې، ومې لیدل چې هغه هم «نقد گفتمان دیني» کتاب لوستلی و او ویل یې چې د دغه سړي ځینې نیوکې سمې دي او موږ باید د هغه له ټولو ویناوو سره د تعصب له مخې چلند ونه کړو. په دې وخت کې زما نظر د ابوزید په اړه یو مخ بدل شوی و، په تېره بیا چې د هغه بل کتاب «نظریه مجاز در نزد معتزله» مې هم له نظره تېر کړې و. البته هاغه مهال مې دغه بدلون چې د هغه تحقیق نتیجه وه، په لیکنه کې مې نه شو راوړلای؛ ځکه له دې سره به مې استاد خپه کېده او دې کار زما پر نمر و اغېز بڼدلای شو.

دا هم د شرقي نړۍ له مصیبتونو څخه دی چې زموږ په پوهنتونونو او د لوړو زده کړو په محیطونو کې د نظر هغومره پراخوالی نشته چې که د تحقیق نتیجه مو له وار له مخکې فرضونو سره سمه نه وي، بیا هم وشو کولای دغه نتیجه په اسانۍ سره خپره کړو. حال دا چې د علمي تحقیقاتو اصل دا دی چې څېړونکی دې هڅه وکړي له وار له مخکې فرضونو څخه ځان وژغوري او ذهن له مخکینيو دريځونو خالي کړي، بیا دې په څېړنه پیل وکړي. که دا کار پوره ممکن نه وي، هغه دې لږ تر لږه په رواني لحاظ دې ته چمتو کړي چې که د څېړنې په ترڅ کې داسې نتیجه ته ورسېږي چې له وار له مخکې فرضونو سره په ټکر کې وي، نو باید وېې مني.

په ۲۰۰۸ کې چې مصر ته لاړم، د مصر د فلسفي ټولنې عمومي منشي ډاکټر حسن حنفي د دې ټولنې کلني کنفرانس ته چې د سکندريه په مشهور کتابتون کې جوړېده، وروبللم. د کنفرانس په لومړۍ ورځ یوه ویناوال پر حاضرینو زېری وکړ چې ډاکټر ابوزید هم مصر ته راغلی او د کنفرانس په نورو غونډو کې به راسره وي. دا خبر راته په زړه پورې و چې له دې فرصته په استفادې سره له ابوزید سره اشنا شم. په دویمه ورځ کې یوه گډۍ ورسره کېناستم...

د بحث موضوع مو ختیځ رنسانس و او دا چې د دیني تفکر د اصلاح نقش او په دې برخه کې د پوهانو د کار اهمیت څومره دی. د خبرو په ترڅ کې مې هغه دروغ تحقیق ته هم اشاره وکړه چې یو وخت کې مې کړې و او بیا په ایران، افغانستان او نورو اسلامي هېوادونو کې د دیني نوښتو خبره یاده شوه. هغه ښاغلی مجتهد شبستري یاد کړ او ویې ویل چې هغه له سنتي منابعو سره ښه اشنایي او پر هرمنوتیک بحثونو تسلط لري. ابوزید وویل چې که له سنت (دود) سره ژوره بلدتیا ونه لرو، اصلاح کولای یې نه شو. دا خبره یې هم وکړه چې له شبستري سره اشنا دی او اروپا ته د هغه په یوه سفر کې دی هوایي ډگر ته مخې ورغلی و.

ده راته وویل چې دی فکر کوي په دې مبحثونو کې شبستري تر ډاکټر سروش زیات تسلط لري ځکه ښاغلی سروش په سنتي علومو کې تخصص نه لري. خو ما وویل چې سروش

پر ډېرو خلکو څرگند اغېز بڼندلی دی، ان تر يوه نسله پر زياتو وگړو. دا مې هم وويل چې سروش په خپلو بحثونو کې معتبرو منابعو لکه د امام فخر رازي تفسير کبير، د علامه طباطبایي الميزان او د شاه ولي الله دهلوي حجة الله البالغة ته اشاره کوي، له بحثونو يې څرگند پرې چې دی که په دې برخه کې تخصص نه لري نو بڼه بلد خو ورسره دی.

ما پوښتنه وکړه چې ولې د اسلامي نړۍ وتلي متفکران په تېره بيا هغوی چې د ديني اصلاح په لاره کې هڅه کوي، په خپلو کې نړېوال پيوند سره نه جوړوي چې هم مشخص مرکز ولري او هم مشخص تربيون او له دې لارې د افکارو د تبادلې بڼه زمينه برابره شي. که دا کار وشي، بيا به د فردي کارونو پر ځای د جمعي خوځښتونو شاهدان واوسو چې په لا محسوس ډول زموږ د خلکو پر فکر او فرهنگ اغېز و غورځوي.

هغه وويل: دا چې د دې شخصيتونو هر يو خورا بوخت او په نړۍ کې خواره واره دي نو د داسې طرحې تطبيقول، ډېرې پيسې غواړي چې د حکومتونو له جدي ملاتړ او همکارۍ پرته امکان نه لري او حکومتونه ورته لېوالتيا نه بښي.

ما وويل چې دغه کشمکشونه چې زموږ په نړۍ کې روان دي، د توندلاريتوب د خپرېدو خطر ځنې احساسېږي او د تمدنونو تر منځ واټن ورځ تر بلې زياتېږي؛ نو هغه حکومتونه چې عاقلانه فکر کوي، ممکن د داسې خوځښت هرکلی وکړي او ورته د يوه ضرورت په سترگه وگوري؛ ځکه دا فکري بهير کولای شي د تمدنونو تر منځ کړکېچ کم کړي او د خشونت او افراطپالنې پر ځای اعتدال او ارامي راولي.

ده وويل زما نظر دا دی چې حکومتونه خپلو هغو گټو ته لومړيتوب ورکوي چې ژر حاصل ورکوي او زموږ په څېر له ليکوالو يې هم تمه دا ده چې د دوی د غوښتنو لپاره تربيونونه شو او دا هغه څه دي چې موږ ورته غاړه نه ږدو. سياستوال رانه تمه لري چې د منبري دعوتگرو په نقش کې عمل وکړو نه د نظريه جوړونکو پوهانو په نقش کې. ده زياته کړه چې د ځينو نورو ستونزو تر څنګ چې زموږ په سيمو کې روانې دي او زموږ له ملي گټو سره تړاو لري، دا عامل هم د فکر د خاوندانو او سياستوالو تر منځ د همکارۍ او تفاهم په لاره کې خنډ جوړوي.

ما يې خبره تاييد کړه؛ خو ومې ويل چې که مسألې ته د فقهي له عينکو وگورو او د مصالحو او مفسدو د ارزولو په اړه قواعد په پام کې ونيسو، ممکن د اتمې هجري پېړۍ له فقيه ابن عبدالسلام سره همغږي شو چې وايي زموږ په دنيا کې خالصه چاره نشته، هر

سترگي به پرانيزو...

مصلحت له ځان سره مفسده هم لري هماغسې چې هره مفسده يو مصلحت هم لري او موږ ناچاره يو چې ټول و ارزوو او هغه څه غوره وگڼو چې مصلحت په کې زيات او مفسده په کې کمه وي. بيا مو سلا پر دې وشوه چې بل وخت به پر دې موضوع لاريات بحث وکړو او عملي لارې چارې ورته وگورو.

څه موده وروسته د مصر فلسفي ټولني ابوزيد ته بلنه ورکړه چې په قاهره کې د دې ټولني په مقر کې وينا وکړي. وينا يې په لومړۍ اسلامي پېړۍ کې د ځينو مسلمانو او مسيحي متکلمانو ترمنځ پر فکري راکړې ورکړې وه. په مجلس کې د قاهرې د پوهنتون يو استاد چې له ابوزيد سره ښه نه و، هم ناست و. د ابوزيد تر وينا وروسته چې د سوال او ځواب واراورسېد، هغه ابوزيد ته وويل: «نن دې په دې بحث کې ناخبره گير شوم، ما ويل بنايي بله داسې جنجالي موضوع به مطرح کړې؛ خو داسې ونه شول» ابوزيد وويل څېړونکي بايد د موضوعاتو خوا ته له وار له مخکې فرضونو او قضاوتونو سره لاړ نه شي. واقعي څېړونکي پخپله هم نه شي کولای وار له مخکې پيشيښي وکړي چې د څېړنې نتيجې به يې چېرته ورسېږي... وروسته په ارامه فضا کې خبرې اترې وغځېدې. څه چې هلته يې زما پام ځان ته واړاوه، له يو بل سره د پوهانو چلند و. ډاکتر حسن حنفي د ابوزيد تر خبرو وروسته ورباندې ظريف نقد وکړ او ځينو ټکو ته يې اشاره وکړه، په دې وخت کې يې پر شونډو مالگينه موسکا خوره وه او د خبرو له طرزه يې ښکارېده چې ابوزيد ته احترام او لېوالتيا لري. ابوزيد هغو نيوکو ته په سره سينه غوږ ونيو، بې له دې چې څه غبرگون وښيي. ومې ليدل چې د نظر اختلاف د زړونو د لږوالي سبب نه دی شوی. ما دغه شی د انسانانو په ژوند کې د علم تر ټولو مبارکه مېوه وگڼله.

تر هغې وروسته موږ له يو بل سره د ليکونو رابطه لرله. يو ځل مې ورته وليکل چې دلته په پوهنتونونو کې د تعامل اخلاق ښه نه دي. زيات شمېر استادان پر دې سربېره چې په څېړنيزو موضوعاتو کې د نوښت او د نويو موضوعاتو د مطرح کولو اجازه نه ورکوي، له محصلانو سره بد وضعيت کوي او د هغوی انساني کرامت تر پښو لاندې کوي.

هغه راته وليکل: «دا خواشينونکې او د شرم خبره ده... خو خپله اراده به سستېدو ته نه پرېږدو؛ ځکه څه چې رښتيا وي، په اخر کې به يې رښتینوالی راڅرگند شي. ښکاره ده چې د ډېرو استادانو چلند له تکبر سره مل دی چې دا له حقيقي استاد سره نه بنايي... خو ته به خپلې څېړنې او مطالعې په علمي روحيه کوي او په کار پسې به پاتې کېږي. ليکنې وکړه، څېړې يې کړه، خداى به درسره مرسته وکړي او د حقيقت د پلټنې روحيه به درکې غښتلې کړي».

په ټولنه کې له ابوزيد سره مخالفت او موافقت روان وو. يو ځل د سوريې د يوه محصل د دکتورا د دفاع مجلس ته د قاهرې پوهنتون ته وربلل شوی وم. د تېزس موضوع يې د قران مجيد د نويو تعبيرونو نقد و. ليکوال د درېو اشخاصو نظرونه د خپل کار محور گرځولی و: محمد ارگون، نصر حامد ابوزيد او محمد شحرور. زه منتظر وم چې وگورم دغه نقد په کوم ميتود او ميکانيزم ترسره شوی دی. هغه چې د خپل کار لنډه کې گزارش وړاندې کړ چې هماغه د دغو درېو تنو د نظرونو نقد او ردول وو، ومې ليدل چې استاد او محصل دواړو مخکې له مخکې سره توافق درلود چې څه به وايي او څه به ليکي. د مجلس فضا د محصل په ستاينو ډکه وه چې پر دغو درېو کسانو يې حمله کړې وه. يوه استاد چې له خبرو يې احساسات وربدل، وويل د دغو بهيرونو نقد کول دين ته تر ټولو لوی خدمت دی چې په دې شرايطو کې يې کولای شو او تر ټولو ارزښتناکه جهاد دی. د غونډې فضا سخته عاطفي او له احساساتو ډکه وه. هلته هېڅوک نه و چې د مقابل لوري استازولي وکړي يا وشي کولای يا وغواړي د هغوی دفاع وکړي.

په ۲۰۰۹ کې چې ابوزيد په يوه کنفرانس کې د گډون لپاره کويته وبلل شو، ناڅاپه د دې هېواد په هوايي ډگر کې يې مخه ونيول شوه او دې ملک ته يې د ورننوتو مخنيوی وشو. دې موضوع د عربي نړۍ د ډېرو روښانفکرانو غوسه راوپاروله. ځينو عربي او بهرنيو رسنيو دا موضوع راواخيسته. د بي بي سي عربي څانگې په يوه گړدي مېز کې د دې کار موافقان او مخالفان سره کېنول چې دليلونه يې روښانه شي. د هغوی له خبرو سړی داسې پوهېده چې بنسټپالو ډلو د کويته پر دولت فشار راوړی چې د ابوزيد ويزه لغوه کړي او دې هېواد ته يې د ننوتو مخه ونيسي. خو هغه د ويډيو کنفرانس له لارې خپله وينا واوروله او خپلې خبرې يې د هغو وگړو غوږونو ته ورسولې چې هورې ورته منتظر وو، د بنسټپالو هڅې ناکامې شوې.

دغه دعوي د ابوزيد تر وفات وروسته هم دوام وکړ. د هغه د وفات په ورځ کې په جريدو او خصوصي او نيمه خصوصي محفلونو کې مختلف دريځونه او غبرگونونه څرگند شول. ځينو د هغه په وفات خوشحالي وکړه او د هغو ورځو په څېر چې دی ژوندی و، د هغه افکار يې نقد کړل. ځينو نورو په ويرجن ډول هغه وستايه او د داسې شخصيت له لاسه ورکول يې نه جبرانېدونکې ضايعه وبلله.

چا چې د هغه بڼه نه ويل، درگړه يې هماغه خبرې تکرارولې چې هر وخت پر ديني نوښتکارانو د حملې پر وخت ويل کېږي. دوی به له دينه د انحراف، د اسلام په دښمنانو پورې

سترگي به پرانيزو...

تراو، د پرديو د فرهنگ متابعت او داسې نور توروته پورې کول. هغوی چې د دوی په مقابل کې دفاع کوله، دې توروته ځوابونه وويل. د ابوزيد يو دوست چې پخپله يې هم په الازهر کې درس ويلی و او بيا د نورو زده کړو لپاره هالنډ ته تللی و، په الاهرام ورځپاڼه کې وليکل: «د تحصيل پر مهال په فارغو وختونو کې په کراتو د ابوزيد کور ته ورغلی او ساعتونه مو سره خبرې کړي دي. د هغو خبرو برخلاف چې د ده په اړه ويل کېږي، دی له صادقانه دیندارۍ سره ښه جوړ و، څه چې دی ځنې ځورېده، کاږه او نمايشي دینداري وه چې نن سبا په اسلامي نړۍ کې ډېره ده. ابوزيد په خپل کمپيوټر کې د هالنډ په افق د اذان وختونه تنظيم کړي وو چې د هر لمانځه پر مهال د اذان غږ واوري. يو ځل چې د ده په کور کې وو، همدا چې له کمپيوټره يې د اذان غږ اوچت شو، ده وويل په خدای قسم چې په مصر کې د خپلې سيمې د جومات په اذان پسې خپه شوی يم.»

ځينو نورو په تحقيق کې د ابوزيد پر برلاسي او د ده پر ارزښتناکو قلمي کارونو ټينگار کاوه او د داسې ملکونو پر حال يې خواشيني وښوده چې د خپلو پوهانو په قدر نه پوهېږي. مشهور مصري ليکوال جابر عصفور وليکل چې د دې کسانو په قدر هغه کسان پوهېدای شي چې د علمي کار په ارزښت پوه شوي وي. په هغو ځايونو کې چې د پوهې او فکر ارزښت نه وي معلوم شوی، د داسې کسانو مقام هم په ښه توگه نه ټاکل کېږي. يوه بل وليکل چې ابوزيد سره له دې چې په خپل هېواد کې د علمي کار له ادامې سره شديد علاقه درلوده؛ خو له دې فرصته محروم و او د ځينو ستونزو په وجه مجبور و په تبعيد او پردیس کې ژوند وکړي او بخت يې يوازې همدومره و چې تر مرگ وروسته يې جسد په خپله خاوره کې ښخ شي.

يو له هغو موردونو څخه چې د ابوزيد د مړينې پر مهال يې زما پام ځان ته واړاوه دا و چې **دغې حادثې** چندانې پراخ انعکاس نه درلود او يوازې قلموال او د پوهې خاوندان د ده پر مرگ خبر شول او اهميت يې ورته ورکړ او همدوی وو چې د ابوزيد جنازې ته راغلي وو. هغه مهال د يوه عرب ليکوال خبره راياده شوه چې کلونه وړاندې يې چېرته ليکلې وه چې په دې ټولنو کې که يو فلمي ستوری يوه ښار ته ورشي يا د يوه فوتباليست حيوان ناروغ شي يا کومه ممثله له مېړه سره لانجه وکړي، ټول پرې خبرېږي او اکثره وگړي ورباندې خبرې کوي او د ټولني ذهن او اروا ورسره ښکېل کېږي؛ خو که يو زبردست او کم ساری عالم او ليکوال د دوی له منځه لاړ شي، د وگړو په منځ کې هېڅ انعکاس نه مومي، دا پېښه د اکثره لپاره دومره بې اهميته وي چې گواکې هېڅ هم نه دي پېښ شوي او هېڅوک فکر نه کوي چې څومره نوره موده بايد تېره

شي چې يو بل څوک له دومره پوهې سره راپيدا شي او د فکر او فرهنگ پر ودانۍ يوه نوې خښته کېږدي او د فرهنگ برم ته پايښت او دوام وروبخښي.

ابوزيد د بل هر عالم په څېر د مسلمانانو د فکر او ديني ميراث په اړه او هم په نورو برخو کې ځينې نظريې لرلې. هغه هېڅکله خپل افکار له تېروتنو پاک نه گڼل او نه د هغه همفکره وگړو داسې تصور درلود. په دې لحاظ دا کومه خبره نه ده چې د هغه افکار دې نقد شي او د هغه د بحثونو ارزښت و ارزول شي؛ ځکه دا پخپله د فکر له زېږېدو او ودې سره مرسته کوي او د علم او فرهنگ برم زياتوي؛ خو دا د منلو وړ نه دي چې څوک دې د نقد پر ځای کنځل، د تحليل پر ځای تکفير او د بحث او خبرو اترو پر ځای اوتې بوتې ووايي. دا هغه څه دي چې لاتر اوسه هم شرقي ملکونه ځنې نه دي خلاص.

د ابوزيد د مړينې پر ورځ، بي بي سي راډيو راسره مرکه وکړه او پوښتنه يې وکړه چې په اسلامي ټولنه کې د ابوزيد مقام څرنگه و؟ ومې ويل زما په نظر د هغه او د نړۍ د دې برخې د نورو پوهانو کيسه د لاهوري اقبال په دې شعر کې رالندېږي چې وايي:

چو رخت خویش بر بستم از این خاک   همه گویند با ما آشنا بود
وليکن کس ندانست این مسافر   چه گفت و با که گفت و از کجا بود

ژباړه:

له دې دنيا چې لاړ شم، واړه وايي   چې دی مې يار و، دی مې آشنا و
خو يو هم پوی نه شو چې دې مسافر   څه يې وې، چاته يې وې، دی د چا و

ترساره جنگ وروسته

زموږ په سيمه کې مذهبي بنسټپالنه

د پانگوالۍ او سوسياليستي بلاکونو ترمنځ نه پخلا کېدونکې د بنمې د ساړه جنگ له مهمو ځانگړنو څخه وه. په دې د بنمې کې د حريف د ماتولو لپاره د هرې وسيلې او اوزارو استعمال روا گڼل کېده. د نړۍ په هغه برخه کې چې د قدرت له دغو دوو بلاکونو څخه لرې پرته وه او له يوه سره يې هم بنسټکاره اړيکې نه لرل، مختلفو ډلو هلي ځلې کولې چې خپلې ټولنې ته بل رنگه او تريوه حده بهتره برخليک وټاکي. دغو ډلو يا غوښتلي يا ناغوښتلي دا روا گڼله چې د دغو بلاکونو يوه سره علاقه وښيي او يا ورسره په تړون کې ورگډ شي، حتی که دا کار په تکتیکي حد کې هم وي. ځينې مذهبي ډلې چې د سياست سودا ورلو بدلې وه او غوښتل يې د خپل هېواد په سياسي بدلونونو کې نقش ولري، په همدې ډلو کې راتلې. سره له دې چې دوی د ايديالوژۍ له مخې د نوي تمدن له هر څه سره مخالفې وې؛ خو بيا يې هم بده نه گڼله چې د پانگوالۍ بلاک غيرمستقيم ملاتړ له ځانه سره ولري.

غربي نړۍ چې په سر کې يې متحده ايالتونه وو په دې خبره پوهېدله او د سوسياليزم د کمزوري کولو لپاره يې په دې کې ستونزه نه ليدله چې د دغو مذهبي ډلو تر شا ودرېږي او تقويه يې کړي. دا کار يې ځکه کاوه چې له سوسياليستي بلاک سره د مبارزې پېټې په يوازې سر پورته نه کړي، په تېره بيا د انساني تلفاتو پېټې چې په غربي نړۍ کې د درېيمې نړۍ برخلاف خورا دروند پېټې گڼل کېږي؛ ځکه هلته د انسان ژوند ته اهميت ورکول کېږي.

همدا خبره وه چې په افغانستان کې د متحدو ايالتونو او بنسټپالو مذهبي ډلو ترمنځ اړيکې ټينگ شول. د دې ماجرا پيل هاغه مهال وشو چې د پاکستان سيکولروزمه ولسمشر ذوالفقار علي بوټو له متحده ايالتونو سره د تړون پر اساس، په دې لټه کې شو چې په افغانستان کې خپل نفوذ پراخ او د محمد داوود حکومت کمزوری کړي. محمد داوود چې د

افغاني کمونيستو ډلو په همکارۍ واک ته رسېدلی او د شوروي اتحاد تاييد سره و او په عين وخت کې يې جگ رېپل، د پاکستان اندېښنه يې راپارولې وه. دا د متحدو ايالتونو له عمومي سياست سره اړخ لگاوه چې له مخې يې بايد په سيمه کې د شوروي اتحاد ملگري کمزوري شوي وای. بوتي پوهېده چې له بنسټپالو مذهبي ډلو سره اړيکي ټينگول، په افغانستان کې د پاکستان ستراتيژيکو هدفونو ته لاره هواروي او دا کار به د متحدو ايالتونو تاييد هم له ځانه سره ولري. ده د دې ارتباط د تامينولو لپاره د پاکستان له بنسټپالو مذهبي ډلو څخه په تېره بيا له جماعت اسلامي چې ظاهراً د اسلام آباد په اپوزيسيون کې شامل و، گټه واخيسته.

په افغانستان کې د کودتا له لارې د کمونيستي رژيم واکمنېدل او بيا چې کمونستانو په خشونت او تاوتریخوالي لاس پورې کړ او لږ وروسته د شورويانو د سره پوځ يرغل، پاکستان ته طلايي چانس په لاس ورکړ چې هم د کابل د دولت په مخالفانو کې خپل نفوذ تقويه کړي او هم غربي نړۍ او خصوصاً متحده ايالتونو ته ځان مهم ښکاره کړي او په دې لاره پاکستان ته د لويو مرستو بهير ورمات شي.

متحده ايالتونه پوه شول چې شورويانو ته ښه لومړه جوړه شوې ده؛ نو پر دې يې غور وکړ چې څنگه د شوروي پر ضد د جگړې اور ته لمن ووهي. لږ وروسته د غرب د تړونوالو په تېره بيا د عربي هېوادونو پاملرنه هم دې قضیې ته واوښته او د عربو د مالي مرستو سېلاب د پاکستان خوا ته راوبهېده. د دې مرستو يوه برخه افغان مجاهدينو ته رسېده او بله برخه يې پر بنسټپالو مذهبي تعليماتو باندې لگېدله.

په دې وخت کې افغان ځوانانو ته د ديني مدرسو تعداد په بې ساري ډول زيات شو، ځای ځای کې نيم دوديز- نيم عصري تعليمي مرکزونه هم جوړ شول، د مجاهدينو د مختلفو گوندونو او هغو موسسو له خوا چې ظاهراً د دوی مرستې ته راغلې وې، په لوړ تيراژ داسې خپرونې چاپېدلې او وړيا ویشل کېدې چې محتويات يې د بنسټپالنې وو. ايديالوژيکي رسالې او کتابونه هم پرېمانه چاپېدل او ویشل کېدل. عربو او پاکستاني بنسټپالو ډلو خپلې تجربې له افغان ځوانانو سره په منظمه توگه شريکولې. د مجاهدينو د مرستې په نامه گڼې خيريه موسسې جوړې شوې چې د بنسټپالو سياسي - مذهبي فعاليتونه يې تر پوښښ لاندې راوستل. هلته هم القاعده ته او هم د پاکستان استخباراتي سازمان ته د جنگياليو د پوره کولو لپاره کافي کسان پيدا شول چې وروسته د طالبانو لښکر ځنې جوړ شو، هماغسې چې تر دې مخکې سپاه صحابه، لشکر طيبه او کشميري جنگيالي ورنه راټوکېدلي وو. په هغه پروگرام

سترگې به پرانیږو...

کې چې د متحده ایالتونو په اشاره جوړ شوی و، لومړی د مصر ولسمشر انور سادات رامخته شو او د افغانستان له مجاهدينو سره یې مرستې وکړې. سعودي عربستان، کویت او خلیجی ملکونه هم ورسره یوځای شول. دې ملکونو پر خپلو مرستو سربېره، نورو بشرپالو مرستو او خیریه موسسو ته هم زمينه برابره کړه چې د دولتونو تر څنګ په دې چاره کې برخه واخلي. دغو ملکونو غوښتل چې له دې کار سره یو څو خپل مصرفونه کم کړي او یو څه لګښت د نورو په غاړه واچوي، له بلې خوا یې غوښتل خلک هم په دې بهیر کې شریک کړي او داسې ونیسي چې د اسلام او اسلامي امت په مقابل کې خپله دیني وجیبه ادا کوي. بل منظور یې دا و چې د مذهبي ځواکونو انرژي له کوره د باندې ولګوي چې په کور د ننه ورته سرخوږی جوړ نه کړي، حقیقت دا دی چې دوی یو ډول له ځانه مزاحمت لرې کاوه.

په پاکستان کې د مجاهدينو او افغان مهاجرانو لپاره جوړ شویو سازمانونو او موسسو له قوي مذهبي روحیې سره فعالیت کاوه او دوه هدفونه یې لرل، له یوې خوا یې د افغاني ټولني له یوې برخې سره بشرپاله او خیریه مرستې کولې او له بلې خوا یې د خلکو په منځ کې بنسټپالنه رواجوله چې په افغاني ټولنه کې د دودیزو او سنتي اسلام ځای ونیسي.

په هغو شرایطو کې بشرپالې مرستې زموږ د ټولو وګړو لپاره خو نه، مګر د هغو وګړو لپاره چې په جنگونو کې یې زیان لیدلی او پاکستان ته مهاجر شوي وو، ګټورې وې او د هغوی ځینې بېړنۍ ستونزې یې ورحل کولې او هغوی ته یې دا موقع په لاس ورکوله چې خپل اولادونه د پاکستان مدرسو، کورسونو او پوهنتونونو ته ولېږي. د ټولني دغه برخه چې عمدتاً کلیوال وګړي وو، په دې وخت کې دویم نسل پاله چې دا نسل د کلیوال فرهنگ او دودیزو یا نیمه عصري زده کړو په ګډولې سمبال و. د افغانستان د مذهبي بنسټپالو دویم نسل په همدې دوره کې وروزل شو. دوی د متحدو ایالتونو او شوروي اتحاد تر منځ د ساړه جنگ مستقیم محصول وو.

د دې تر څنګ، پر دغو مرستو تکیې، زموږ په خلکو کې د مفت خوري، توقع، تمه او خارجي مرستو ته د سترګو نیولو فرهنگ باب کړ. له دې سره د هغو بهیرونو لپاره چې زموږ په ملک کې یې د نفوذ نیت درلود، لاره تر پخوا هم زیاته هواره شوه. تر دې مهمه دا وه چې په همدې دوره کې د فساد او اختلاس تخم وکرل شو؛ ځکه د سیاسي رهبرانو، نظامي قوماندانانو او تنظیمي چارواکو لاسونو ته بې شمېرې اوبو راوړې پیسې ورتلې او چا ورسره حساب کتاب نه کاوه. دا پدیده چې په لومړي سر کې یو عارضی وضعیت ګڼل کېده، د وخت په

تېرېدو سره د ټولني د واقعيت په يوه لويه برخه بدله شوه. د وروستيو کلونو مالي فساد په حقيقت کې د هماغه بهير ادامه ده چې اوس په لا لويه کچه ترسره کېږي. جنایي - مافیایي اقتصاد چې د مشروع دولتي اقتصاد تر څنګ يې نور واړه دولتونه جوړ کړي دي او د موثر دولت د جوړېدو د لارې څنډه کېږي، د بنسټپالو د تمويل عمده برخه وه چې پيل يې په هماغه کلونو کې شوی و.

په هره توګه، له دې جاني عوارضو ورواخوا د بنسټپالنې ودي له هماغه پيله تصاعدي بڼه لرله. سره له دې چې هاغه مهال د ديموکراتيکې نړۍ ځينې بشريالې موسسې هم فعالې وې؛ خو د هغوی پروګرام ايله همدومره و چې د جنگياليو ملاتړ وکړي او له شوروي سره د مبارزې په جبهه کې د جبهې تر شا مرستې ورسره وکړي. دوی د فرهنگي ودي، له بیسوادی سره د مبارزې، د فکري مقولو د مطرح کولو او د ديموکراسۍ د فرهنگ د ودي او له مدرنې نړۍ سره د خلکو د بلدولو هېڅ پروګرام نه درلود.

په دې دوره کې د مطرح شويو فکري مقولو او مفاهيمو مطالعه جوته رابښي چې مدرنې او اصلاح غوښتونکې مفکورې د خشونت محوره بنسټپالو مفاهيمو په پرتله په نشت حساب وې. د شويو مرستو د حجم په پام کې نيولو سره او دا چې دا مهال د افغاني ټولني لپاره د زړو ګردونو د څنډلو زمينه برابره شوې وه، دا موضوع خورا مهمه وه؛ خو هاغه مهال چا ورته پام ونه کړ. متحدو ايالتونو او ټرونوالو يې همدا بس ګڼل چې خپل پياوړي حريف ته سخت ګوزارونه ورکړي... او دا چې تر هغې وروسته به څه کېږي، ورته مهم نه وو. د دې معنا دا ده چې د بنسټپالنې خطر يې له پامه غورځولی و.

له هماغه شېبې چې شوروي اتحاد ماتې وخوړه او پرېکړه وشوه چې عسکر به يې له افغانستانه ووځي او تر هغې وروسته چې د سوسياليزم د کمپ د ړنګېدو نښې ښکاره شوې، افغانستان د غرب لپاره خپل اهميت له لاسه ورکړ او پاکستان د هغه د واکمن وکيل په توګه دا فرصت وموند چې خپل پروګرامونه تطبيق کړي او هغه خوبونه پوره کاندې چې د دې هېواد جنرالونو لا پخوا ليدلي وو.

جالبه دا ده چې غربيانو او متحدو ايالتونو ته څرګنده وه چې د جنرال ضيا الحق د رژيم ماهيت څه دی. دوی ليدل چې د دوی تر سيوري لاندې د پاکستان په پوځ او استخباراتو کې بنسټپاله روحیه غښتلې کېږي او د دې دوو مهمو دستګاوو په مهمو چوکيو کې توندلاري خلک ځای پر ځای کېږي او هره ورځ د ديني مدرسو شمېر لا پسې زياتېږي او په دې مدرسو

سترگي به پرانيزو...

کې خورا زيات کسان روزل کېږي، بې له دې چې سبا يې چا ته روښانه وي. د ځينو شنونکو په باور غربي هېوادونو او ورسره متحده ايالتونو له فکري او فرهنگي مقولو سره اوزاري چلند وکړ او دې ته يې هېڅ اهميت ور نه کړ چې د څو پاکستاني جنرالانو لاسونو ته د افغانستان غورځول او ميدان عربي - پاکستاني بنسټپالو ته خوشې کول او د افغانستان گټو ته ژمن د ديموکراتيکو ځواکونو نه رامنځته کول، به څه گډوډۍ رامنځته کړي.

هغه مهال چې په کابل کې د مجاهدينو تر منځ بربادونکې جگړې نښتې وې او هېواد مو د بې نظمۍ او گډوډۍ په سين کې لاهو و، متحدو ايالتونو او ملگرو يې د اندېښنې تر څرگندولو پورته هېڅ ونه کړل او دې ته يې پام نه شو چې دا خاوره به د توندلارو په ځاله بدله شي. امريکا د داسې يوه ملت د برخليک پر وړاندې بې تفاوتې خپله کړه چې په خپلو انساني تلفاتو يې د هغې ځواکمن حريف په گوندو کړي و. دا داسې لويه تېروتنه وه چې تاريخ ورته گرانه بيه وټاکله.

دا چې طالبانو د افغانستان له شرقه تر غربه پورې غورځې پرځې کولې، دا چې د بنسټپالنې نيالگي حاصل ورکړې و او د ميوې تريخ خوند يې د افغانستان مېرمنو، ځوانانو، فرهنگيانو او ټولو څکه، نه خو امريکا ته اهميت درلود او نه يې ملگرو ته که د غربي نړۍ د بشر د حقونو د ځينو ډلو په تېره بيا د امريکا د بنځو له حقونو د دفاع د سازمانونو هلې ځلې نه وای، د بېل کلنټن دولت به د هغه د جمهوري رياست په لومړۍ دوره کې د پاکستان او سعودي عربستان په هڅونه، دې ته تيار شوی و چې تر ټولو تورزړی او سرنا خلاصی بنسټپالی رژيم (د طالبانو رژيم) چې د خورا خطرناکو بنسټپالو پټنځای و، په رسميت وپېژني. خو د امريکا د ټولنې د يوې برخې اخلاقي وجدان وکولای شول چې د امريکا د سياستوالو مخه ونيسي.

د غبرگو برجونو چاودنې د نړۍ د دې زبرځواک غرور مات کړ او د دې هېواد د سياستوالو له سترگو يې خوب والو ځاوه. دوی په لومړي ځل متوجه شول چې له بنسټپالنې سره اوزاري چلند او د هغې پر عواقبو سترگي پټول، به چېرته رسېږي.

ناڅاپه د بنسټپالنې په اړه د متحدو ايالتونو دريځ ۱۸۰ درجې بدل شو او په لومړي ځل د هغې پر وړاندې سم دم جنگ اعلان شو او له نورو هم وغوښتل شول چې خپل حساب دې معلوم کړي چې له بنسټپالو سره درېږي، که له دوی سره.

د دريځ دغه بدلېدل ډېر خلک خوشحاله کړل. په تېره بيا د افغانستان خلک چې تر ټولو زيات رنځ يې گاللی و، خوشحاله شول. دا چې د بنسټپالو ډلو د ختمولو پخه اراده شوې وه او د

نړۍ پراخه برخه په دې اراده کې شریکه وه، دا هیله یې وزېږوله چې د دیموکراسۍ څلورمه څپه به هم روانه شي او استبداد ځپلي محیطونه به په خپل معاصر تاریخ کې د نویو ورځو شاهدان اوسي.

خو د وخت په تېرېدو سره جوتنه شوه چې که چېرې د دریغ بدلول د احساساتو له مخې وي، نه د محاسبې او د درک له مخې، یو ځای ته به هم نه رسېږي. هغه کړنې چې لنډمهاله ژر تېرېدونکې گټې یې مطلب وي، تل پاتې او دوامدارې نتیجې نه ورکوي. د ترهگری - چې نن سبا د بنسټپالنې مهم اړخ دی - پر ضد مبارزه هله مناسبې نتیجې ورکولای شي چې د بنسټپالنې، ترهگری او خشونت څرگند تعریفونه ولرو او هغه کسان چې د دې شیانو پر ضد جنګېږي، پر دې تعریفونو سره اتفاق وکړي.

دا ځل هم د ترهگری او بنسټپالنې پر ضد د متحدو ایالتونو مبارزه یو بعدیزه مبارزه پاتې شوه چې تمرکز یې د افغانستان په دننه او د ډیورنډ کرښې په سرحدي سیمو کې پروتله والو ډلو و. هغه کسان چې په تېرو دېرشو کلونو کې زموږ له پولو هاخوا د ترهګرو او بنسټپالو اصلي او ځواکمن روزونکي وو، خوندي پاتې شول؛ بلکې یو ځل بیا ورسره د څو میلیارډ ډالرو مرسته وشوه. په افغانستان کې د ننه هم د بنسټپالنې د ریښو وچولو ته چندانې توجه ونه شوه. د ټولني فکري او فرهنگي پراختیا ته کار ونه شو، د هېواد فرهنگ ته د مډرنو مفاهیمو د معرفي کولو هڅه ونه شوه؛ بلکې په مختلفو ډولونو بنسټپالو ډلو ته د فعالیت او مانورې مجال ورکړل شو او بنسټپالنه پر خپل ځای پاتې شوه.

اوس چې د نړېوالې ټولني او امریکایي ځواکونو د وتلو خبرې کېږي او د بنسټپالنې ستونزه لا حل شوې نه ده، د دې بهیر په بدن کې به نوې ساه چلېږي او دا باور به ورته پیدا کېږي چې څوک یې نه شي ماتولای. دې سره به د غربي نړۍ د دیموکراسي غوښتنې شعارونه هم تر پوښتنې لاندې راشي.

په افغانستان کې په دې دېرشو کلونو کې د بنسټپالنې له ستونزې سره داسې تعامل، ناکامه او له زیانه ډک سیاست و چې هم یې د سیمې دیموکراسي پلوو ځواکونو ته زیان اړولی دی او هم غربي هېوادونو ته له بلې خوا دې کار د تمدنونو او فرهنگونو تر منځ لاندې لاندې زیاته کړې ده او د ډېرو ملکونو ثبات ته یې خطر پېښ کړی دی. د دې وضعیت له نتیجې څخه یوه یې په غرب کې له اسلامه زیاتېدونکې وېره او په اسلامي ملکونو کې غربي ضد روحیه ده.

سترگې به پرانیږو...

متحده ایالتونه او نور ملګري یې بلکې د نړۍ ټول ډیموکراسي پلوه ځواکونه کولای شي او دا یې اخلاقي وظیفه ده چې د بنسټپالنې ټولو ډولونو ته هغه که اسلامي وي، که مسیحي که یهودي، د یوې جدي ستونزې په سترګه وګوري او د هغې د مهارولو لپاره او د دې لپاره چې معاصرې ټولنې د بنسټپالنې د تبلیغاتو له لومې وژغوري، پلان جوړ کړي او د تفاهم، ازادي غوښتنې او یووالي لپاره لاره هواره کړي.

دا کار هله کېدای شي چې د ترقي پسندو افکارو خپرولو ته ژمن بنسټونه رامنځته شي او نړېوال ارزښتونه چې بشر یې د خپل اجتماعي تکامل په بهیر کې تر لاسه کړي دي، د سیاست له لاسه لرې وساتل شي چې سیاست ورسره لوبې ونه کړي.

په افغانستان کې د ديني مرجعيت د بيارغاونې

يوه لاره

افغانستان مذهبي هېواد دی. د دې ملک اکثره وگړي پر ديني اعتقاداتو باور لري او اجتماعي فرهنگ يې له ديني ارشاداتو سره ټينگه رابطه لري. هر تحول چې په دې خاوره کې دين له پامه وغورځوي، ناکام به شي. د دې ادعا د ثبوت لپاره گڼ دليلونه لرو چې په خپل ځای کې يې مطرح کولای شو.

په تېرو دېرشو کلونو کې چې د دې ملک وگړو ډېرې سرې تودې ليدلي دي، دين د ټولو عناصرو په منځ کې تل تر ټولو موثر عنصر پاتې شوی دی. هغو کسانو چې غوښتلي يې دي د دې وطن پر وضعيت اثر وغورځوي، له دې عنصر څخه يې په مهارت کار اخيستی دی، که يې باور ورباندې درلودلی دی او که هسې د اوزار په سترگه يې ورته کتلي دي.

د دين عنصر د دوه تبغه توري په شان دوه طرفه کار کوي، هم يې د بنو او بې تاوانو هدفونو لپاره استعمالولای شو او هم يې د تباهي او زيانونو په لاره کې. دا چاره يوازې په افغانستان پورې نه ده محدوده؛ بلکې په لرې نژدې ټولنو کې يې هم شواهد موندلای شو.

دين د ملتونو په ژوندانه کې يوازينی موثر عنصر نه دی او عمل يې د نورو موثرو عناصرو لکه اقتصادي، اجتماعي، سياسي، فرهنگي او تاريخي عناصرو په عمل، ماهيت، نوعيت او نقش پورې توپير کوي. هغه مثبت يا منفي بدلونونه چې په مختلفو ټولنو کې راغلي دي، د همدغو عناصرو تر منځ د تعامل په پام کې نيولو سره، ښه درک کولای او تفسيرولای شو. دين د هرې ټولنې وگړو ته چې دغه عنصر يې په عقلا نيت سره کارولی دی، هوساينه، عاطفه او احساس ورډالې کړي دي او هره ټولنه چې دا توان يې نه دی لرلای، دين په کې د لويو او پراخو گډوډيو سبب شوی دی.

سترگې به پرانیږو...

د دیني فرهنگ او دودونو په برخه کې تر ټولو مهم شعوري کار چې ټولنو کړی دی، د دې شیانو اصلاح کول دي. د دین اصلاح یوازې د تفسیرونو او ورپورې تر لویو انګېرنو په اصلاح کولو ممکن وي. دین له هغو تفسیرونو او انګېرنو د باندې چې پيروان یې لري او څرګندوي یې، نشته. د دین اصلاح یعنې د دیني مفکورې اصلاح او په نتیجه کې یې له دینه د رازېرېدلو فرهنگي پدیدو اصلاح چې د وګړي او ټولني سلوک رانغاړي.

د دیني فرهنگ او مفکورې اصلاح اوږدمهاله پروسه ده چې یوه برخه یې د سمونپالو په ارادې او شعور پورې اړه لري او بله یې د هغو زمینو په فرهنگي، اجتماعي، تاریخي، چاپېریال او ځای زمان په شرایطو پورې چې دا پروسه په کې عملي کېږي. که سمونپال په دې برخه کې په علمي تیوريو باندې ولاړ معرفت ولري، دا پروسه به لا په کامیابۍ سره پرمخ لاړه شي او که د دوی اراده یا پوهه په لازم حد کې نه وي، باید یوازې تاریخ ته په تمه کېنو چې د تصادف له مخې لاره چپ کړي او که داسې ونه شي؛ نو باید د دیني فرهنگ او فکر د محسوسې اصلاح تمه ونه لرو.

هغه کسان چې د دین د اصلاح په برخه کې محسوس او اغېزناک کارونه کولای شي، په خوږولو وېشل کېږي:

- هغه وتلي کسان چې د فکر او فرهنگ په برخه کې فعالانه عمل کوي او د تولید توان لري،
  - هغه دولتي چارواکي چې اساسي هدف یې د موثر او روښانه راتلونکې نظام جوړول وي،
  - د دولت ځینې بنسټونه چې د ځینو دولتي چارواکو له خوا اداره کېږي،
  - ځینې ازاد خصوصي بنسټونه چې د مدني ټولني د ودې سببونه دي،
  - او بالاخره هغه رسنۍ چې د راډیو، تلویزیون او یا چاپي رسنیو له لارې مخاطبان لري.
- البته په دې پروسه کې د هر یوه برخه د هغه له امکاناتو او ظرفیت سره متناسبه وي. په افغانستان کې د ګڼو نورو اسلامي ټولنو په څېر جومات د دین تر ټولو مهم بنسټ دی. ډېر مسلمانان هره ورځ جومات ته تګ راتګ کوي او اقله په اوونۍ کې یو ځل هغو خبرو ته غوږ نیسي چې له منبره کېږي. د راډیوګانو او تلویزیونونو په راپیدا کېدو سره، نوي منبرونه هم رامنځته شوي دي. دغه منبرونه هم غالباً اوونۍ کې یو ځل او په ځینو خاصو دیني موسمونو کې هره ورځ خپلو مخاطبانو ته هماغه پیغام ورکوي چې له منبره یې ورکوي. په دې

حساب د ټولني لويه برخه هغه پیغامونه اوري چې د دین په نامه ورته ورکول کېږي. جوماتونه عمدتاً په حج او اوقافو وزارت پورې اړه لري؛ خو مدرن منبرونه یعنې رسنۍ په اطلاعاتو او فرهنگ وزارت پورې.

شوکه چې په جوماتونو او منبرونو کې راڅرگندېږي او خپله مذهبي وظیفه ترسره کوي، له مدرسو او یا احیاناً د شرعیاتو له پوهنځیو راځي. مدرسې عمدتاً د معارف وزارت تر نظر لاندې وي او د شرعیاتو پوهنځي د لوړو زده کړو په وزارت پورې اړه لري. داسې مدرسې هم شته چې په معارف وزارت او یا نورو دولتي ادارو کې نه دي ثبت شوې او یو مخ په خصوصي ډول اداره کېږي.

نو څلور وزارتونه په مستقیم یا نامستقیم ډول له هغو کسانو سره سروکار لري چې دیني فکر جوړوي او خپروي یې. دا کسان د جوماتونو امامان، د منبرونو خطیبان، د دیني مدرسو او د شرعیاتو د پوهنځیو استادان دي.

دیني جماعتونه او نور مذهبي سازمانونو هم په دیني برخه کې فعالیت لري چې له هېڅ رسمي ادارې سره یې سروکار نشته لکه جماعت تبلیغ، صوفیه، اخواني او سلفي ډلې، حزب تحریر او ... د دوی فعالیتونه په دیني برخه کې سره متفاوت او احیاناً متضاد عواقب لري چې باید جلا وڅېړل شي؛ ځکه دلته زموږ بحث هغې برخې ته متوجه دی چې په دولت پورې اړه لري.

نن سبا په دیني ډگر کې د اغلبو فعالو ځواکونو فکري تولیدات یا ټولني ته د دوی پیغامونه، یو لاس نه دي او له څو اړخونو معیوب او ناروغ دي، په همدې وجه زېږوي او نه شي کولای د افغاني ټولني لپاره د روښانه راتلونکې زېږی ورکړي.

دا چې ولې دا دیني پیغامونه یو لاس نه دي، څو لاملونه لري. یو عامل یې دا دی چې خطیبانو او استادانو په مختلفو مرکزونو او احیاناً په مختلفو ملکونو کې مختلف درسي پروگرامونه لوستلي دي. دا توپیرونه د دوی د پیغام د شکل او ماهیت د بدلېدو سبب شوي دي او دوی غوښتلي یا ناغوښتلي د خپلو زده کړو د محیطونو د فکري او فرهنگي شرایطو څرکونه له ځانه سره لېږدوي او په خپل پیغام کې یې ځایوي. دا چاره تر ډېره بریده طبیعي ده او ځنې ډېره نه شي کېدای.

سترگې به پرانیږو...

بله وجه یې داده چې تردې دمه دولت او د ټولني فکري سرلارو د دې ډگر نقد او ارزونې ته جدي پام نه دی کړی او ان بنایي پر اهمیت یې هم نه وي پوه شوي، په همدې وجه په دې اړه کوم جدي بحث نه دی شوی.

خو د دې پیغامونو ناروغي گڼ عوامل لري. یو عامل یې دا دی چې د دیني زده کړو اکثره فارغان د فقهي پارادایم یا فقهاتي اسلام په منځ کې روزل شوي دي، هغه هم غالباً د اسلامي تمدن د راپرځېدلو په شپو ورځو کې رامنځته شوې فقه. دغه کسان ځکه له مذهبي او فرقه یي تنگو چوکاټونو څخه نه شي راوتلای او تر مذهب پورته فکر نه شي کولای چې له عرفاني، کلامي او فلسفي اسلام سره بلد نه دي، په همدې وجه د اسلامي تمدن له ټولو فکري منابعو څخه استفاده نه شي کولای.

په پخواني فقهي تفکر کې د دیني اختلافونو او فروع پر اساس د فقهي مذهبونو ترمنځ کرښې رايستل شوې او ډلې جوړې شوې دي، هغه هم داسې چې د تفاهم او ډيالوگ لپاره یې هېڅ لاره نه ده پرېښې او د انحصارگري روحیه ورباندې غالبه ده، هره ډله ځان حق او نور باطل گڼي. که له دې چوکاټونو ووتلای شو او د تللیو له ټولو فرهنگي میراثونو څخه د استفادې زمينه برابره کړو، د اصلاح په لوري به مو یو مهم گام پورته کړی وي. په هغو مدرسو او مرکزونو کې چې د افغانستان د اوسني ټولني امامانو او خطیبانو زده کړې کړې دي، هغه که په کور د ننه وي که بهر، د دا ډول تفکر لپاره ځای په کې نشته او د پوهې او شعور دې سطحې ته د رسېدو لاره نه لري.

بل عامل یې دا دی چې په دې روزنیزو مرکزونو او د هغوی په تعلیمي پروگرامونو کې د نورو فرهنگونو او تمدنونو پرمخ ورو نه تړلي وي. په دې ځایونو کې د پرمخ تللي نړۍ برخلاف چې هورې لږ ډېر هڅه کېږي چې د زده کوونکو لپاره له نورو فرهنگونو او تمدنونو سره د اشنایي لاره هواره شي، دلته دې خبرې ته هېڅ توجه نه کېږي؛ بلکې هېڅ موافقه روحیه ورسره نه وي. کله چې د «بل» د پېژندلو روحیه راکې نه وي، هغه که په فرهنگي کچه کې وي، که په دیني یا تمدني کچه کې، نو بیا خو د مدارا او تسامح تمه نه شو لرلای او د بل د زغملو روحیه به راکې نه شي پیدا. همدرانگه بیا نه شو کولای د نورو له فرهنگونو څخه گټور شيان راواخلو او د خپل بومي شرایطو او فرهنگ د بهبود لپاره کار ځنې واخلو.

ستونزه هله لا پېچلې کېږي چې یو خو «بل» په رسمیت نه پېژندل کېږي او بل «هغه» چې په رسمیت پېژندل کېږي هم د هاغه تعریف پر اساس وي چې په پخوا زمانه کې په یو مخ

متفاوتو شرايطو کې وړاندې شوی دی. نتیجه دا شي چې د ديني پيغام عمده برخه د ننني انسان او اوسني مخاطب له ډېرو غوښتنو او واقعيتونو سره اړخ نه لگوي.

يو بل عامل يې له دې موضوع سره غير علمي او سياسي چلند دی چې مسأله لا پېچلې کوي. سياستوال غالباً لنډ مهال وضعیت ته پام کوي او که وويني چې د يوې وسيلې په استفادې سره ژر هدف ته رسېږي، د خپلو ځينو کړنو او ډېرمهالو نتيجو ته اهميت نه ورکوي. په افغاني ټولنه کې له مذهب سره همدغسې چلند د طالباني او د بنسټپالنې او افراطپالنې د نورو ډولونو له عواملو څخه گڼل کېږي. په دې لحاظ هم لوی قدرتونه او هم سيمه ييز لوبغاړي د دېرش کلنې جگړې له پيله ترننه پورې په ورته لاره تللي دي.

حل لاره څه ده؟

که وغواړو پر دغه ستونزه غالب شو او ونه غواړو د هېواد راتلونکې د دين له نامه څخه په استفادې سره لاريات له لويو گډوډيو سره مخ شي، بايد له دې پديدې سره لوبې ونه کړو او د دې پرځای چې خامه سياسي او عاجله گټه ځنې واخلو، بايد دقيق او علمي پروگرام ورته جوړ کړو.

په دې لاره کې تر ټولو مهم گام د مرجع بنسټ جوړول دي چې په افغاني ټولنه کې د مذهب استازولي وکړي. دا بايد يوازينی بنسټ وي چې د دين په نامه د خبرو حق ولري چې له اوسنيو گډوډيو مخنيوی وشي، داسې نه لکه اوس چې هر څوک بې له دې چې کوم معيار يا څرگنده ضابطه په پام کې ونيسي، ځان د دين وياند بولي.

اکثره هغه کسان چې نن سبا له منبرونو يا نورو تربيونونو څخه د دين په نامه غږېږي، د دې کار لپاره لازمه وړتيا نه لري. د دوی اکثره کسان نه په ديني علومو باندې پوره تسلط لري، نه د دنيا له شرايطو خبر دي او نه د هېواد له اوضاعو او اساسي اړتياوو. په دوی کې ډېرو څولا ان هغه کلاسيک تعليمي نظامونه هم نه دي ختم کړي، دا څولا پرېږده چې هغه نور معلومات او پوهه ولري چې په نننۍ نړۍ کې هر هغه چا ته په کار وي چې په عمومي ډگر کې يې سروکار وي.

داسې کسان چې په اجتماعي کچه د فکر او فرهنگ د رغوونکو مقام ته ورسېږي، بلوا او بغاوت ته زمينه برابروي. په هېڅ اسلامي ملک کې اجازه نه ورکول کېږي چې هر څوک دې له هر ځايه د دين په نامه اواز اوچت کړي او هره فتوا چې يې زړه وغوښته، صادره کړي. د دې کار لپاره لازمه وړتيا اساسي شرط دی؛ ځکه د دين په نامه خبرې کول، حساسه موضوع ده او ځينې

سترگې به پرانیږو...

فتواگانې د انسانانو د وینې په توییدو ختمېږي. نو باید د دې ګډوډیو مخه ونیول شي او یوازې یو مشخص بنسټ حق ولري چې په رسمي او په ملي کچه د دین په نامه خبرې وکړي. د دې لپاره چې دغه بنسټ کافي مصداق ولري او تش په نامه او بې اعتباره نه شي، باید داسې لاره ورته وکتل شي چې د دې قشر ټول وګړي تر پوښښ لاندې ونیسي او په یو ډول سره له ټولو سره اړیکې ولري. دا بنسټ کولای شي د افغانستان د عالمانو شورا وي چې همدا اوس شته؛ خو دا شورا هغه ځانګړنې او میکانیزم نه لري چې په دې بحث کې مو منظور دی. دغه موجوده شورا کېدای شي له ځینو اصلاحاتو سره په هماغه بنسټ بدله شي چې موږ ورباندې خبرې کوو.

د دې لپاره چې دغه شورا په مطلوب بنسټ بدله کړو یا نوی بنسټ ورته جوړ کړو، باید دغه څلورواړه وزارتونه سره همکاري وکړي، په تېره بیا دوه وزارتونه له دې قشر سره پراخ اړیکې لري، د پوهنې او د حج او اوقافو وزارتونه. په دې برخه کې د لوړو زده کړو او د اطلاعاتو او فرهنگ د وزارتونو نقش په دویمه درجه کې راځي. تر هغې پورې چې مطلوب بنسټ خپلې چارې سمبالوي، باید یو بل بنسټ هم په دې بهیر کې جدي برخه واخلي او هغه د جمهوري ریاست د امنیت شورا ریاست دی چې د هېواد له لویو امنیتي تحولاتو سره نېغ په نېغه رابطه لري او د قضیې کورني او بهرني دواړه اړخونه تر څارنې لاندې لري.

د پوهنې وزارت باید د دیني مدرسو د ټولو استادانو او شاګردانو لست برابر کړي او بیا د دیني علومو استادان دقیقه ډلبندي کړي. دغه ډلبندي باید د درېیو محورونو پر اساس وي:

- لومړی، د دوی تحصیلي اسناد،
- دویم، د دوی سابقه او هغه موده چې په دې برخه کې یې تېره کړې ده،
- درېیم، فرهنگي تولیدات یې لکه لیکلي یا ژباړلي اثار یې، یا په فرهنگي او اجتماعي ډګرونو لکه مجلو، ټولنو، او له مدرسې د باندې فرهنگي بنسټونو کې د دوی د برخې اخیستلو اندازه.

هغه کسان چې د داسې ارزونې له مخې په سرلارو کې راځي، باید د عالمانو شورا ته غوره شي. د غوراوي سیستم باید په روښانو معیارونو بنا وي چې څوک ناحقه او د ځینو حزبي، قومي او سمتي ملاحظو پر اساس شورا ته لاره ونه مومي.

له بلې خوا د اوقافو وزارت به د ټولو جوماتونو د امامانو او خطیبانو لست جوړ کړي، هغه که په دولت کې ثبت دي او معاش اخلي او که معاش نه اخلي، ټول دا ډله به هم د هماغه

معیارونو پر اساس چې مخکې مو ورته اشاره وکړه، ډلبندي شي. هغه کسان چې د دې سیستم مطابق په سرلارو کې راځي، د عالمانو شورا غړیتوب ته دې غوره شي.

دا بهیر باید لومړی په ولایتونو کې ترسره شي او د عالمانو ولایتي شوراګانې د ولایتونو د مرکز او ولسوالۍ د عالمانو په ګډون رامنځته شي. بیا دې د ولایتي شوراګانو د غړو له منځه هغه تکره او غوره کسان یې مرکزي شورا ته راوستل شي. همدا اوس د عالمانو ولایتي شوراګانې هم شته خو دومره ده چې د دقیق سیستم د نشتوالي په وجه له ځینو نیمګړتیاوو سره مخ دي چې په همدې وجه دا شوراګانې ناکاره شوې دي.

د ولایتي شوراګانو ریاست او د مرکزي شورا غړیتوب باید موقتي وي مثلاً دوه یا درې یا څلور کلنې دورې دي چې د دوی د کړنو تر ارزولو وروسته، د دوی بدلولو ته لاره وي. همدارنګه هغه کسان چې د خپلو مسلکي مهارتونو د لوړولو استعداد او توان لري، باید لا ډېره هڅه وکړي او دوی دې په دې باندې یقین ولري چې که د ټاکل شویو هدفونو د رسېدو په لاره کې محسوسې پریاوې ونه لري، له دې مقامه به ایستل کېږي او ځای به یې داسې کسانو ته ورکول کېږي چې تر دوی تکره دي.

د عمر په لحاظ هم باید انډول په پام کې ونیول شي، معنا دا چې باید هم په ولایتي شوراګانو کې او هم په مرکزي شورا کې، هم دې مشرانو او سپین رېږو ته ځای ورکړل شي او هم ځوانانو ته چې هره مسأله کې د دواړو لیدلوري شامل اوسي او هرڅه تېر نسل ته پرې نه بنودل شي.

قومي او نژادي توازن هم مهم دی. د هر قوم او توکم دیني سرلاري دې دې شورا ته لاره ومومي او دې تور ته دې ځای پاتې نه شي چې ګواکې دا بنسټ یوه خاص قوم ته ځانګړی شوی او ټول قومونه په کې ونډه نه لري.

په ټیټه کچه، د اوقافو وزارت باید د هغو امامانو لپاره چې یوازې امامت کوي او مدرس او خطیبان نه دي، روزنیز پروګرام جوړ کړي چې دوی د شاګردانو په روزلو کې ګټوره او مهمه برخه واخلي. دا پروګرام باید د پوهنې او د ټولنیزو چارو وزارت په همکارۍ ترتیب شي. پروګرام دې هغسې طرح شي چې د وړکتونونو او ترښوونځي مخکې پر او ته مناسب وي. امامان چې د ښوونې دغه میتود زده کړي، بیا کولای شي د ماشومانو له کورنیو څخه د خپلې معلمۍ حق الزحمه واخلي.

سترگې به پرانیږو...

که خلک وویني چې جومات د دوی اولادونو ته سواد ورزده کولای شي، پخپله به راضي شي چې امامانو ته مناسبه حق الزحمه ورکړي. که جومات په دې برخه کې مناسب خدمتونه وړاندې کړي، هم به د امامانو اعتبار زیات شي او هم به یې اقتصادي وضع ښه شي او دا بیا کولای شي د دوی پر پیغام باندې مهمه اغېزه ولري.

په ډېرو ملکونو کې تر ښوونځي مخکې پړاو لپاره خاص ښوونیز پروگرام جوړ شوی چې په وړکتونونو کې تطبیقېږي او دا ځایونه اغلباً ناحکومتي وي او خلک د خپلو اولادونو د شاملولو لپاره پیسې ورکوي. دا چې افغانستان دودیز هېواد دی، اکثره وگړي لومړی خپل اولادونه جومات ته لېږي. که د اوقافو وزارت وشي کولای د وړکتونونو په څېر مناسب پروگرام جوړ کړي، جومات به هم عین کار وکړي.

د مگړي اساسي ستونزه دا ده چې د جوماتونو اکثره امامان خورا نیستمن او محروم وگړي دي. دوی له مدرنو زده کړو سره هېڅ اشنایي نه لري او په همدې وجه په دې برخه کې خدمتونه نه شي وړاندې کولای او دا چې د دوی اوسني خدمتونه خورا برسېرن او کم تاثیر دي؛ نو خلک ورسره چندانې مالي مرسته نه کوي او ان گڼ شمېر خلک خپل اولادونه یوازې د دې لپاره جوماتونو ته استوي چې په کور کې یې له شر و شوره بې غمه شي، یعنې له جومات څخه تر دې پورته توقع نه لري.

په همدې وجه له جوماتونو څخه د سواد د بابولو کار نه دی اخیستل شوی او د جوماتونو د امامانو ژوند هم خوار پاتې شوی دی. که د جوماتونو امامان د یوه سم ښوونیز پروگرام په برخه کې په کار وگومارل شي، له یوې خوا به په ټولنه کې د سواد کچه لوړه شي او له بلې خوا به د ټولني یوې برخې ته کار روزگار پیدا شي. که د جوماتونو د امامانو ژوند بهتره شي، د دوی په پیغام کې به هم توپیر پیدا شي. بیا به دوی د ټولني امنیت ته په **لازیات اهمیت** قایل شي، د مدرن ژوند په **اړه به د دوی منفي نظر بدل** شي او د نفرت او کرکې د خپرولو پر ځای به د سالمو اخلاقي مفاهیمو ترویج ته پام وکړي.

له دې لارې به حکومت هم پر جوماتونو او امامانو لازیات کنټرول پیدا کړي. په حقیقت کې په دې حالت کې به درې واړه لوبغاړي سره تعامل پیدا کړي، خپلې متقابلې گټې به په پام کې ونیسي او د اجتماعي تړون له لارې به خپلې گټې خوندي کړي. یو له درېیو لوبغاړو به د جوماتونو امامان وي چې خاص خدمتونه به وړاندې کوي او سوکه سوکه به د ټولني متوسطې طبقې ته ورنژدې کېږي، بل یې خلک دي چې د خپلې مرستې په بدل کې مناسب خدمتونه

غواري، درېيم لويغاړې دولت دی چې دغه زمينه يې برابره کړې ده او د جوماتونو او امامانو لپاره يې کاري چوکاټ جوړ کړی دی.

هغه خطيبان چې د جمعې په ورځو کې منبرونو ته خبږي او هغه مدرسان چې په مدرسو يا د شرعياتو په پوهنځيو کې اسلامي علوم تدریسوي، بايد د عالمانو د ولايتي شوراگانو اصلي غړي اوسي.

که دغه شوراگانې خپل مصداقیت ثابت کاندې او د خلکو اعتماد حاصل، خلک به د خپلو امامانو او خطيبانو د غوره کولو لپاره دوی ته مراجعه کوي او په دې ترتيب سره به دې چارو ته مناسب او تکړه کسان ورمعرفي شي. نور به خلک د مختلفو سلیقو پر اساس خپل امام نه ټاکي، داسې به نه وي لکه دا اوس چې خلک داسې کس خپل امام نيسي چې کمه تنخواه واخلي، يا د سيمې مشرانو او شتمنو ته سر ټيټ کړي، يا چې مظلوم سړی وي او د چا په بنو او بدو کار ونه لري، يا د حکومت پر ضد ژبوره خوله ولري او حق ناقه د دولت پر سياستونو ولگېږي.

په دې ترتيب سره به جوماتونه د عالمانو د شوراگانو تر ولکې لاندې راشي او دا چې د دې شورا اصلي غړي به لوی خطيبان، مدرسان او د دې مسلک استادان وي، څوک به ورسره مخالفت ونه کړای شي. ولايتي شورا به له مرکزي شورا سره ارتباط ولري.

د مرکزي يا سرتاسري شورا غړيتوب به هم موقتي وي چې د نويو استعدادونو د جذب زمينه برابره شي او نور وهڅول شي چې د مراتبو سلسلې ته اهميت ورکړي او په دې سيستم کې د پرمختگ لپاره ځان چمتو کړي او په عين وخت کې يو ډول ديموکراسي هم تجربه کړي. ډېرو اسلامي ملکونو دا تجربه له لږې يا ډېرې کاميابۍ سره تېره کړې ده او ديني بنسټ يې منظم او قانوني جوړ کړی او له دې لارې يې د گډوډيو مخه نيولې ده. په اسلامي هېوادونو کې افغانستان په دې لحاظ تر ټولو بې ضابطې وطن دي.

د مرکزي/سرتاسري شورا دندې

مرکزي شورا به د ولايتونو او مرکز له وتليو عالمانو جوړېږي. د شورا په سر کې به منتخب رييس وي چې دوه مرستيالان به لري. په مشرتابه کې به يې پردغو درېيو تنو سربېره، د اوقافو وزير، په ديني چارو کې د ولسمشر سلاکار، قاضي القضاات يا بې باصلاحيت استازی، او د معارف وزارت د اسلامي تعليماتو معين هم شامل وي. دغه نور کسان به د شورا په اداري چارو کې گوتې نه وهي؛ خو د پاليسيو په جوړولو کې به دخيل اوسي.

سترگې به پرانیږو...

مرکزي شورا به څو کمیټې ولري: لومړۍ، د جوماتونو د چارو کمیټه چې د جمعې د ورځې ویناوو ته به پروگرامونه جوړوي او خپلې طرحې به د اوقافو وزارت ته استوي چې اجرا یې کړي. دویمه، د مدرسو کمیټه چې د مدرسو د درسي وضعیت د ښه والي لپاره او د علمي کچې د لوړولو لپاره به پروگرام جوړوي او خپلې طرحې به د پوهنې وزارت ته ورکوي. درېیمه، د افتا کمیټه چې د افتا د چارو متخصصان به په کې وي او د دارالافتا کار به کوي. څلورمه، فرهنګي کمیټه چې مجلې، رسالې او کتابونه به خپروي چې هم په دیني مسایلو کې او هم په عصري مسایلو کې د ملایانو پوهه زیاته کړي. پنځمه، د پلان جوړولو کمیټه چې د شورا کاري پلانونه به جوړوي. د اړتیا پر اساس به نورې کمیټې هم جوړېدای شي.

د ولایتي شوراګانو فیصلې به یوازې سرتاسري شورا ته راجع کېږي او هېڅ دولتي ادارې ته به ښځ په ښځه نه صادرېږي. د سرتاسري شورا فیصلې به د توصیې، مشورې او وړاندیز ښه ولري او د سکتوري وزارتونو لپاره به الزامي نه وي؛ خو دا چې د دې وزارتونو لوی چارواکي په دې شورا کې شته؛ نو د شورا فیصلې به له پامه ونه غورځول شي.

په دې ډول، د ولسوالیو او ولایتونو په کچه به د هماغه ځایونو وتلي عالمان ولایتي شورا کې شامل شي او د ولایتونو تکړه عالمان، د شرعیاتو د پوهنځیو ریيسان او د مرکز سرلاري عالمان به د مرکزي یا سرتاسري شورا غړي شي او د شورا په مشرتابه کې به جګ پورې دولتي چارواکي هم وي. په دې لاره به د دیني عالمانو داسې شبکه رامنځته شي چې په افغانستان کې به د دیني بنسټ استازیتوب وکړي. دا شبکه به د جوماتونو او دیني مدرسو کارونو ته پلان جوړوي او په یو ډول به یې څارنه کوي.

د کنفرانسونو جوړول او د دیني څېړنو ترتیبول په تېره بیا په نویو موردونو کې او په دې برخه کې د نورو اسلامي هېوادونو د تجربو ارزول، به د سرتاسري شورا په اصلي کارونو کې وي چې په دې برخه کې حاکم کنګل رامات کړي او دیني فکر په خوځښت راولي او هم مهاله له نورو فکرونو سره ډیالوګ او خبرې اترې وکړي چې د فکري راکړې ورکړې په برکت پر خپلو اوسنیو ستونزو غالبه شي.

د پلان جوړولو کمیټه چې نور دولتي او خپلواک کارپوهان به هم په کې وي، دا ډول پروگرامونو ته به ملا وتړي.

منظور دا دی چې داسې یو بنسټ رامنځته شي چې په افغانستان کې دیني فعالیت تر پوښښ لاندې ونیسي او غوره دا ده چې دا بنسټ دولتي نه؛ بلکې یو ملي بنسټ وي چې هر

وخت د هېواد گټو ته فکر وکړي او اجازه ورنه کړي چې نور دې څوک د دين په نامه وطن وران کړي. سره له دې چې دولت به د دې شورا په ترتيب او جوړولو کې برخه ولري؛ خو د دې لپاره چې شورا د خلکو اعتماد جلب کړي، لازمه ده چې د دولت لاسپوڅې نه وي. که دغه بنسټ خپله خپلواکي يو مخ له لاسه ورکړي او وگړي ورباندې اعتماد ونه کوي، بيا به خلک هغه فتواگانې ومني چې د پولو له هغه خوا صادرېږي او دا هغه ستونزه ده چې افغانستان بايد ځان ځنې خلاص کړي.

دويمه برخه

د طالبانيزم رينې او نښې

طالباني الهيات

الهيات يعنې په خدای پېژندنې پورې اړوند مباحث او په پراخه معنا، يعنې په ميتافيزيک او ماورأالطبيعه پورې اړوند مبحثونه دغه مبحثونه او موضوع گانې د نړۍ ليد اساسي اجزا دي. الهيات هغه مبحثونه رانغاړي چې د خدای د ذات او صفاتو په اړه رامنځته کېږي، همدارنگه هغه مباحث په کې شامل دي چې په بلې دنيا پورې اړه لري، دلته بله دنيا هم په زماني کچه او هم په وجودي کچه مطرح ده. په زماني کچه بله دنيا يعنې هغه دنيا چې تر لويو کيهاني انقلابونو وروسته چې د دنيا او سنی نظم به ختموي، رامنځته کېږي. په وجودي کچه بله دنيا يعنې د هستۍ غيرمادي برخه چې د دين له نظره همدا اوس هم شته او د ارواحو، فرشته گانو او نورو مجردو عالمونو برخه ده. دا ټول د الهياتو مبحثونه گڼل کېږي او په ديني لارښوونو کې محراقي حای لري او د معتقدانو د شخصيت په جوړولو کې اساسي او بې بديله نقش لري.

په دې حساب، د هرې مذهبي ډلې د سمې او ژورې پېژندنې لپاره بايد تر هر څه د مخه يې د الهياتو منظومه وڅېړو او وگورو چې کوم تبعات ورباندې ترتيبېږي او دغه منظومه د دې مذهبي ډلې د پيروانو پر سلوک او عملي ژوند باندې څرنگه اثر پرې باسي. د دې منظومې څېړل تخصصي کار دی او دقيقه علمي وړتيا غواړي؛ خو دا کار هماغومره مهم او اساسي هم دی او له هغې پرته د يوې مذهبي ډلې د اساسي او ژورې پېژندنې ادعا نه شو کولای. دا هم طبيعي ده چې که يوه مذهبي ډله سمه ونه پېژنو، د هغې په وړاندې سم دريځ نه شو غوره کولای.

دا چې د طالبانو پر الهياتي اړخ باندې ټينگار کوو، معنا يې دا نه ده چې د دې ډلې په رامنځته کېدو کې نور موثر عوامل لکه سياسي، اجتماعي، فرهنگي او نور نفي کوو. ليکوال په نورو مناسبونو کې دا نور اړخونه هم سپړلي دي. دا چې د دې پديدې په تحليل کې هغه نور اړخونه په کافي اندازه تر بحث او ارزونې لاندې نيول شوي دي؛ نو د دې اړتيا نه وينې چې يو

سترگي به پرانيزو...

ځل بيا يې راميدان ته کړي او دا غوره گڼي چې هغه اړخونه په گوته کړي چې نورو شنونکو کمتر پام ورته اړولی دی.

د طالبانو له پيداينسته تر ننه پورې، له هغوی سره په مواجهه کې له پتو گوټونو څخه، يو يې د طالبانو الهيآت دي. دا بيا د خپرونکو د سربدالۍ سبب شوی او په کار کې يې ابهام رامنځته کړی دی. دا چاره د دې سبب شوې ده چې د طالبانو له پيداينسته تر ننه پورې د دوی د پلويانو او مخالفانو تر منځ پوله کله دې خوا کله ها خوا خوځېدلې ده. معنا دا چې ځينو له طالبانو سره په داسې حال کې مخالفت کړی دی چې د دوی له الهيآتو سره يې خپله رابطه نه ده پرې کړې او د نړۍ ليد په حوزه کې لا په هماغه ځای کې پاتې شوي دي او له دې عاجز پاتې شوي دي، چې په دې لحاظ خپل دريځ بدل کاندې دوی په دې نه پوهېدل چې د طالبانو اعمال د هغوی له الهيآتو سرچينه اخلي او دا خلک پخپله له دې الهيآتو سره خدای پاماني نه ده کړې. په دې حساب په اسانۍ سره دا شنلای شو چې ولې همدا چې طالبان راپيدا شول، د وسلوالو مجاهدينو گڼې ډلې هغوی ته ورواوبنتلې او داسې دېوال يې تر منځ نه و چې د دوی مخه ونيسي.

له بلې خوا، دا چاره سبب شوې ده چې د طالبانو پر ضد په مبارزه کې د دې پر ځای چې ريښې يې غوڅې شي، يوازې يې ښاخونه پرې شوي دي او په حقيقت کې په دې لاره کې لگول شوی ځواک مطلوبه نتيجه نه ده ورکړې. د طالبانو له الهيآتو سره بلدتيا او د هغه علمي نقد، د طالبانو پر ضد د مبارزې مهمترينه لاره ده او دا کار تر اوسه پورې نه دی شوی. وجه يې هم دا ده چې دا جگړه نه ده چې له توپ او ټانک سره يې مقابلې ته ورودانگو، بلکې دا علمي - فکري کار دی چې يوازې دين پوهان او د الهيآتو د مباحثو متخصصان يې کولای شي. په دې مقاله کې هڅه کوو د موضوع مقدماتي درک ته ورنژدې شو او د لاجدي بحث لپاره لاره پرانيزو.

کله چې طالباني الهيآت يادوو، منظور مو دا نه دی چې طالبانو دغه الهيآت رامنځته کړي دي او تر دوی مخکې دا ډول نړۍ ليد او الهيآت گرد سره نه وو او گواکي دا د طالبانو د فکري هڅو پيداوار دي. ليکوال پر دې باور دی چې دا الهيآت او پرده مخينه لري او طالبان په حقيقت کې د همدغه الهيآتو محصول او د دې نړۍ ليد تجسم دي. طالبانو د دې نړۍ ليد په فکري او تيوريکي وده کې څه نه دي کړي؛ بلکې په دې برخه کې د طالبانو برخه دا وه چې دا نړۍ ليد مجسم او عيني کړي. دې کار له کتونکو سره مرسته کړې ده چې د دې نړۍ ليد له پتو گوټونو سره لا ښه بلد شي.

د طالباني الهياتو د مخينې د پېژندلو لپاره مجبور يو د اسلام په تاريخ کې د الهياتي منظومو رامنځته کېدو ته اشاره وکړو چې د طالباني الهياتو نسب نامه په کې پيدا کړو.

د اسلام په تاريخ کې دوه - درې لومړنۍ پېړۍ د کلامي او تيولوژيکو بحثونو په لحاظ خاص اهميت لري. ټول عمده کلامي مکتبونه په همدې دوره کې جوړ شوي دي. د دې لويې تاريخي پېښې د سببونو او عواملو څېړل او سني بحث سره تړاو نه لري او کولای شو په بل ځای کې يې مطرح کړو.

کلامي مکتبونه او ډلې په مختلفو برخو کې د نظر د اختلافونو پر اساس، په مختلفو محورونو کې ډلبندي شوي دي او يو عمده محور يې د دوی د خدای پېژندنې ډول دی، يعنې هغه تعريف چې دوی هڅه کړې ده د خدای په باره کې يې وړاندې کړي او دا چې د دې خدای رابطه له انسان او له نړۍ سره څرنگه ده. په دې لحاظ دوه موضوع گانې يعنې تشبيه او تنزيه هغه عمده شاخصونه وو چې دا مکتبونه او ډلې يې سره بېلې کړې دي. ځينې کلامي تمايلونو د تنزيه په اخر سر کې وو او ځينې يې د تشبيه په اخري سر کې او ځينې نور بيا د دې دوو تر منځ لړزانده او په نوسان کې وو.

په دې برخه کې د نظر د اختلافونو معنا دا ده چې په دې موضوع کې قطعيت نشته. د دې اختلافونو ريښه په دې کې ده چې اسلام د ابراهيمي درې گونو دينونو د يوه دين په توگه، د شرقي دينونو برخلاف، خدای ته هغه صفات منسوبوي چې لږ تر لږه د عبارتونو او لفظونو په کچه، د بني ادمانو صفاتو سره ورته دي. د ځينو دينپوهانو په باور الهي پيغمبرانو (د هغه تعريف پر اساس چې په ابراهيمي دينونو کې د پيغمبر په اړه وړاندې شوی دی) هڅه کوله انسانان له خدای سره ونښلوي او دا ارتباط يې له مينې، محبت او ايماني عاطفې سره گډاوه. د دې چارې لپاره بله چاره نه وه غير له دې چې د خدای په اړه داسې خبرې وشي چې د بني ادم ذهن او عقل او احساس يې درک کړای شي او مومنان وشي کولای ورسره باطني رابطه برقراره کړي. څنگه چې په شرقي دينونو کې ليدل کېږي، که د خدای په اړه بې پايه تنزيهي تعريف وړاندې کړو چې د انسانانو هېڅ صفت ورته منسوب نه شي، بني ادمانو ته کار سختېږي او له داسې موجود سره مخ کېږي چې د هغه د شتون او نه شتون تر منځ پوله خورا تنه وي. په دې حالت کې خلک په خلا کې واقع کېږي او مجبورېږي چې د دې خلا د ډکولو او د خدای د مجسمولو لپاره پخپله مجسمې جوړې کړي او د شرک او بوت پرستۍ خوا ته لاړ شي. ابراهيمي دينونو په دې لحاظ دا کاميابي ترلاسه کړې ده چې بوت پرستۍ ته يې ميدان تنگ کړی او انسانان يې عملاً

سترگي به پرانيزو...

له يوه اعتقادي پړاو څخه چې د بوتانو لمانځنه ده، ژغورلي دي. دا کاميابي د هغه تعريف په مرسته حاصله شوې ده چې دغو دينونو د خدای په اړه وړاندې کړی دی.

له بلې خوا د خدای همدغه تعريف چې نن سبا د تطبيقي دين پوهانو په منځ کې «د خدای متشخص او انسانوزمه تعريف» بلل کېږي، ځينې عوارض هم لرلي دي او د مختلفو فرقو او ډلو ترمنځ د کلامي اختلافونو وجه هم همدغه موضوع ده. دا متشخص تعريف د قضيې له بل اړخ سره په تضاد کې راوړي، هغه دا چې ټول دينونه د ابراهيمي دينونو په شمول، د خدای پر کاملې تنزيې ټينگار کوي او وايي چې خدای له مخلوقاتو سره له هر ډول مشابهت او ورته والي څخه پاک دی، تر دې چې د خدای او مخلوقاتو ترمنځ هېڅ ورته والی نه پاتې کېږي او هر هغه څه چې خدای ته منسوبېږي، بايد کاملاً متعالي او د هغه له شأن سره سم وي. که خدای ته داسې څه منسوب شي چې د مخلوقاتو په شأن کې وي، دا د تنزيې خلاف خبره گڼل کېږي او د خدای د شأن او مقام د ټيټولو معنا ځنې اخیستل کېږي.

د مسلمانانو کلامي ډلې او عقيدتي فرقې د دې موضوع په وړاندې مختلفې لارې غوره کړې دي. هغه ډلې چې په حشويه مشهورې دي، له مخلوقاتو سره د خدای په تشبیه کولو کې دومره مخته تللي دي او احياناً دومره د خدای تجسيم ته قايل شوي دي او هغه يې انسانوزمه ذات گڼلی دی چې يوازې د کميت او کيفيت په لحاظ له انسان سره توپير لري، گواکې خدای داسې انسان دی چې تر نورو انسانانو لوی دی، تر نورو يې وړتياوې زياتې دي ځکه خو پر نړۍ حکومت کوي. حشويه ډلې د غيب په اړه د نورو مسایلو په باره کې هم ورته لاره غوره کړې ده او د هرې ميتافيزيکي موضوع تشبیهي تاویل يې وړاندې کړی دی يا يې له دې موضوع گانو هغه معنا اخیستې ده چې د انساني عالم په کچه معنا ولري.

د دوی په مقابل کې نورې ډلې، له مخلوقاتو سره د خدای د تشبیه کولو په تنزيه کې دومره پر مخ لاړل چې د خدای ټول صفتونه يې رخصت کړل، معنا دا چې دا صفتونه يې بې معنا وبلل او يوازې د تاویل په وسيله يې د ځينو معناگانو د مفروض گڼلو لاره خلاصه پرېښوده او بس. جهيميه هغه ډله وه چې په دې ځانگړنه مشهوره وه.

دغه دواړه ډلې د مسلمانانو په منځ کې په اقليت کې وې او اکثره مسلمانانو چې د اهل سنت او جماعت په نامه پېژندل کېږي، هڅه وکړه چې داسې منځنۍ لاره خپله کړي چې له دواړو ډلو په يوه اندازه مسافه ولري.

خو اهل سنت هم له دې کشمکشه لرې پاتې نه شول او د دغو ډلو تر منځ د نوسان په نتیجه کې په درېو اساسي ډلو وویشل شول او هرې ډلې بیا ځان واقعي اهل سنت او نور تش په نامه اهل سنت وگڼل.

هغه ډله چې تنزیهي تمایل یې درلود او هڅه یې کوله د خدای صفتونه داسې درک کړي چې له هر ډول تشبیه پاک وي، د معتزله په نامه یاده شوه چې پلویان یې غالباً د امام ابوحنیفه د مذهب پیروان وو او ځینې یې بیا د شافعي یا امامیه مذهبونو خلک وو. خو نورو هڅه وکړه دا ډله د اهل سنت له جرگې څخه وتلې وگڼي. معتزله هم عین کار کاوه او خپل مخالفان یې د اصلي سنت له لارې منحرف گڼل. لا تر اوسه هم پر معتزله او پر دې چې له اهل سنت سره یې نسبت څه و، لاندې روانه ده.

بله ډله چې د دې طیف په مقابل لوري کې وه او د متن پر محوریت یې خورا زیات ټینگار کاوه او له تاویل یې په شدت ډډه کوله، اهل حدیث ونومول شوه چې د خدای ټول صفتونه یې یې له تاویل هماغسې چې د متن د الفاظو له ظاهره څرگندېږي، منل. دوی یوازې د خدای له صفتونو سره «بلاکيف» کلمه زیاتوله چې له حشویه او نورو تشبیه پالو ډلو څخه ځان بېل وساتي.

درېیمه ډله چې غوښتل یې منځنۍ لاره ولټوي، د ابو الحسن اشعري او ابو منصور ماتریدي پیروان وو. سره له دې چې دوی په ځینو چارو کې توپیر سره درلود؛ خو په لویه کې ټول اشاعره بلل کېږي. د اشعري پیروان تر اهل حدیث له معتزله څخه ډېر لرې وو؛ خو د ماتریدي ملگري بیا معتزله ته نژدې او له اهل حدیثه ډېر لرې وو. په هره توگه دغو درې واړو ډلو ځانونه واقعي اهل سنت گڼل او نور یې د اهل سنت په دویمه او درېیمه درجه کې حسابول.

کولای شو له تنزیه طیفه تر تشبیه طیفه پورې دغه ډلې داسې تصور کړو:

جهمیه ⇨ معتزله ⇨ اشاعره (دلته اشاعره په لویه معنا راغلې ده چې ماتریدیه هم رانغاړي) ⇨ اهل

حدیث ⇨ حشویه

د دغو ډلو تر منځ د پولې خبره هر وخت په تیوریکي کچه او د متخصصانو او اهل علم په منځ کې مطرح پاتې شوې ده؛ خو کله چې د خلکو په منځ کې شایع شوي دیني فرهنگ ته او په تېره بیا هغه څه ته رسېږو چې ځینو مذهبي بهیرونو خصوصاً مدرسه یي هغو یې رواج کړي دي، زیاتره د حشویه او اهل حدیث له ذوق سره مخ کېږو او وینو چې د خدای د تنزیهی تعریف

سترگي به پرانيزو...

د وړاندې کولو لپاره چندانې هڅه نه کېږي. د دې شيو علت خو دا دی چې د اسلام په تاریخ کې هر وخت غلبه د فقیهانو په برخه وه او دوی د عارفانو او متکلمانو له خدای سره چندانې جوړ نه وو. فقیهانو عملاً حشویه خدای ته یعنې متشخص انسانوزمه خدای ته تمایل درلود، حال چې رسماً ورسره مخالف هم وو؛ دا په دې چې د خدای په اړه دا ډول تصور په حقيقي ظرافتونو، شرعي حیلو، او فقهي وچو کلکو سختیو کې د فقیهانو مرسته کوله؛ نه هغه متعالی او منزله خدای چې له تسامح، رحمت، حلم، غفران، کرم او نورو کمالاتو سره خپلو بنده گانو ته راڅرگندېږي او هغوی ته په ځمکه کې د تبعید شویو محکومانو په سترگه نه گوري او له هغوی سره یې رابطه یوازې په ورځنیو وچو امر و نهیو نه خلاصه کېږي؛ بلکې خپلو بنده گانو ته د مکرمو مخلوقاتو په سترگه گوري چې د ده د کرم پر دسترخوان کېناستلي دي او له هغه څخه یې کرامت او خلافت حاصل کړی دی او کولای شي له هغه ذات سره د مینې او دوستۍ اړیکې ولري.

هغه خدای چې اکثره مسلمانو عارفانو معرفي کاوه، یا په لا دقیق تعبیر سره، هغه الهیات چې د اهل عرفان له خوا بایدل، مهربانه او بخښونکی خدای یې معرفي کاوه چې خپلو بنده گانو ته هم د اخلاقي تعالی توصیه کوي. په دې الهیاتو کې د خدای ذات ته د نژدېوالي معیار، د بنده پاکوالی او معنوي اعتلا ده. د خدای په اړه دا تصور د مومنانو لپاره د آرامۍ، پخلاينې او هیلې موجب گرځېده او هغوی یې له نورو سره مینې، فدا کاري، عاطفې او مهربانۍ او نورو اخلاقي مکارمو ته هڅول.

خو په مقابل له خوا کې نورو ډلو د خلکو په ذهنونو کې د خدای څېره قهرجنه انځوروله او هغه یې د یوه حسابگر سوداگر، بې مدارا قاضي، او مستبد حاکم په څېر معرفي کاوه. دا انځور د حشویه ډلو په الهیاتو کې ریښه درلوده. دغو ډلو خدای د یوه انسان په جامه کې معرفي کاوه، څنگه چې د انسان حال بدلېږي، حوصله یې تنگېږي او کله سور شي کله سوړ، دوی خدای هم هماغسې گانه.

هغه انسان چې د خدای له داسې تصور سره لاس او گربوان و، هر وخت به یې ځان له داسې ذات سره مخامخ لیده چې د امید پر ځای یې وېره، او د لطف او مهربانۍ پر ځای یې قهر او غوسه ښکاروله او د هستۍ له عالم سره یې رابطه د کرم او بخښنې پر ځای د حساب کتاب او امر و نهی پر اساس ولاړه وه، هماغسې رابطه چې د حاکم او محکوم تر منځ وي. نو دا بې دلیل نه ده چې د معاصرو اسلامي بنسټپالو په ادبیاتو کې د حاکمیت مفهوم ډېر مطرح کېږي.

او د خدای او بنده گانو تر منځ نورې رابطې یې کمزورې کړې وي، ان تردې چې ځینې یې د «لا اله الا الله» طیبه کلمه له «لا حاکم الا الله» سره مترادفه تفسیر کړې ده. البته دا چې بنسټپالي بهیرونه په سیاست کې خورا زیات اخته دي؛ دغه شي په دې برخه کې د مضاعف عامل په څېر عمل کړی دی.

په رواني لحاظ د خدای په اړه دا ډول تصور، د هغه تصور انعکاس گڼلی شو چې دغه خلک یې د ځان په اړه لري. دوی په ناڅېره توگه خدای د ځان په څېر قیاس کاوه او هماغه صفتونه یې خدای ته منسوبول چې په ځان کې به یې لیدل لکه د فوئرباخ او فروید او ځینو نورو نظریې چې پر خدای باندې د انسان د باورد رینسو په اړه یې وړاندې کړې دي.

په تاریخي لحاظ، تر اوومې او اتمې پېړۍ وروسته چې ان د فکري سرلارو په منځ کې هم د کلام او فلسفې بحثونو غروب وکړ او عقلي مبحثونه کمزور شول، د خدای په اړه د حشوي عامیانه تصوراتو لپاره لاره خلاصه شوه او نور د هند د براعظمگي، منځنۍ اسیا او د شمالي افریقا په شمول د عربي نړۍ په دیني مدرسو کې کلامي موضوعات نه مطرح کېدل له کلامي بحثونو سره کېدای شول چې الهیاتي مبحثونه لا پاڅه شي او لا وده وکړي او حشوي لیدلوری تر نیوکې لاندې راشي او څه چې د دیني اعتقاداتو په نامه ترویجېږي، دوامداره په علمي موازینو تر نقد او چلولو لاندې ونيول شي.

د دې بهیر دوام سبب شو چې د اسلامي ټولني د ځینو برخو په دیني اعتقاداتو کې د خدای پېژندنې حشوي - ظاهري لیدلوری ځای ونیسي او د خدای هغه متعالی تصور چې د انسان له معنوي تعالی سره یې مرسته کوله، وار په وار کمزوری شي. سره له دې چې د اسلامي ټولني په ځینو نورو برخو کې د عارفو مسلمانانو ارشادات څه نا څه لا پاتې وو؛ خو په وروستیو پېړیو کې پر تصوف باندې د عوامو باورونو غلبه وکړه، په تصوف کې د مولوی او ابن عربي په شان نور وتلي کسان پیدا نه شول چې خلکو ته د خدای متعالی تعریف وړاندې کړای شي، فقیهان په دیني بحثونو کې او د دین په استازولۍ کې یې رقیبه پاتې شول؛ نو د مسلمانانو په منځ کې بل داسې ځواکمن عرفاني بهیر راڅرگند نه شو چې نظري موثر ملاتړ ولري او وشي کولای تدین ته لا ژوره معنوي صبغه ورکړي.

د هند په براعظمگي کې چې د تعلیمي مدرنیزېشن په عکس العمل کې د دیوبند مدرسه تاسیس شوه، په دې سېمه کې د دیني مفاهیمو او ارشاداتو د صورتبندی نوی دوره پیل شوه. په ظاهره کې خود دوی موخه د دین نوی کول او د دیني تجدید د هڅو ادامه وه؛ خو پر دې مدرسې اهل حدیثي بعد غلبه وکړه، له کلام او فلسفې سره یې مهري او ان مخالفت وشو، د الهیاتو مبحثونه هماغسې

سترگي به پرانيزو...

بيکه پاتې شول او ظاهرپالنه او حشويتوب لاريات شو؛ دا په دې چې په دې وخت کې ځينو بهيرونو لکه بريلويه او ځينو صوفيانو په سخاوت سره خپله غېږه عاميانه خرافاتو ته خلاصه کړې وه او ديويند د دغو ډلو له خوا له ترويج شوي الهيياتو سره مخالفت وکاوه، همدا وه چې ظاهرپالنې او حشويتوب ته لاره خلاصه شوه، په تېره بيا په دې چې دې وخت کې د عربستان له ټاپووزمې څخه راولاړ شوی سلفيتوب هم له ديويند سره همغاړې وه.

د دې مدرسې سيمه ييزې څانگې چې ورسره يې هېڅ ارگانیک ارتباط هم نه درلود او ديويند ته يې يوازې د نمونې په سترگه کتل، څومره چې له دې مدرسې لرې وې (لکه د پاکستان په سرحدي سيمو کې)، هماغومره زياتې حشوي پالې وې او داسې الهييات يې رواجول چې عاميانه، ظاهري او حشوي رنگ يې درلود. البته دا مدرسې حنفي مکتب سره لفظي او تش په نامه نسبت درلود؛ نو ځکه يې هڅه کوله خپل الهييات په تنزيهي ځم کې هم رنگ کړي.

تر دې وروسته په دغو مدرسو کې داسې تدوين تدریسېده او بيا يې د فارغانو له خوا د ديني فکر په عمومي حوزه کې خپرېده چې پر حشوي - ظاهري الهيياتو بنا و. هغه خدای چې د دغو مدرسو اکثر و شاگردانو پېژندلی و، شديد فقهي رنگ يې درلود. د دوی په الهيياتو کې د عرفاني لوړو فکرونو برخه خورا کمه وه.

په دې الهيياتو کې انسان هميشه داسې موجود تصور کېږي چې د ديني تکاليفو او هغو تکاليفو په ترسره کولو کې پاتې راغلی چې په مختلفو دورو کې فقيهانو ورته ټاکلي دي؛ نو دغه موجود بايد هروخت ورتل شي. د دې تصور پر اساس هغه کسان چې په دې مدرسو کې يې درس ويلی دی، حق لري چې د خدای په استازولي وگړي تر پوښتنې گروېږنې او محاسبې لاندې ونيسي. دوی خپل نظر او ان خپله سلیقه داسې معيار او محک گڼي چې ورباندې د ټولني تدوين تللای شي او سموالی يا ناسموالی يې معلومولای شي، دا ځکه چې دوی له شرعي احکامو او تکاليفو سره اشنایي لري. يوازې دا نه؛ بلکې دوی کولای شي د شرع په استازيتوب حدود جاري او شريعت تطبیق کاندې او مجرمانو او منحرفانو ته جزا ورکړي.

د جهاد په لومړيو کلونو کې د اکثر و هغو وگړو صحرايي اعدام چې د سيمې د ملا په فتوا يا بې له فتوا، بې له قانوني تحقيقاتو، له دولت سره د همکارۍ يا د عقيدې د انحراف په تور ووژل شول او همدارنگه د هغو وگړو سنگسار يا په درو وهل چې د زنا تور ورباندې لگېدلی و، د خدای په اړه د انسان له همدې ډول تصور سرچينه اخلي او ځينې کسان د خدای په استازيتوب دا کارونه کوي. طالبانو هم د همدې تصور پر بنياد د منځته راتلو له هماغه

لومړيو ورځو څخه د هغو کسانو په تعذيب لاس پورې کړ چې منحرف گڼل کېدل، دوی دا کارونه په داسې وخت کې کول چې لا د حکومت څښتنان هم نه وو او لایې د احکامو د تنفیذ حد اقل قانوني معیارونه هم نه وو پوره کړي. حکومت ته تر رسېدو وروسته او لا تر اوسه پورې چې دوی له خشونت ډک کارونه کوي، مسأله هماغه ده.

کله کله په ټولنه کې د دې کارونو هرکلی کېږي او ان ستایل کېږي، خلک دا کارونه د عمل قاطعیت گڼي او ان وايي چې د افغانستان په شان ټولنو کې دا شیوه بڼه نتیجه ورکوي. له دې څرگندېږي چې د ټولني د ځينو وگړو د ديني اعتقاداتو تر پوستکي لاندې خشونت پاله الهيئاتو ځای نيولی دی. که دا خبره سمه وي، باید و منو چې خشونت د خلکو د اعتقادي تصوراتو ژورو ته لاره کړې او هماغلته کېناستلی دی؛ نو باید چې د طالباني الهيئاتو پر ځای د افغاني الهيئاتو خبره وکړو.

حال دا چې افغانستان د خپل پیاوړي عرفاني ميراث په برکت د رحمت او عطوفت له الهيئاتو سره لا غښتلی نسبت لري. د دې الهيئاتو څانگې او پانې د حکيم سنایي، مولوی بلخي، خواجه نقشبند، مولانا جامي هروي او نورو لویو عارفانو په لاسونو سینگار شوي دي. زموږ په عرفاني الهيئاتو کې د خدای په نامه د انسانانو د ځورولو او خشونت لپاره ځای نشته. زموږ ډېرو متکلمانو په لومړيو پېړيو کې هڅه کوله چې خدای له هغه څه څخه منزه او پاک وگڼي چې د هغه په شان کې نشته او هغه داسې معرفي کړي چې له احتشام او شاهانه کرم سره يې وښايي.

خشونت پاله الهيئات په وروستيو پېړيو کې په تېره بيا له نوي تمدن سره تر مخامخ کېدو وروسته مخ په وده روان شول. دا هغه مهال و چې د اسلامي ټولني ځينو قشرونو خپل هویت په خطر کې لیده او له دې چلینج سره د مقابلي عاقلانه لاره نه وه ورمعلومه. دوی د کار چاره همدا گڼله چې بل ته - هر بل، هغه که کورنی وي که بهرنی - تندۍ تریو کړي او وروسته ورباندې برید وکړي، ان که دا برید مایوسانه هم وي او هېڅ گټه هم ونه لري. دوی خپل دغه کار ته زموږ په تاريخي سنت کې د شته حشوي - ظاهري الهيئاتو په مرسته مشروعیت ورکړ.

هغه څوک چې اعتقاد يې پر همدغسې الهيئاتو بنا وي، د دې پر ځای چې د خدای بې پایه رحمت ته فکر وکړي او د خدای د مهربانۍ د لمر تلیاتو وړانگو ته د روح دريځه پرانيزي او د دې پر ځای چې د خدای له مخلوقاتو سره مینه وکړي، ژوند ته د مردارو چيکړو او ټولو خلکو ته د تباهاکارانو په سترگه گوري او ټول طبيعي تحولات ورته د نه مهارېدونکي الهي قهر

سترگې به پرانیږو...

نښانې برېښي چې ژر یا په ځنډ به د ځمکې د اوسېدونکو ټغر ټول کړي او هر یوه ته یې خپله جزا ورکړي.

په همدې وجه، هغه کسان چې په سر کې داسې الهیات لري، هر کله چې منبر ته خبږي، پر خلکو د ملامتۍ او رټلو ډزې پیلوي او هغوی په بې دینۍ او ډول ډول انحرافونو تورنوي. د دوی له خبرو گواښونه او ډارونې ورېږي، دوی خلکو ته د اخروي دردناکه عذاب گواښونه کوي یا یې له هغو دنیوي جزاگانو ډاروي چې په همدې دنیا کې د ځینو کسانو په لاس، د خدای په نامه، ورکول کېږي.

که د دې الهیاتو تار و تنستې وخبړل شي او د انسانانو پر روح او روان باندې یې تاثیر مطالعه شي، جوته به شي چې ولې دا کسان په آسانی سره انسان وژني، وینې تویوي، کورونه وړانوي او تباهی زېږوي. دوی ځانونه د هغه خدای استازي گڼي چې کار یې شکنجه کول او جزا ورکول دي او د مجرمانو له مجازاتو او د گناهکارانو له عذابولو پرته، بله سودا نه لري.

د دې ډول الهیاتو سپړل او نقد کول هم دیني وجیبه ده او هم انساني کار، په دې خاطر چې نور د خدای په نامه کمتر کسان ووژل شي او د خدای د دین په نامه کمتر جنايتونه وشي. د خشونت او وحشت پر ضد مبارزه او د تباهی او جنايت د مخنیوي هڅې به هله کامیابې شي چې د قضیې ریښو ته فکر وشي او دې اساسي مبارزې ته لازم اهمیت ورکړل شي.

باید سړي وژونکي او قاتلان په دې وپوهول شي او دا یقین په کې ایجاد شي چې که انسان وژني او وینه تویوي، نور به نو له خدای سره کوم نسبت او رابطه ونه لري او هغه کس چې دوی یې پرستش کوي، شیطان دی او همدغه شیطان ورباندې د قتل او غارت امرونه کوي او پر وړانیو او جرمونو خوشحاله کېږي.

نرم طالبان، سخت طالبان

په يوه بله مقاله کې مې ليکلي وو چې په توندلارو او منځلارو باندې د طالبانو ويشل سم نه دي. هلته مې خپل دليلونه هم وړاندې کړي وو او تر اوسه هم پر هماغه باور ولاړ يم. په هغه مقاله کې مې توضيح کړي وو چې که څوک له خشونتته لاس واخلي او مدني ژوند ته چې منځلاريتوب يې طبيعي لازمه ده، راوگرځي، هغه خو بيا نور طالب نه دی؛ ځکه د طالبانو په ايديالوژي کې توندلاريتوب په ذاتياتو کې راځي او ده خپله رابطه ورسره شلولې ده. هغه خبره چې دلته يې کوم، له هغې موضوع سره په ټکر کې نه ده او غواړم دا ووايم چې په افغاني ټولنه کې داسې ډلې شته چې رسماً د طالبانو په کتار کې نه راځي يعنې نه پخپله ځانونه طالبان گڼي او نه نوريې طالبان بولي؛ خو په عمل کې طالباني ليدلوري ته معتقد دي او د طالباني افکارو په رواجولو سره هماغه ځای ته رسېږي چې طالبان يې غواړي. ليکوال پر دې باور دی چې د طالبانو په تقويت کې او د هغوی لپاره د فکري او فرهنگي ملاتړ په برابرولو کې د دې ډلو نقش خورا موثر دی. که طالبان د جبهې شا ته داسې ملاتړي ونه لري، د دې وس به ورته پاتې نه شي چې په ټولنه کې حضور ولري او خپل سياسي ژوند وغځوي. دا هم د مطلب شرحه:

څوک چې له کمپيوټر سره سروکار لري - او نن سبا ډېر هم دي - پوهېږي چې کمپيوټر له دوو مهمو برخو رغېدلی دی، يوه برخه چې دغه دستگانه ځنې جوړه شوې ده، سخت اوزار (hard ware) نومېږي، بله برخه چې پر همدې سخت اوزار باندې نصب شوي پروگرامونه دي، نرم اوزار (soft ware) بلل کېږي. دواړه برخې د يوې بلې مکملې دي او په يوازې سر کار نه شي کولای.

غواړم د همدې ساده او شايع مثال په مرسته د طالبانو په اړه يو د تأمل وړ ټکی بيان کړم. د ليکوال په نظر څوک چې نن سبا د طالبانو په نامه پېژندل کېږي او په اوسني افغانستان او بلکې په سيمه کې د ډېرو ناامنيو او شخړو سبب دي او د سيمې د ثبات او استقرار مخه

سترگې به پرانیږو...

نیسي، د پورتني مثال په شان په دوو برخو ویشل کېدای شي چې هره برخه یې د بلې برخې رسالت تکمیلوي. د طالبانو یوه ډله به سخت اوزاري یا هارډ نومو او بله ډله یې نرم اوزاري یا سافت او دا هماغه کسان دي چې په رسمي ډلبنديو کې د طالبانو په کتار کې نه حسابېږي.

دا چې د دې پدیدې په اړه تیوريکي بحثونه خام دي او اکثره وگړي ان په ډېرو لوړو کچو کې په خپلو بحثونو کې له دې قضیې سره سطحې چلند کوي او برسېرن تحلیلونه وړاندې کوي او د دې پر ځای چې د ستونزو اساسي حل لارې ومومي، له عامو افکارو سره لوبې کوي؛ نو تر اوسه پورې د طالبانو د ډلو تفکیک نه دی شوی او په دې مورد کې شته ابهام نه دی روښانه شوی. د دې کار نتیجه دا راوتلې ده چې د دې ستونزې په تحلیل، چاره او د هغې پر وړاندې د دريځ په غوره کولو کې نیمگرتیا پیدا شي او دا بیا له دې ستونزې سره د مبارزې د ناکامۍ سبب شوې ده او د ډېرو کسانو هڅې یې اېته کړې دي.

د همدغسې چلند په وجه له درېو لسیزو راهیسې په سیمه کې توندلاریتوب ورځ تر بلې زیات شوی او سیاستوالو د دې پر ځای چې د دې شي عواقبو ته پام وکړي، هر وخت یې هڅه کړې ده چې سترگې ورباندې پټې کړي او ښايي له خپلو رقیبانو سره په سیاسي کشمکشونو کې ځنې گټه هم واخلي. د لیکوال په باور د طالبانو او القاعده پر ضد د مبارزې دغه روش به مقصد ته ونه رسېږي او حاصل به یې یوازې د ځواکونو ضایع کول او له عمومي افکارو سره لوبې کول وي.

د طالبانو یوه برخه چې سخت دريځه او خشونتپاله ډله یې ده او عملاً وسله په لاس کې لري، د سیمې د سیاسي صحنې ډېرو کتونکو ته اشنا او د درک وړ ده. دغه برخه پېژندل شوي رهبران لري چې عملاً د جگړې لارښوونه او اداره یې په لاس کې ده. نن سبا ټول پام او ټولې سیاسي مناقشې د طالبانو همدې برخې ته وقف شوې دي.

څه چې ډېر عوام او خواص ځنې غافل پاتې شوي دي او په لږو تحلیلونو کې ورباندې بحث شوی دی، د طالبانو بله برخه ده چې نامرئي (نه ښکارېدونکي) طالبان دي. له هغوی پرته د طالبانو د جنګې ډلې فعالیت له ستونزې سره مخ کېږي. د جنګي طالبانو د فعالیت ادامه شدیداً په دې ډلې پورې تړلې ده؛ ځکه دا ورته د جبهې شا ته ایډیالوژیکي ملاتړ برابروي. هېڅکله د دې ډلې نقش چې لومړی ډلې ته اجتماعي - فرهنگي بستر جوړوي او جنګیالي ورته برابروي، جدي نه دی گڼل شوی.

د خشونت او توندلاریتوب پر ضد د مبارزې علمبرداران د دې برخې پر خطر که پوه شوي هم وي، ممکن په تکتیکی لحاظ یې دا لازم نه وي بللای چې د جگړې جبهه پراخه کړي او دا به یې غوره گڼلای وي چې یوازې هغه کسان طالبان وبولي چې عملاً د جنگ په میدان کې ولاړ دي او روزمره په وژلو او وړانیو لگیا دي. بنایي تصور دا وي چې د جگړې د میدان تنگول او د بنمن په یوې خاصې برخې پورې محدود گڼل به له هغه سره د مبارزې چاره اسانه کړي او پر هغه به د غلبې لاره هواره کړي؛ خو له دې ډلې سره د یوې لسيزې مبارزې د بهیر ارزول بنسې چې دا باور ناسم و.

عملاً په دې لاره د طالبانو ځواک کم نه شو او هغه هدفونه چې له دوی سره د مبارزې لپاره په پام کې نیول شوي وو، لاس ته رانه غلل؛ بلکې څومره چې وخت تېر شوی دی هماغومره د طالبانو د فعالیت کړې پراخه شوې او خطر یې څو چنده زیات شوی دی او د دوی فعالیتونه عملاً د افغانستان له پولو او بنسې او هغو سیمو ته هم رسېدلي چې هېڅکله یې اټکل نه کېده چې طالبان به ورورسېږي.

د طالبانو د دې ودې دلیل هماغه دی چې د طالبانو قضیه یوازې په سیاسي بعد کې خلاصه شوې وه او هغه فرهنگ چې د دې ډلې له پراخېدو سره نېغه مرسته کوي، له پامه غورځول شوی و. په بله وینا هغه ځواکونه له پامه غورځول شوي دي چې عملاً له طالبانو سره نه دي ولاړ او ان بنایي د طالبانو نقد او مخالفت هم وکړي؛ خو په عین وخت کې داسې فرهنگ رواجوي او داسې افکار خپروي چې نتیجه یې یوازې دا ده چې په سیمه کې طالباني فکر او طالباني روحیه پیاوړې شي.

د دې ځواکونو ډېره برخه له جگړې سره مستقیمه رابطه نه لري او ظاهراً د ټولنې د مدني جوړښت یوه برخه ده او یا دا د طالبانو مخالف هغه سیاسي - مذهبي فعالان دي چې د اساسي قانون تر چتر لاندې ژوند کوي - سره له دې چې پر اساسي قانون چندانې باور نه لري او کله نا کله عملاً ورسره مخالفت هم کوي - ځینې نور یې ان پر دولتي چوکيو ناست دي؛ خو بیا هم د دوی کارونه سبب کېږي چې د طالب پالنې فرهنگ لا غښتلی شي او هغه کسان چې غواړي له طالبانو سره اساسي مبارزه وکړي او د دې بهیر ټولنيزې ریښې وروچې کړي، ځنډې ته وهل کېږي چې هېڅ کارونه کړای شي.

سترگې به پرانیږو...

نرم طالبان هغه کسان دي چې د اسلام له طالباني تعبیر سره یې خپله رابطه نه ده شلولې او په دې تعبیر کې هېڅ شک نه کوي او دې ته هم نه دي چمتو چې په دې اړه بحث او مناقشه وشي. دوی دې ته هېڅ رغبت نه لري چې په عمومي بحثونو کې د طالبانو منځ ته راوړونکي فکرونه او تیوري گانې تر نقد لاندې ونيول شي. دوی دین د قدرت داسې اوزار گڼي چې ورباندې کولای شي سیاسي - اجتماعي موقف حاصل کړي او له دې لارې په قدرت کې برخه واخلي او یا د قدرت له خاوندانو باج واخلي. دوی د دین له هر هغه تعبیر سره مخالف دي چې له دین څخه د دنیوي استفادې لاره بندوي، په همدې وجه یې ډېر فکري او اجتهادي مبحثونه چې لا اختلافي دي او تر شا یې هېڅ کوم قاطع دیني نص هم نشته، په ممنوعه حریمونو بدل کړي دي او هېچا ته په کې د ورننوتلو اجازه نه ورکوي او که له کومې گونې د نو فکرانو او از اوچت شي، ټول خپل اختلافونه یوې خوا ته پرېږدي او د هغوی د خپلو په خاطر سره یو کېږي.

دوی په دې خطرناک دي چې د فکر له ازادۍ څخه وپره لري او دا خطر تر هغه خطر خورا زیات دی چې طالبان یې د خپل توندلاریتوب په وجه د ټولني عمومي امنیت ته رامنځته کوي. په همدې وجه دوی په رسنیو کې او په هغو تریبونونو کې چې په واک کې یې لري، د انسانانو پر وژل کېدلو او د سلگونو او زرگونو وگړو د خونو د خرابېدلو په اړه څه نه وايي او پر دې سیمې له راروانې تیاري څخه هېڅ شکایت نه کوي؛ خو همدا چې په یوه گونډه کې د دوی د ذوق او سلیقې خلاف یوه خبره وشي، ټول د لیونیانو غوندې رادانگي او داسې بڼې چې گواکې پر دین او مقدساتو او سنتونو باندې برید شوی دی، بیا وپتونه او سرکونه له خپلو پلویانو ډکوي او خپل زور بښي.

دغه ډلې د هېواد په هر گوټ کې مختلف مرکزونه لري. جوماتونه د دوی دي، دوی د پخواني او نوي سبک تعلیمي مرکزونه لري او پر هغوی سربېره یې احياناً ځینې سرتاسري رسنۍ هم تاسیس کړي دي او غښتلي خپرنډوی ارگانونه لري، ورسره یې مالي بنسټونه او د گټې وټې شرکتونه جوړ کړي دي او د اوسنیو شرایطو او تحولونو په برکت یې لویې سرمایې گټلې دي.

دوی پر ځینو حکومتی بنسټونو د خپل نفوذ له لارې، خپلې سلیقې پر خلکو مني او خپل فکري مخالفان په مختلفو لارو تر فشار لاندې راولي. په همدې وجه ډېرې ډلې او ډېر بنسټونه ورته باج ورکوي چې د دوی له تبلیغاتي یرغله په امان کې پاتې شي.

هغوی چې رسنۍ او نور امکانات یې په واک کې دي، د ټولني د عمومي ذهنیت په جوړولو لگیا دي او ځانگړې مفکورې رواجوي او خاصه ایديالوژي خپروي، هغوی له ټولو هغو امکاناتو څخه پوره گټه پورته کوي چې د وروستیو کلونو د تحولاتو په برکت ورپه برخه شوي دي؛ خو دوی دا نه شي زغملای چې نور وگړي چې د دوی په شان فکر نه کوي، هم له دې فرصتونو استفاده وکړي او همدا چې بل کس وغواړي د دوی په شان د ټولني په فرهنگي او فکري ډگر کې رامیدان ته شي او په ځینو موردونو کې د فکر او لید تکثر نندارې ته وړاندې کړي، هغوی بیا له دین څخه په استفادې سره او د دین تر پوښښ لاندې، پر نورو میدان تنگوي او څه چې ځان ته یې خوښوي، نورو ته یې نه خوښوي.

جالبه خو دا ده چې دغه ډلې له یوې خوا د هېواد له هغو ټولو امکاناتو څخه چې په سیاسي او اجتماعي ساحه کې شته، گټه اخلي او له بلې خوا هر وخت د منتقد او معترض په دریځ کې راڅرگندېږي او د نظام د مشروعیت او په خلکو کې د نظام د نفوذ مخه نیسي. دوی هغه فساد په شدت رابرسېره کوي چې پخپله هم په کې برخه لري او په کافي اندازه یې گټه ځنې کړې ده او په دې توگه د نظام د مسالمتپالو مخالفانو په جامه کې ځان رانښيي.

دغه ډلې نه رسماً په طالبانو کې حسابېږي او نه د هغوی په مخالفانو کې. دوی له یوې خوا د طالبانو پر موجودیت او د هغوی په جگړو خوشحاله دي خو خپله خوشحالي نه څرگندوي؛ مگر د طالبانو موجودیت د خپل باج اخیستنې لپاره غوره فرصت گڼي. یعنې که د دوی غوښتنې ونه منل شي، دوی هم له طالبانو سره یو ځای کېدای شي یا کولای شي د هغوی په شان د خشن مخالفت بېرغ اوچت کړي او خپل پلویان خشونت ته وروبولي او د ټولني عمومي فضا گډه وډه کاندې. له بلې خوا له خشونت سره په مبارزه کې ځان د نړېوالې ټولني تړونوال بولي او هڅه کوي په گټو کې تر نورو هم زیاته برخه ورورسېږي.

زموږ بحث پر دې باندې نه دی چې ولې دغه ډلې له موجوده سیاسي فضا څخه خپله گټه غواړي؛ ځکه د سیاست په نړۍ کې دا بیخي معموله چاره ده او هر څوک په هر ځای کې دغسې کوي، اساساً د سیاست کار له دې پرته بل څه نه دی چې فرصت وپېژني او گټه ورنه پورته کړي. خبره دا ده چې دغسې کړنې له یوې خوا د خشونت او افراطپالنې پر ضد هڅې ناکاموي او له بلې خوا د ټولني گلي فضا خرابوي او لا خرابوي یې او عمومي امنیت ته شدیداً تاوان رسوي. دغه ډلې باید د هغوی له بحثونو، د هغوی له پیغامونو او هغې روحې وپېژنو چې خلکو ته یې ورکوي. که د دوی بحثونه د ابادۍ، آرامۍ، تفاهم، تعاون، تسامح، اتحاد، اتفاق، پیوستون،

سترگې به پرانیږو...

یو لاس کېدل، بشرپالنې، خیرغوښتنې او دې ته ورته نورو ارزښتناکو مفاهیمو پر محور وچورلي؛ نو دې کې به شک نه وي چې دا پیغام له دین څخه راوتلی، د ټولنې له عمومي گټو سره سمون لري او د ننني نړیوال تمدن له روحیې سره اړخ لگوي او د دغو بحثونو د خاوندانو فکري تعالي او فرهنگي لوړتیا ښيي. که داسې وي نو طالباني فرهنگ به کمزوری شي او د دې بهیر فکري بنسټونه به زیانمن شي.

خو که وینو چې د دوی کار دی:

- پر نظام باندي دوامدارې نیوکې،

- د منبرونو او عامه تریبونونو سیاسي کول،

- پر پردیو دوامدارې حملې، هغه هم هغه پردی چې که په هر نیت وي خو زموږ د وطن په

بیارغاونه کې یې برخه اخیستې ده، نه هغه پردی چې له تېرو دېرشو کلونو راهیسې یې کار د دې وطن وړانول دي،

- د ایډیالوژۍ پر اساس د انسانانو ترمنځ بریدونه تېرول،

- له نوي تمدن سره دښمني او د هغه ټول مثبت اړخونه تر پوښتنې لاندې راوستل په دې

پلمه چې ځینې عیبونه او نیمگړتیاوې لري، حال دا چې دا عیبونه د نوي تمدن په جانيې عوارضو کې حسابېږي،

- د ملي غیرت او دیني عرق په نامه خشونت ته د خلکو هڅول،

- د دیني روحیې او ایماني جذبې تر پوښنې لاندې په دوامداره او پراخه توگه د نفرت او

کینې خپرول،

- د صنفی او ډله ییزو انگیزو په وسیله د ټولنې له عمومي برخلیک سره لوبې کول،

- د خلکو د ویرولو او گواښولو لپاره له ملي شعارونو او دیني مفاهیمو څخه د اوزارو

کار اخیستل،

- مذهبي او فرقه یي اختلافونو ته لمن وهل،

یعنې که د یوې ډلې د بحثونو اصلي محور دې ته ورته موردونه وي، شک نشته چې

هغوی د طالبانو په شان دي، سره له دې چې رسماً د هغوی تر څنګ نه جنگېږي؛ خو هغه رسالت

چې دوی یې ځان ته ټاکلی دی، تخریب او وړانول... لا ډېرې وژنې... د لاریاتو او ورونو بلول... او

لا پراخې تباهی... دي

همدا اوس دا ډول خبرې د وطن په ځينو ځايونو او ان په بناري سيمو کې د پراخيدو په حال کې دي او له خپلو مخاطبانو غواړي چې د وضعیت د گډوډولو، د شرايطو د خرابولو او اوسني مات گود نظم چې په سل رقم خواريو برابر شوی، پنگولو ته چمتو شي.

که دغه ليدلوری وسپړل او وڅېړل شي، ټولو ته به څرگنده شي چې طالبان اساساً د همدغسې ليدلوري زېږنده او د همدغسې فرهنگ محصول دي. که د يوې ټولني د يوې برخې د وگړو فکري تکوين له همدغسې ليدلوريو او مفکورو رغېدلی وي، څرنگه کولای شو د دې ټولني د امنيت او ارامۍ خبره وکړو او د پرمختگ او نېسرازی دعوايي وکړو؟

تر هغې پورې چې د نورو زغمل، مدارا، عقلانيت، عمومي مصلحت او نور اخلاقي فضایل د يوه ليدلوري په عمده برخه بدل نه شي، نه شو کولای له دې ليدلوري دا تمه ولرو چې له رغولو او ابادۍ سره دې مرسته وکړي او ودې او پرمختگ ته دې خدمت وکړي.

ممکن ځينې هغه کسان چې داسې بربادونکي ليدلوري رواجوي، له طالبانو بڼه زړه ونه لري او ان د طالبانو له ځينو کارونو گيله من يا خپه هم وي؛ خو د دوی کړنې او پيغام عملاً د طالبانو په گټه تمامېږي او مستقيماً د هغوی د تقويې سبب کېږي.

خبره دې حد ته رسېدلې ده چې نظام د دې ليدلوري مخې ته د ډال حيثيت غوره کړی او هڅه کوي د هغه له شاخصونو سره ځان عيار کړي. نظام به فکر کوي چې له دې کار سره به مشروعيت حاصل کړي؛ ځکه گومان کېږي د ټولني د دودپالنې په خاطر بايد داسې ليدلوری په رسميت وپېژندل شي او ورسره جوړ جاري شي. دا يوه بله لويه تېروتنه ده چې عواقب به يې خورا گران تمام شي. دا کارونه پخپله په يو ډول له طالبانيزېشن سره مرسته کوي.

دا نا ممکن دي چې د طالبانيزم تغرد هغه له منطق سره د جوړ جاري له لارې راټول کړو. طالبانيزم يعنې د نه زغملو، له نورو سره د دښمنۍ، د عدم مدارا او د خشونت ايديالوژي. له دې ايديالوژۍ سره مبارزه د جوړ جاري له لارې نه؛ بلکې د هغې له ديني ضد او غيرانسانې څېرې څخه د پردې په لرې کولو سره کېدای شي.

دغه ايديالوژي بايد په برېښه او شفافه توگه تر بې رحمانه نقد لاندې ونيول شي او انسان دښمنه، ويجاړونکي بعدونو يې رابرسېره شي چې هېچا ته د ابهام ځای پاتې نه شي او د قران مجيد په تعبير سره "قد تبين الرشد من الغي..." گمراهي او هدايت په روښانه توگه سره وپېژندل شي. په دې صورت کې به د ډېرو وگړو حال معلوم شي، څوک چې طالب پاله او خشونتپاله دي، خپله لاره به جلا کړي او هغوی چې غواړي ټولنه په سوله او ارامۍ کې ژوند

سترگي به پرانيزو...

و کړي، بله لاره به غوره کړي او دا هغه کسان دي چې نه غواړي نور دې د دين يا ديموکراسي يا بل څه په نامه د انسان وينه تويه شي او د خلکو کورونه ړنگ شي او د ډبرو وگړو برخه تباهي او بدبختي شي.

د طالباني ليدلوري پر وړاندې بې تفاوتې او هغه ته ميدان پرېښودل، له هغو سترو تېروتنو څخه دي چې د توندلاريتوب او خشونت ټولو مخالفانو په کې برخه لرلې ده. د طالبانو له وسله والو ځواکونو سره مبارزې د طالباني افکارو او د طالب پاله فرهنگ د خپرلو لپاره ځای پرې نه بنود. اوس وينو چې له يوې لسيزې وروسته، هغه نسل چې په دې تاريخي مقطع کې راتوکېدلی دی، ترپخوا زيات له طالباني شعارونو او خوبونو سره انس لري.

هغه مهال چې طالبانو پر هېواد حکمونه چلول، د ټولني اکثر وځوانانو او اند جوماتونو زيات شمېر امامانو د طالبانو ضد دريځ درلود او د دې بهير له فکري او فرهنگي بڼې سره بې مخالفت کاوه؛ خون و ضعيت تقريباً اپوټه دی. دا چې مور بايد له نورو سره څه نسبت ولرو، له لرې او نژدې وگړو سره څرنگه روابط تأمين کړو، د خپلې راتلونکې لپاره څه ډول تدبيرونه ولرو، دا چې په نننۍ نړۍ کې ځان څرنگه تعريف کړو، مبهم او ناڅرگند مفاهيم دي چې د دې نسل ذهنونه ځوروي او ورته روښانه ځواب نه لري. په همدې ابهام او لالهاندي کې طالباني ليدلوری رامنځته کېږي چې د دې پوښتنو د ځواب پر ځای خپل ايديالوژيک ليد ځای پر ځای کړي.

هغه نسل چې له دې تبليغاتو سره مخ و او ورسره يو ځای بې وده کړې ده، د دې پر ځای چې اوسنی وضعيت عاقلانه تحليل کړي، پرونی ستونزې او د سبا لپاره پروگرام وڅېړي، په يو څو شعارونو پورې زړه تړي چې دا شعارونه نه خو منطقي اساس لري او نه واقعي زمينه دوی ته داسې وهمونه ښودل کېږي چې نه خو د دنيا په درد لگېږي او نه د دين خدمت ورباندې کېدای شي. البته رسمي طالبانو ځوانانو ته دا وهمونه نه دي ورکړي؛ ځکه له نېکه مرغه طالبان د فکري او علمي وړتياوو په لحاظ په دې حد کې نه دي چې وشي کولای د تعليم يافته ځوانانو په منځ کې خپل پيغامونه رواج کړي؛ خو له بده مرغه دا وهمونه او نيمگړې مفکورې هغو کسانو رامنځته کړې دي چې ظاهراً خو طالب نه دي؛ خو په فرهنگي ډگر کې د طالبانو رسالت ترسره کوي، دا هغه کسان دي چې په دې بحث کې د نرمو طالبانو په نامه ياد شوي دي. که خبره رالتهه کړو بايد ووايو چې طالبان يوازې هغه کسان نه دي چې وسله بې په لاس کې ده او له نظام سره جنگېږي. د هغو ځواکونو يوه برخه چې عملاً په ټولنه کې د طالبانو د ژوند

له دوام سره مرسته کوي، هغه ډلې دي چې د طالباني افکارو په خپرولو سره يې د هغه پراخ فرهنگي تحول پرمخ لاره بنده کړې ده چې کولای شي موږ له نننۍ نړۍ سره ونښلوي. دغو ډلو - که د نظام په دنده کې دي که بهر - د ډېرو اساسي مفاهيمو په اړه د خپل دوه مخي او مبهم دريځ په وجه او ان د تمدن له ځينو اساسي مقولو سره د دښمنۍ په وجه، نوی نسل له طالباني ليدلوري سره آشنا کړی او دوی يې له ځينو طالباني مفکورو سره پخلا کړي دي.

له طالبانو سره د مبارزې سياستونو په دې وجه چې د طالبانيزېشن د فرهنگي بهير غم يې نه دی کړی او ان هغه ته يې په تکتيکي ډول لاره ورکړې ده، د دې ټولني د هر ډول اساسي تحول لپاره يې ميدان تنگ کړی دی او په دې لاره يې د طالبانو له بيا راپاڅېدو او ودې سره مرسته کړې ده.

گومان کوم په دې حساب به دې ته اړتيا نه وي چې دا پوښتنه مطرح شي چې ولې طالبانو يو ځل بيا سياسي - نظامي ژوند ته لاره ومونده او په لاريات قوت راڅرگند شول. ليکوال لا هم په دې باور دی چې که پخه اراده ورته شته وي، د طالبانو ټغر راټولېدای شي، سره له دې چې د سيمې ځينې هېوادونه به دا نه غواړي خو دا به وشي؛ خو شرط دا دی چې د طالبانو پر ضد مبارزه له هغو ابهامونو او ستونزو پاکه شي چې اشاره ورته وشوه.

توندلاري طالبان، منځلاري طالبان

مبهم او ناسم مفهومونه

يوه له هغو موضوعاتو چې کله ناکله مطرح کېږي او له سړي لاره ورک کوي، د منځلارو طالبانو اصطلاح او له توندلارو طالبانو څخه د هغوی بېلول دي. ليکوال د کلمو اساسي اهميت ته او د هغوی استعمال ته په پام سره او دې ته په پام سره چې کلمې د خلکو د اعمالو او د انتخاب لوري بدلولای شي، له داسې تعبيرونو او ډلبنديو سره نه جوړېږي، البته له دې تعبيرونو سره د نه جوړېدلو اصلي علت يې دا دی چې دا تعبير مبهم او ناسم دی. له مبهم او ناسم تعبيره منظور دا دی چې يوه کلمه يا يو تعبير کافي واضحه نه وي او تر يوه زيات مفهومونه ځنې متصور وي، خصوصاً متناقض مفهومونه.

د ليکوال دا باور دی چې «طالبان» داسې کلمه ده چې هېڅ مختاري، روستاري يا صفت ته اړتيا نه لري؛ ځکه په لومړي تعبير يعنې «توندلاري طالبان» کې يو شی د هماغه شي له نفس او ذات سره يو ډول توصيف شوی دی، دا زموږ د مکتب د هغه کمسواده مدير خبرې ته ورته دی چې په جدي او د رتنې په انداز به يې ويل: «شرم وکړئ! دروغجن، کذاب دی». هغه نه پوهېده چې کذاب او دروغجن يوه معنا لري او دا خبره په منطقي لحاظ هېڅ مفهوم نه لري چې ووايي دروغجن دروغجن دی. په حقيقت کې داسې عبارتونه عبث او بې معنا دي او د ويونکي پر ناخبرۍ دلالت کوي چې د دواړو کلمو د معنا په ورته والي نه دی خبر. همدا وجه وه چې هر وخت به چې شاگردانو د مدير له خولې دا خبره واورېده، يو بل ته به يې سره وکتل؛ خو څه به يې نه ويل چې مدير ونه شرمېږي.

په دې اړه د منطق په علم کې د دلالت په بحث کې او همدارنگه په معاني او بيان کې چې د بلاغت د علم څانگې دي، په کافي اندازه بحث شوی دی. د ژبې په اوسنۍ فلسفه کې معناگانو ته د کلمو د ارجاع پر ډول باندې زيات بحثونه شوي دي او فکر کوم که هغو بحثونو ته ورننوځو، له اصلي مطلبه به لرې شو.

د تعبیر له داسې طریقې یوازې هله استفاده کولای شو چې توصیفی بڼه ولري او د لاریات توضیح لپاره استعمال شي، لکه چې ویل کېږي «روښانه لمر» چې دلته د ویونکي منظور دا دی چې مخاطب د لمر روښانوالي ته لاریات متوجه کړي، که نه روښنایی خود لمر التزام دی او بې له دې چې له لمر سره روښانه ووايو، پرې پوهېږو؛ ځکه داسې لمر چې تیاره یا تور وي، گرد سره نشته. «خوشبویه عطر» همدغسې عبارت دی، ځکه عطر خو ذاتاً خوشبویه وي او داسې نه ده چې گواکې دوه ډوله عطره ولرو، یو خوشبوی او بل بد بوی. که یو شی بد بوی ولري، هغه ته خو بیا عطر نه وایو. که د «توندلاري طالبان» اصطلاح په همدې طریقه استعمال شي خو سمه به وي، دا په دې چې د طالب د کلمې پر دې اړخ تمرکز او تاکید وشي.

خو دویم تعبیر یعنی «منځلاري طالبان» تر دې هم زیات جنجال لري؛ ځکه متناقض مفهوم لري چې په منطقي لحاظ نا موجه دی. منځلاری طالب د «عادل مستبد» د اصطلاح په شان دی چې یو وخت کې د ځینو شرقي نوښتگرو د سرلارو له خوا استعمال شوی و او په معنا کې یې د تناقض په وجه ډېرو صاحب نظرانو ورباندې نیوکې کړې وې، دوی به ویل چې عادل مستبد له عادل ظالم سره برابر دی. د استبداد مفهوم چې معنا یې یوازې خپله خوښه او خپله رایه چلول دي، د ستم او بې عدالتۍ مستلزم وي. مستبد هغه کس دی چې نور له ټولو یا ځینو حقونو څخه محروم وي، دا حقونه کېدای شي د مالکیت حق، د عقیدې د ازادۍ حق، د سیاسي مشارکت حق، د بیان د ازادۍ حق او یا نور حقونه وي. که حاکم داسې کس وي چې له نورو څخه د هغوی یو حق هم وانه خلي، بیا خو ورته مستبد نه شو ویلای. که دی مستبد وي، حتماً خپل رعیت له ځینو حقونو محروم وي او په دې صورت کې به دی ظالم وي او ظالم عادل نه وي.

عین نیوکه د «منځلاري طالب» پر اصطلاح هم واردېږي. د دې ټکي د پوهېدو لپاره باید یو ټرمینالوژیک اصل په پام کې ونیسو. هره اصطلاح په یوه خاصه تاریخي مقطع کې او په خاصو سیاسي - اجتماعي شرایطو کې رامنځته کېږي. اساساً کلمې او اصطلاحات د واقعیتونو تالی (وروستني یا تابع) وي. لومړی یو شی یا یوه پدیده رامنځته کېږي یا یو واقعیت پېښېږي، وروسته هغه کسان چې له دې پدیدو او واقعیتونو سره سروکار لري، د هغوی د تعبیر لپاره او د دې لپاره چې گډ او عمومي مفهوم یې وړاندې کړي، یوه کلمه یا اصطلاح ورته غوره کوي. دا کلمه کله نا کله نوې اختراع کېږي، لکه څنګه چې په ځینو ملکونو کې د ژبې د فرهنگستان مرکزونه دا وظیفه پر غاړه لري او د ځینو نویو شیانو یا پدیدو لپاره مناسبې کلمې، په ژبه کې د موجودو کلمو له منځه مشتقوي او د نوې اصطلاح په توګه یې

سترگې به پرانیږو...

وړاندې کوي ځینې وخت بیا د موجودو کلمو او اصطلاحاتو له منځه یوه بې غوره کېږي او پر نوې پدیدې اطلاق کېږي. سره له دې چې د دې کلمې نسب هماغه پخوانۍ کلمې ته رسېږي؛ خو نور به یې معنا هغه پخوانۍ معنا نه وي او د نوې اصطلاح په توګه به نوی هویت ومومي او مستقل شخصیت به مومي.

یعنې داسې نه ده چې لومړی دې کلمه رامنځته شي او وروسته دې د هغې پر اساس مفاهیم یا واقعیتونه رامنځته شي؛ بلکې تل لومړی هغه مفهوم یا واقعیت راپیدا کېږي چې کلمه ورته راجع کېږي، وروسته بیا کلمه ورته جوړېږي. دا موضوع دومره ابهام نه لري چې د اثبات لپاره یې د سیمانتیک (Semantic) د بحث لمن ونیسو. دا یو عام اصل دی او پر ټولو کلمو او اصطلاحاتو صدق کوي.

بناً «طالبان» هم داسې اصطلاح ده چې خپله خاصه تاریخچه لري او یوازې د طالب العلم چې د دیني علومو هر زده کوونکي ته اطلاقېږي، معنا نه لري؛ نو نه شو کولای طالبان پر څو ډلو وویشو. د طالبانو اصطلاح چې نن سبا په سیاسي مباحثو کې مطرح کېږي، په هېڅ توګه د طالب العلم معنا نه لري. که په دې بحثونو کې له طالبانو څخه مو مطلب طالب العلمان وي؛ نو دا اصطلاح باید له سیاسي لاندو لري په اکاډیمیکو محیطونو او ښوونیزو مجامعو کې مطرح شي.

هغه څه چې په رسنیو کې د سیاستوالو له خوا مطرح کېږي، یو بهیر، یوه پدیده او یو سیاسي - نظامي جوړښت دی چې مشخصه تاریخچه او خاصه کارنامه لري، د سیاسي، ټولنیزو، فرهنګي، اخلاقي او دیني مسایلو په اړه خاص لیدلوری لري او هر وخت چې د طالبانو خبره کېږي، منظور همدغه ډله، له همدې ځانګړنو سره وي.

طالبان یعنې هغه بهیر چې غواړي د زور او خشونت له لارې قدرت ته ورسېږي. ټول پوهېږي چې طالبان په دې معنا، د مجاهدينو د حکومت پر مهال او د کورنیو جګړو په سختېدو سره رامنځته شول او ظاهراً قصد یې د پاتکونو ټولول او له غیرمسوولو وسله والو سره نښته وه. البته وروسته یې شمېره اسناد او شواهد راووتل چې دا بهیر د پاکستان د استخباراتي سازمان د یوې پروژې محصول و چې پر افغانستان د ولکې د ټینګولو لپاره یې طرح کړې وه او په دې برخه کې یې په سیمه ییزه او نړېواله کچه د خپلو ځینو تړونوالو موافقت هم ترلاسه کړی و.

که د دې ډلې په منځته راتگ کې د سیاسي عامل له نقشه تېر شو، د هغې په راتوکېدو کې فکري او فرهنگي بستر هم اهمیت لري. طالبان د هغو مدرسو محصول و چې د مولوي سمیع الحق او مولوي فضل الرحمن په مشرۍ جمعیت علمای اسلام بنا کړې وې. دې مدرسو یوه خاصه ایډیالوژي رواجوله چې د عربي ملکونو او په تېره بیا د عربستان د ټاپووزمې د ځینو متشددو ډلو په طبع برابره وه.

د دې ډلو د ایډیالوژیکو اساساتو او فکري محورونو پېژندل هم خاص اهمیت لري؛ ځکه که دغه ابعاد روښانه نه شي، د طالبانو په اړه بحثونه به له سپرې لاره ورکه کړي او په دې باره کې د نظر اختلافونه به هم پای ونه مومي.

هغه ایډیالوژي او طرز فکر چې طالبان د هغوی پر اساس او پر هغوی د تکيې په نتیجه کې رامنځته شوي دي، تر دې ډېره موده پخوا جوړ شوي وو. د دې طرز فکر بهیر مو په بله مقاله کې خپرلی او له تکراره یې تېرېږو. د دې تفکر اساسات په درېو محورونو کې رانغاړلی شو: لومړی، د دین تعبیر - دویم، انسان ته د کتلو طرز - درېیم، دنیا ته د کتلو بڼه. دلته له دنیا څخه مطلب هم د دنیا طبیعي جوړښت دی او هم اجتماعي روابط او تاریخي تکامل یې چې حکومت، ټولنیز بنسټونه، او تمدني وده یې په کې راځي. دغه فکري اساسات چې له نظامي امکاناتو، سازماني جوړښت او سیاسي ملاتړ سره یوځای شي، د طالبانو په نامه پدیده ځنې رازېږي.

دا پدیده نه یوازې یو فکري او ایډیالوژیک بهیر دی او نه یوازې یو نظامي یا سیاسي بهیر، که داسې وای نو دا دومره سرخوړی او خطر به یې نه رامنځته کول. فکري او ایډیالوژیک بهیرونه تر هغې پورې چې واقعاً فکري او ایډیالوژیک پاتې شي او فعالیتونه یې په هماغه محدوده کې روان وي، د زغملو وي او د اندېښنې سبب نه کېږي.

په صدر اسلام کې، کله چې خوارج راپورته شول، د صحابه وو مشرانو د څلورم خلیفه په شمول په دې نظر وو چې خوارج تر هغې پورې چې وسله یې نه وي پورته کړي او یوازې له نظام سره یا د اسلامي ټولنې له عمومي بهیر سره په فکري او تیوريکي مخالفت اکتفا کوي، د اندېښنې وړ نه دي او دوی د فکري مبارزې له حقه برخمن دي. خو کله چې خوارج د ټولنې عمومي امنیت گډوډ کړي او خپل هر ایډیالوژیک مخالف له تبغه تېر کړي، بیا نو باید ورسره شدید چلند وشي چې وځپل شي او د نورو پر مال او سرد تعرض فرصت پیدا نه کړي.

سترگې به پرانیږو...

طالبان هم که یوازې یو سیاسي یا نظامي بهیر وای، له هغوی سره تعامل به اسانه و او د دې ستونزې د حل موندل به سخت نه و؛ ځکه هم د سیاست میدان او هم د جگړې ډگر خپل خاص منطق لري او د پېژندل شویو قوانینو تابع دي.

خو هغه څه چې طالبان له ډېرو نورو بهیرونو څخه بېلوي دا دی چې په دې بهیر کې خاصه ایديالوژي د خشونت له اوزارو او پرمخ تللو ترهگریزو میتودونو سره یو ځای شوې او پېچلې ترکیب یې جوړ کړې دی. اوس نو نړۍ له یوې کاملاً نوې او متفاوتې پدیدې سره مخ ده چې له پخوانیو جهادي بهیرونو او کلاسیکو اسلامي غورځنگونو څخه یو مخ متفاوته ده. طالبان د القاعده د ډلې افغاني - پاکستانی تجسم دی. دوی که له القاعده سره نژدې سازماني اړیکي هم ونه لري، بیا به هم دا خبره سمه وي. القاعده بیا په خپل وار سره د هغو توندلارو اسلامي ډلو د یو ځای کېدو محصول دی چې په اوایمو کلونو کې د عربي نړۍ په یوه برخه کې راڅرگندې شوې او تکفيري چلند په مختلفو شکلونو ورباندې حاکم و. د مخالفانو تکفیرولو ته تمایل د تاریخ په ټولو پړاونو کې د خوارجي ډلو تر ټولو مهمه مشخصه پاتې شوې ده، البته دغه تمایل په دې ټولو ډلو کې یو شان نه دی ښکاره شوی.

د مخالفانو تکفیرولو ته تمایل او وروسته د دیني توجیه په مرسته د هغوی د وینې توپول، د یوه خاص رواني وضعیت نښه ده چې دا پخپله بیا د خاصو اجتماعي - فرهنگي شرایطو محصول دی. بدویت په مختلفو کچو کې هغه مهم عنصر دی چې هم دغه فرهنگي شرایط او هم هغه رواني وضعیت تعریفوي. سخت زړي او ډېرزړي انسانان د متحجر، ډېروزمي، وچ او انعطاف نامنونکي فرهنگ زېږنده دي. دا فرهنگ د بدوي محیط په شان وچ او سپېره دی چې د شنیلې او طبیعي ښکلا او رنگارنگۍ څرک په کې نه لیدل کېږي.

دغه رواني وضعیت او هغه فرهنگي شرایط، یو بل ته د هندارې کار ورکوي او دواړه بیا دې ته لاره هواروي چې دین او بلکې حکومت او هره مقوله داسې تعبیر شي چې د خشونت، وحشت، دارونکیتوب او خون خواری لاره ونیسي او د ترهگری، ورانۍ او تاوان رسولو تنده یې د ماتېدو نه وي.

دا رواني وضعیت او فرهنگي شرایط څرگندوي چې څښتنان یې له هغه پېر څخه ډېر واټن نه لري چې انسانان لا د مدنیت پړاو ته نه وو ورننوتلي او د ځناورو په شان به یې په غارونو او ځنگلونو کې بې له قانون، نظم او ادب څخه اوسېدل.

د دين داسې تعبير چې انسانيت ته ارزښت ورکوي، مدنيت ته هرکلی وايي او فاضله اخلاقو ته غېږه پرانيزي، په داسې فرهنگي شرايطو کې رېښه نه شي ځغلولای او په داسې فضا کې به يوازې مړاوي شي او بس.

دا ډول انسانانو ته مطلوب ديني تعبير هماغه دی چې ظاهراً د شرع الفاظ پر نورو باندې د تېري او بريد په وسله بدل کاندې او د انسانانو پر ځان او ابرو تېري وکړي. دوی له دين څخه داسې تفسيرونه راباسي چې د جگړې او شخړې په درد ولگېږي او کله منارونو، سوځېدلو ځمکو، سرغوځولو، په دار ځړولو او هر هغه څه ته لاره هواره کړي چې لازيات نفرت او کرکه زېږوي.

په دې منطق کې دين يعنې هغه تيوري چې د ډره وهلو، لاس غوځولو، بندي کولو، سر پرې کولو، خپته څېړلو، د جسدونو ډېرولو، د واکمنۍ پر چوکۍ کېناستلو او دا هرڅه په بې غمه زړه او ارامه وجدان سره کولو ته لاره هواره کړي؛ ځکه دا ټول د شريعت تطبيق او د رسالت سرته رسول گڼي.

په دې منطق کې د انسان کرامت، شرافت او حيثيت مطرح نه دي او د انسان لپاره د برابري، عدالت او ازادۍ خبرې په کې نه کېږي. په دې منطق کې تر ټولو خواتنگوونکې کلمه ازادي ده چې بايد په هر ډول او هره بيه چې کېږي، ورسره جگړه وشي او د مطرح کېدلو مخه يې ونیول شي. بنابري لږې داسې کلمې پيدا کړای شو چې د ازادۍ د کلمې په شان د دې منطق د څښتنانو ټينگه وینه ايشوي او ليونتوب يې راپاروي. دا کلمه تر ټولو سخته زياره ده چې دوی ته يې کولای شو او تر ټولو تريخ گواښ دی چې دوی پرې گواښلي شو. ځکه خو دوی که له هر شي سره جوړجاړی وکړي، له دې مقولې سره يې نه کوي او تر هغې چې ساه يې په بدن کې وي، ورسره جنگېږي او د ختمولو هڅه به يې کوي.

په دې منطق کې د انسان د شخصيت اساس برده گي ده. دلته د عبادت معنا برده گي ده، نه هغه بنده گي چې عارفانه معنا يې له مينې او محبت سره غوټه ده. دلته برده گان بايد يوازې **منونکي** او مطيع اوسي، ان په خپلو ډېرو خصوصي چارو کې هم او فرمانروايي يوازې د هغه خدای ده چې دغه واکمنان يې د خلکو پر سر رانازل کړي دي او د خپل شريعت د تطبيق وظيفه يې ورپه غاړه کړې ده. دغه خدای، مخصوص خدای دی چې له نورو سره کار نه لري او د نورو برده شويو بنده گانو د درد او رنج پروا نه لري او د کمزورو نېکمرغي او بدمرغي ورته اهميت

سترگې به پرانیزو...

نه لري. ده ته یوازې د لږ شمېر کسانو کامیابي اهمیت لري، د هغو کسانو چې توانېدلي دي نور د ده په نامه مریبان کړي او د ده شریعت په زور او **اکراه** ورباندې تطبیق کړي.

دا هغه تصویر دی چې خدای او له انسانانو سره د هغه د رابطې په اړه وړاندې کېږي او په دې منطق کې منعکسېږي. خو دا چې انسان پر ځمکه د خدای خلیفه او د موجوداتو اشرف ګڼل کېږي او دا چې د خدای د یوه بنده د زړه ازارول، کعبې ته تر اهاننات لږ زیاته ناروا ده او دا چې د خدای د بنده ګانو خدمت تر ټولو عبادتونو لوړه درجه لري او دې ته ورته نور مفاهیم، له دې فکري او رواني لیدلوري سره رابطه نه شي جوړولای.

د طالبانو او نورو ورته ډلو خورا اساسي ستونزه په همدې محور یعنی د خدای او له بنده ګانو سره د هغه د رابطې په اړه د دوی په ذهنونو کې پراته تصویر پورې تړلې ده. که وغواړو دغه تصویر تشریح کړو، باید جلا مقاله ورته ځانګړې کړو. هغه څه چې باید ورباندې تأکید وکړو، د دې ډلو د الهیاتو او تیولوژي اهمیت دی چې که ورباندې ټکان ورکونکی نقد ونه کړو، ستونزه به یې همداسې پاتې شي.

همدارنگه څنګه چې مو مخکې اشاره ورته وکړه، دنیا ته د کتلو طرز هم د دې ډلو مهمه ځانګړنه ده. دوی د دنیا د فیزیکی پیژندلو په لحاظ په ډېر پېر (عصر حجر) کې اوسېږي او د ټولني او د انسانانو د ټولنیز ژوند د مسایلو د پیژندلو په لحاظ هم په هماغه پېر کې دي. دوی سر بېرته پر دې چې د ساینس او فیزیک په اړه د لومړي ټولګي د شاګردانو په اندازه، هغه خوار ساده او ابتدایي معلومات هم نه لري، دا ډول علوم د علومو په توګه په رسمیت هم نه پېژني او پر هر هغه څه چې په دنیا کې په مسلماتو کې حسابېږي، ملنډې وهي.

دوی د اجتماعي چارو او هغو تحولاتو په اړه چې د حکومت او په تېره بیا د مډرنو حکومتونو د پیدایښت سبب شوي دي، هېڅ خبر نه دي او دې ډول تجربو ته اصلاً اهمیت نه ورکوي؛ ځکه د دوی په سیمو کې داسې پوهنې نه وې او دوی په خپل عملي ژوند کې ورسره سر و کار نه دی لرلی. دوی د داسې حکومتونو د جوړېدلو اهمیت هم نه شي درک کولای چې خپلو بناریانو (اتباعو) ته اساسي خدمتونه وړاندې کړای شي؛ ځکه پخپله یې داسې خدمتونه نه دي لیدلي او پر دې هم باور نه لري چې د داسې خدمتونو وړاندې کول، لازمي دي. دوی اساساً د بناریتوب پر مفهوم باور نه لري؛ ځکه د دوی په سیمو کې یوازې رعیت معنا لري.

رعیت چې د رعی له کلمې څخه راوتلی دی، معنا یې پېول یا څرول دي، دا د شپږو ژوند ته اشاره لري او په دې منطق کې حاکم یعنې هغه شپږون چې څه یې زړه غواړي له خپلو پسونو او مېړو سره یې کولای شي او هر څه چې له رمې سره وکړي، د ده مهرباني او لطف به وي او که دغه مهرباني ونه کړي؛ نو پسونه به یې د اعتراض ژبه او حق نه لري.

په دې منطق کې هغه حکومت منل کېږي چې اولو الامر په کې فعال مایشاً دی او د خدای او پیغمبر په استازیتوب پر خلکو حکم چلوي او څه چې دی یې کوي، د ځمکې پر مخ د الهي حاکمیت تجسم دی او ټول وگړي یې له اطاعت او تایید پرته، بل حق نه لري.

طالبان په خاصه معنا هغې ډلې ته ویل کېږي چې د دغسې لیدلوري پر اساس سره یوځای شوې او سیاسي - نظامي جوړښت یې رامنځته کړی دی او تر هغې چې د خپلې خوښې حکومت یې نه وي جوړ کړی، له هېڅ کاره باک نه کوي، که هر څومره وینې تویې شي، هر څومره کورونه وړان شي او هر څومره ژوندونه له خطر سره مخ شي او هر څومره مصیبتونه پر خلکو راشي او د وگړو ورځ ورته توره شپه کړي، دوی یې پروا نه کوي.

په دې معنا طالبان په دې خاوره کې له پخوا څخه نه وو او اوږده مخینه نه لري او هماغسې چې اشاره ورته وشوه، د مجاهدینو د حکومت تر جوړېدو وروسته، راپیدا شول. دا سمه ده چې د دې بهیر فکري څرکونه له اوږدې مودې راهیسې زموږ په فرهنگ کې شته وو؛ خو دا چې هغه مفکورې له مېړنو وسلو او پرمختللي تنظیم سره نه وې یوځای شوې نو په دې معنا طالبانو خارجي وجود نه و پیدا کړی. تردې مخکې څه چې د طالبانو په نامه عیني وجود درلود، هغه شاگردان وو چې دیني علوم یې زده کول او له سیاست سره یې کار نه و، حکومت کولو ته نه هوسېدل او د ټولني او خلکو امنیت ته یې خطر نه جوړاوه.

نن سبا هم د دیني علومو گڼ شمېر زده کوونکي هم په افغانستان او هم په پاکستان کې شته؛ خو کله چې په سیاسي بحثونو او رسنیو کې د طالبانو خبره کېږي، منظور دغه زده کوونکي نه وي او اساساً په دې بحثونو کې د علم د زده کړې خبرې په منځ کې نه وي؛ بلکې د حکومت د نیولو او د ډار او وحشت پر بنا د حکومت د جوړولو خبرې کېږي.

په دې خاصه معنا باندي طالبان د سیمې پر اساس ویشلای شو او پاکستانی او افغانی طالبان یې بللای شو، یا یې د سیاسي - نظامي جوړښتونو پر اساس ویشلای شو او ویلای شو چې د حقاني طالبان، د ملا عمر طالبان او دغسې نور. خو دا چې وویل شي توندلاري طالبان او منځلاري طالبان، دا ناسمه ډلبندي ده او له سړي لاره ورک کوي؛ ځکه د دوی د فکري بناوو او

سترگي به پرانيزو...

نړۍ ليد پر اساس، توندلاريتوب د دې ډلې نه بېلېدونکې برخه (جزلاينفک) ده. که څوک له توندلاريتوبه لاس واخلي، د نورو زغملو ته تيار شي، خشونت څنگ ته پرېږدي او دې ته چمتو شي چې په گډه سياسي لوبه کې له نورو سره په برابره توگه برخه واخلي او د دې لوبې قواعد مراعات کړي او د سياسي مبارزو نتيجه ته غاړه کېږدي، بيا نو هغه له طالبانو څخه بېل شوی دی او نور په دې ډله کې نه حسابېږي. لکه څنگه چې همدا اوس د دې ډلې ځينې پخواني مشران له خشونت او شخړو لاس په سر شوي دي او د دې هېواد د نورو وگړو په شان طبيعي او بې ازاره ژوند کوي، دوی نور د طالبانو له ډلې نه دي، ان که په ځينو دليلونو د طالبانو له بنسټه نقد څخه ډډه وکړي او د چوپتيا او د لارې له کږولو کار واخلي.

دوی که طالبان وای؛ نو کولای يې شول پر طالبانو له خپل نفوذه کار واخلي، له دې نفوذه په سياسي او نظامي تحولاتو کې گټه واخلي او د دې بهير پر يوې برخې اغېز وښندي، حال دا چې په طالبانو کې هېڅوک د دوی خبره نه مني او دوی نور نو د هغوی په منځ کې ځای نه لري او ان د ځينو يا اکثر طالبانو په نظر دوی هغه ځاينان دي چې جرمونه يې د بڅښلو نه دي.

دا چې ځينې کسان شته چې له طالبتوبه يې لاس اخيستی دی، معنا يې دا نه ده چې گوندي دوی د طالبانو منځلاره ډله ده او دا له توندلارې ډلې توپير لري. دا شمېر کسان تر هغې پورې چې د طالبانيزم په ليکو کې يې حرکت کاوه، په ټولو هغو کړنو کې شريک وو چې طالبانو کړي وو، هغه که له مخالفانو سره جنگونه وو که د دې ډلې سياستونه، په دړه باندي د خلکو له وهلو رانيولې د باميان د لرغونو مجسمو تر ټولو پورې...

خو په هماغه ورځ چې دوی د طالبانو د روش او کړنو پر ناسموالي پوه شوي او له خپلو پرونيو سنگروالو رابېل شوي او له عامو وگړو او ملت سره يو ځای شوي او له نظام سره يې په يوه ډول جوړه جاري کړی دی، نور نو په هغه خاصه معنا طالبانو کې نه حسابېږي نه طالبان دوی خپل غړي گڼي، نه خلک ورته په دې سترگه گوري، سره له دې چې دوی د طالبانو پر ځينو فکري باورونو باور من هم وي.

د طالبانو مدرسې

د تمویل منبعې او مقدسه مافیا

په هغو ټولنو کې چې پراختیا یې نه ده کړې او له مېرمن ژوند سره لا بلدي نه دي، غالب نظر اسطوره یې نظر دی. دا تر مېرمنیزم د مخکې زمانې د لید طریقه ده چې عمده ځانگړنه یې مرموزوالی دی. دوی هر څه ته، هغه که دنیوي چاره وي که دیني د اسطوري په سترگه گوري. غیر له محدودو کسانو چې نورو ځایونو ته یې تگ راتگ کړی دی او په همدې وجه یې له عام او غالب طرز فکره بېل شوي دي، نور ټول وگړي هر هغه څه ته د تقدس په سترگه گوري چې له دین سره رابطه ولري، دیني زده کړې او ورپورې تړلي محیطونه هم په همدې جمله کې راځي. د دې ټولنو د ډېرو وگړو په نظر، دیني مدرسې پاک او سپېڅلي او له معنویته ډک ځایونه دي چې دیني ارزښتونه ژوندي ساتي او د انحرافاتو پر وړاندې چې عمدتاً له نوې نړۍ څخه راځي، مقاومت کوي. د دوی په باور له نوې نړۍ څخه راغلي نوي فکرونه او د ژوند نوي طرزونه انحرافونه دي او د دوی په نظر په ځینو برخو کې (خو د مدرسو په نظر په ټولو برخو کې) له دیني ارزښتونو سره په ټکر کې دي. دغه مدرسې د دغو انحرافاتو پر وړاندې د دین د ساتنې تر ټولو ټینګې مورچې دي. دا هغه ادعا ده چې د مدرسو ناظران، فارغان او پلویان یې هر وخت کوي. یوازې ځینې صوفیان له پخوا څخه د مدرسو بیانو پر دوه گوني چلند پوهېدلي وو.

د مدرسو په باور، هر څه چې د دې مدرسو په طبع برابر نه وي او په بلې نړۍ او بلې زمانې پورې تړاو ولري، باید په ټول وس یې پر وړاندې ودرېږي. دوی فکر کوي چې نوې او متفوتې جامې ان که د نارینه وو هم وي، د نویو مهارتونو زده کول (د بهرنیو ژبو په گډون)، له نویو وسایلو او اوزارو استفاده ان که په درسي صنفونو کې هم وي، له فرهنګي توکو (د تازه کتابونو په شمول) سره تعامل، او داسې نور موردونه د نوې نړۍ د اغېزو نښې دي او که

سترگي به پرانيزو...

ورسره مخالفت وشي، د هر ډول نوپالنې پر وړاندې به مقاومت شوی وي او دا به د سنتونو دفاع وي.

هغه مدرسې چې په دې برخه کې بې زياته سختي نه کوله، لږو کسانو په کې درس ويلی او لږ طالبان په کې پالل شوي دي. سخت ترينې طالباني مفکورې د هغو مدرسو محصول دي چې د نويو شيانو سختې دښمنانې دي. د قاضي حسين احمد د جماعت اسلامي د مدرسو په شان ځينې مدرسې چې له نويو شيانو سره بې تر يوه بريده لاره وړله، سره له دې چې د ځينو نورو بنيادي مشترکاتو په وجه بې له طالبانيزم څخه يو مخ نه وې لري شوي؛ خو بيا هم يو څه نرمې وې. په دغو مدرسو کې روزل شوي کسان معمولاً په نسبتاً ټيټو پوړيو کې وو او نيمه طالبې دريځونه بې درلودل. دې ټکو ته به وروسته اشاره وکړو.

د دې ټولنو وگړي پر دې اساس چې د دغو مدرسو په اړه څه وړ دريځ او څه نسبت لري، پر څو ډلو وېشل شوي دي. يوه ډله د هغو خلکو ده چې په اقتصادي لحاظ بې خوند نشته او د ژوند له ستونزو سره لاس او گډون دي. دوی د کسب په لحاظ خپلو اولادونو ته روښانه گانده نه ويني. کله چې د خپلو اولادونو پر وړاندې د دې مدرسو دروازې پرانيستې ويني، دغه وړيا فرصت غنيمت گڼي؛ ځکه يو خو د اولادونو د مصرفونو له يوې برخې په تېره بيا د دوی د تعليم له مصرفه خلاصېږي او بل دا چې اولادونه به يې په گانده کې د کسب او کار خاوندان شي. اکثره کسان چې مدرسو ته ورځي، له همدې طبقې دي. البته ممکن استثناً د متوسطې طبقې ځينې کسان هم دغو مدرسو ته ورشي.

په دويمه ډله کې د متوسطې طبقې وگړي دي. دوی معمولاً غوره گڼي چې که ممکن وي خپل اولاد دولتي مکتبونو ته ولېږي چې عصري علوم زده کړي؛ خو په عين وخت کې دغو مدرسو ته هم په درنه سترگه گوري او له دې مدرسو سره د مالي مرستې له لارې خپله ديني وظيفه ادا کوي. دغه مرستې ډېرې نه دي او که د مدرسو په تېره بيا د لويو مدرسو اړتياوو ته پام وکړو، دغه مرستې هسې سېمبوليکې ښکاري؛ خو بيا هم د مدرسو ځينې احتياجات پوره کولای شي او سر بېره پر دې دې کسانو ته دغه احساس ورکولای شي چې د ټولني له پاملرنې او احترامه برخورداره دي او لاد خلکو پر وړاندې مسووليت احساسوي. له دې مدرسو سره د خلکو د همکارۍ کچه کله کله د ځلکو د ديندارۍ د معيار په توگه گڼل کېږي.

درېيمه ډله د هغو وگړو ده چې د اجتماعي موقف او مالي امکاناتو په لحاظ د ټولني د دوديزې رهبرۍ مقام لري او يا دې مقام ته نژدې دي. د ډلې ځينې کسان خپلو اقتصادي گټو او

اجتماعي نفوذ ته په کتو سره دا تشخيصوي چې د مدرسو حمايت کولای شي له يوې خوا دوی ته د خپلو رقيبانو پر وړاندې مصئونيت ورکړي او د دوی شاوخوا ته حمايتي دېوال ودروي، له بلې خوا مدرسې ورته داسې اډانه (پايگاه) جوړولای شي چې د دوی اجتماعي موقف لا ټينگ کړي او که په سر کې لوړ خيالونه ولري، ورسېدو ته يې لاره هواره کړي. دا وړ کسان يا خو په خپله مدرسې جوړوي او يا له مدرسو سره جدي مرسته کوي او د مدرسو له ودې سره خپله مطلوبه اډانه ترلاسه کوي.

د دې مدرسو چلونکي تر لومړنيو پانگونو وروسته د گټمنو مالي سرچينو په لټه راوځي چې هم د دوی کړي مصرفونه جبيره کړي او هم اضافي گټه په کې وکړي؛ ځکه دوی پوهېږي چې هر څومره چې ډېره سرمايه جذبه کړي، هماغومره به ډېرې مانورې وکړای شي. دلته دايره يې او مسلسلله رابطه برقرارېږي، معنا دا چې څومره چې ډېرې پيسې په لاس ورځي، هماغومره يې د ډېرو پروگرامونو او پلانونو لپاره لاس خلاصېږي، او څومره چې ډېر پروگرامونه لکه محفلونه، کنفرانسونه، اوږني او ژمني تدریسي پروگرامونه، په ځينو اجتماعي خدمتونو کې برخه اخيستل، فرهنگي خپرونې او نن سبا د انټرنټي سايټونو جوړول او يا له ځينو تلویزيوني شبکو سره شريکېدل... او داسې نور پروگرامونه ډېر کړي، هماغومره د لازياتو او غټو مرستو د جذبولو زمينه ورته مساعدېږي. دغه مدرسې په دې لحاظ د تشيع علميه حوزو ته ډېرې ورته دي.

مثلاً د دغو مدرسو ځينې چالاکه چلونکي هڅه کوي چې سعودي عربستان او خليجي ملکونو ته لاره وکړي او له دې لارې لا ډېرې او دوامدارې مرستې جذبې کړي. څنگه چې دغه هېوادونه په ديني، فرهنگي او د معيشتي شرايطو په لحاظ پاراډوکسي وضعيت لري؛ نو هېڅوک ځنې تش لاس او ناامیده نه راستنېږي، همدومره چې څوک يوه پروژه ولري او له دين سره يې غوټه کړي، کار يې سمېږي.

د نړۍ د دې برخې وگړي چې د تېلو له برکته باد راوړې پيسې او د غربي هېوادونو د ملاتړ په وجه سم امنيت لري، له يوې خوا يې تجملي او له عيش و نوشه ډک ژوند ته مخه کړي او په اسراف او خوند اخيستنه کې افراط کوي، له بلې خوا پر دې ملکونو د حاکمې دوديزې ديني او فرهنگي تربیې په وجه نه شي کولای د مذهبي اندېښنو پر وړاندې يو مخ بې تفاوته پاتې شي. دغه متناقض وضعيت د دوی د ډېرو مذهبیانو وجدان په عذابوي. د دې ټولنو ځينو

سترگې به پرانیږو...

وگړو ته د خپلو عیاشیو کفارو، په غریبو ملکونو کې د خیر نېکنيې او مذهبي پروژو سره په مرسته کې ښکاري او گومان کوي په دې توگه به په مذهبي ژوند کې خپلې کمی پوره کاندې دا به نه هېروو چې دغه ټولني د خبرواترو د فرهنگ په لحاظ نورې نه اوري، یوازینی خبرې چې دوی ته د احترام وړ دي، له منبره راځي. د منبرونو په خبرو کې څه چې خورا زیات مهم دي او هر وخت په ټینگار سره تکرارېږي، دا دی چې مسلمان باید خپلې دیني وجیبي ادا کړي خو نن سبا دغه وجیبي سمې نه ادا کېږي. دوی خپل مخاطبان په کراتو رتي چې ولې سمې لارې ته نه سیخېږي. کله چې دا خبرې د یوې لویې څپې بڼه خپلوي، خامخا د ټولني پر باورونو محسوس اثر غورځوي او خلک هڅوي چې د خپلو کمیو د جبرې لپاره لا جدي فکر وکړي او دوی بیا به له دې چې په خپل خصوصي ژوند کې تغییر راولي او ځان له خوندونو محروم کاندې، له دیني او د خیر نېکنيې له پروژو سره مرسته د دغو کمیو د پوره کولو لاره گڼي او له دې کار سره یې وجدان راضي کېږي.

له خیریه کارونو او له دیني پروژو سره مرستې یوازې یو څو ډوله دي: بشري مرستې، هغو سیمو ته چې له طبیعي حوادثو سره مخ شوي دي - د پیسو لېږل، هغو وسله والو ډلو ته چې د نړۍ په مختلفو ځایونو کې جنگېږي او د اسلام له دښمنانو سره د مبارزې دعوا کوي - له هغو مدرسو سره مالي مرستې چې په دودیز ډول دیني درسونه ورکوي. د جوماتونو جوړول هم په دې کارونو کې حساب دي.

د دوی په کارونو کې بشري مرستې چندانې سترگو ته نه درېږي. اصلي وجه یې د خیریه کارونو په اړه د دې خلکو په تعبیر کې ده، د دوی په باور انساني مرستې او بشري خدمتونه ټیټه درجه لري او د دې خبرې رېښه په فقهاتي اسلام کې ده چې د عرفاني اسلام برخلاف، د بشر دوستۍ د یوه ساده عمل په نسبت چې دیني رنگ نه لري، د دین رسمي اصولو ته زیات اهمیت ورکوي. دا چې په دې ټولنو کې دین تر ډېره حده د هويت د اوزار کار ورکوي؛ نو په دیندارۍ کې هم هماغه اړخونو ته زیات اهمیت ورکول کېږي چې دا هويت، یعنې هغه هويت چې مسلمان له نامسلمانه بېلوي، ورسره تقویه کېږي او عام انساني خدمتونه له دې هدف سره چندانې مرسته نه شي کولای.

البته د بشريالني معمولې چارې یو مخ هم له پامه نه شي غورځېدلی؛ ځکه که هر څه وي په دیني لیکنو کې پر بشريالني دومره ټینگار شوی دی چې څوک پرې سترگې نه شي پټولای. د قران په ډېرو آیتونو کې چې په مکه کې رانازل شوي او مسلمانانو ته یې لومړني سپارښتونه

کړي دي، لمونځ کول او غريبانو ته ډوډۍ ورکول سره څنگ په څنگ ياد شوي دي. خو وروسته چې د مسلمانانو په تاريخ کې د دين فقاھتي تعبير پر نورو تعبيرونو غالب شو، د دين دغه توصيې او سپارښتنې ځنډې ته پورې ووهل شوې او هغه برخې چې د ديندارۍ مظاهر او شعایر نندارې ته وړاندې کوي، د ديندارۍ په محراق کې واقع شوې.

دويم مورد يعنې له توندلارو وسله والو ډلو سره مرسته، سره له دې چې لا تر اوسه هم په دې ټولنو کې کافي جاذبه لري او تريوه حده يې مادي او معنوي ملاتړ کېږي؛ خو د سيمه ييزو حکومتونو د فشار او نظارت په وجه او د هغوی او غربي قدرتونو د همغږۍ په وجه، دې ډول مرستو ته ميدان تنگ شوی دی او هغوی ته چې حساب کتاب يې د عقل په لاس کې وي، دا ډول کارونه چندانې واړه نه کوي. البته د دې خبرې معنا دا نه ده چې گوندې دا ډول مرستې بندې شوې دي؛ بلکې نن سبا په لاسيات احتياط سره کېږي.

نو هغه انتخاب چې لا هم سرخوږی نه جوړوي، له ديني مدرسو سره مرسته ده. دا ډول مرستې زياته اندېښنه نه پيدا کوي او د کورنيو او بهرينو حکومتونو له خوا چندانې خطري نه گڼل کېږي. د مدرسو چلوونکي هم دې مساعد وضعیت ته په کتو سره هڅه کوي چې پوره استفاده ځنې وکړي. دوی معمولاً د عربي ټولني متنفذو شيوخانو ته مخه کوي. پخوا به سعودي کې شيخ ابن باز، ابن عثيمين، او ابوبکر الجزايري او په قطر کې شيخ قرضاوي دا ډول نفوذ درلود. پر دوی سربېره ډېر نور کسان هم وو او لاشته چې ورته نقش لري، سره له دې چې هاغومره شهرت نه لري.

زيات شمېر مذهبي شيوخان چې د دې خلکو او شتمنو تر منځ مناسب منځگړي دي، په داسې کاري مراجعو بدلېږي چې له پراخ نفوذه برخمن دي. شيوخان په دوو دليلونو دا کار کوي، يو دا چې په دې ډول د يوې ديني وظيفې په ترسره کولو کې مهمه ونډه اخلي او بل دا چې له دې کار سره پخپله هم ممتاز مقامونه حاصلوي.

مرستندويان هم له دې کاره راضي وي. يو خو په دې وجه چې ديني وظيفه ترسره کوي او په نورو چارو کې خپل قصور جېره کوي او خپل مذهبي وجدان کراروي، بل په دې وجه چې له دې بې غمه وي چې د مدرسو د چلوونکو په اړه تحقيق وکړي او ويې پېژني. همدا بس وي چې شيوخان د مدرسو چلوونکي وروپېژني او تاييد يې کړي. دا هغه لنډه لاره ده چې په کې د مدرسو د کړنو او په دې ملکونو کې د هغوی د عواقبو د سيستماتيکې څارنې اړتيا نه پاتې کېږي.

سترگي به پرانيزو...

البتہ د دې چارې لپاره عاقلانه لاره خو به دا وه چې نادولتي خو له دولتي بنسټونو سره په همغږۍ کې سازمانونه جوړ شوي وای چې د دغو مرستو د راټولولو تر څنګ يې مرستو ته لوائح او مقررات رامنځته کړي وای او د مرستو د ویشلو لپاره يې نظارتي ادارې تاسیس کړي وای. دغو اداره به نه یوازې د مدرسو کړنې او کیفیت وڅاري؛ بلکې د هغې تر څنګ يې درسي پروګرامونه، د زده کوونکو د ژوند شرایط، ښوونیز امکانات او تر ټولو مهمه د ټولني لپاره د دې مدرسو نتيجه او عواقب ارزوي او مطالعه يې کړي او په دې برخه کې د ښوونې او روزنې له تکره کارپوهانو او صاحب نظرانو څخه مرسته وغواړي. دوی کولای شي يا په ځينو بنسټونو کې د غړیتوب له لارې او يا په سيمينارونو او کنفرانسونو کې د ګډون له لارې دا کار وکړي.

خو اوس چې داسې سیستم نشته، په دې برخه کې یو ډول ګډوډي حاکمه ده او یو ډول مقدسه مافیا رامنځته شوې ده چې ورځ تر بلې غټېږي او نوي پانګوال له متفاوتو کړنو او مختلفو قابلیتونو سره د راټوکېدو په حال کې دي چې هم له حکومتونو باج اخلي او هم پر مدني بنسټونو فشاري اهرم جوړېږي او اجازه نه ورکوي چې دا بنسټونه د مدني ټولني له ودې سره مرسته وکړي او خلک لازم شعور او لازمي پوهې ته ورسوي. فرهنگي او ټولنيز بنسټونه د حکومتونو په شان مجبور دي دې مافیا ته باج ورکړي او یا لږ تر لږه خپلې کړنې او پروګرامونه د هغوی له غوښتنو سره سم عیار کړي او د ټولني په پراختیا کې په تېره بیا په فرهنگي حوزه کې له خپل نقش څخه لاس په سر شي.

که په دې برخه کې داسې سازمانونه وي چې روښانه او قانوني فعالیت ولري، که ټولې ستونزې حل نه کړي، د اوسنیو ګډوډیو یوه برخه خو به کمه کړي؛ ځکه له دې مدرسو سره ټولې مرستې خو د خلیجې شتمنو له جیبه نه راځي.

د مرستو یوه عمده منبع چې د لویو مدرسو په برخه کېږي او د مدرسو چلوونکو ته هر وخت ګټه راوړي او د هغوی له سیاسي پروژو سره مرسته کوي، د ځینو حکومتونو مرستې دي. د معمر القذافي مرستې د مولانا فضل الرحمن له مدرسو سره، د صدام حسین مرستې د پاکستان له ځینو دیوبندي مدرسو سره، او د عربي او اسلامي ملکونو د ځینو نورو حاکمانو مرستې لا تر اوسه د ځینو مدرسو لپاره ثابتې مالي سرچینې دي. که په دې برخه کې جلا مطالعه وشي، ښایي نوي او لاپه زړه پورې معلومات ترلاسه شي.

په دې کې شک نشته چې دغو مدرسو ته لويې سرمايي رابهبېري او دا چې د دې مدرسو لپاره د نظارت او علمي پروگرامونو د جوړولو ادارې نشته چې د دې مدرسو فعاليت د ټولني له واقعي او اساسي غوښتنو او اړتياوو سره برابر کاندې، د ناپېژاندو، وړانکارو ځواکونو د راتوکېدو لپاره زمينه برابرېږي.

دېرش کاله وړاندې چې د شوروي ځواکونو پر ضد په افغانستان کې د جهاد له پيلېدا سره د غرب سترگې دې سيمې ته واوښتې، د هغوی په متابعت د عربي نړۍ پام هم دې خلکو ته راواوښت او په نتيجه کې د دې مافيا جيونو ته چې هغه مهال لا نوې زېږېدلې وه، بې حسابې پيسې ورغلې. هېچا فکر نه کاوه چې له دې محرومو او له پامه غورځېدلو مدرسو څخه به يو وخت تر ټولو خطرناکه پوځ راتوکېږي او په سيمه او نړۍ کې به د ميليونونو وگړو امنيت ونگوي.

هغه مهال د پاکستان ولسمشر جنرال ضياءُ الحق په خپلو پلانونو کې دې مدرسو ته توجه کړې وه او دغه مدرسي د هغه او د هغه د همفکرو ملگرو په هڅونه بې سارې وغوړېدې. د جهاد او بو راوړو پيسو هم د دې مدرسو شمېر لا زيات کړ. هغه کسان چې د افغانستان د سياسي او نظامي ډلو مشرتابه ته ورسېدل او پخپله د دې مدرسو په ترويج کې يې برخه اخيستې وه، په لومړي سر کې دا تصور نه شو کولای چې يو وخت به له همدې کم اهميته مدرسو څخه وحشتناکه ځواک راپورته کېږي چې لومړني قربانيان به يې پخپله همدغه مشران وي.

هغه مهال ټولو جهادي رهبرانو بې له دې چې کوم خاص پروگرام ولري، يوازې د دې لپاره چې د افغانستان په دوديزه ټولنه کې د خپل مشروعيت لپاره يو سند پيدا کړي، د دې ډول مدرسو په جوړولو يا ملاتړ کې برخه واخيسته؛ خو داسې ورځ هم راغله چې دوی د همدغو مدرسو د روزل شويو طالبانو په لاس تارومار شول او که د سپټمبر د يوولسمې پېښه نه وای شوې، دوی به د راستنېدو لاره نه موندله، نه به سياسي ډگر ته راگرځېدای شول او نه هم د خپل وطن جغرافيه ته.

دا بهير به همداسې تکرارېږي؛ ځکه د داسې بې ضابطې مدرسو تاسيس، لا هم د گټې کار و بار او د سياسي - اجتماعي مشروعيت د گټلو لاره ده. لا هم د دې مدرسو عواقب جدي نه دي څېړل شوي، رسنيو ورباندې بحث نه دی کړی او د ټولني ذهن پرې نه دی اخته شوی چې د دې شي گټه او تاوان رامعلوم کړي.

سترگې به پرانیږو...

لاهم دې مدرسو ته د بې حسابو مرستو بهیر رامنځ ته کړی، شاگردان چې د ټولني د بېوزلې او محرومې طبقې وگړي دي ځکه ورته روان دي چې د ښه ژوندانه لپاره بل چانس نه لري او هغه مافیا چې په دې لاره خپل سیاسي او اقتصادي ژوند تأمینوي، په خپل کار کې تر پخوا لا زیاته پیاوړې شوې ده.

له دې بحثه منظور دا نه دی چې گوندي دا مدرسې دې نه وي او یا دې مالي سرچینې ورباندې ودرول شي؛ ځکه دا کار امکان نه لري او تر هغې پورې چې خلک مسجد او منبر ته اړتیا لري، دې مدرسو ته به هم اړتیا ولري. زموږ اندېښنه د دې مدرسو د شرایطو او احوالو په اړه ده، نه د مدرسو د ذات په خاطر.

داسې ښکاري چې په دې برخه کې به غوره کار دا وي چې دغه مدرسې له سیوري څخه لمر ته راوايستل شي او هر څه یې روښانه شي. پر دې مدرسو باید د افغانستان او پاکستان حکومتونه په لومړۍ درجه، عربي هېوادونه په دویمه او نړېواله ټولنه په درېیمه درجه د نظارت همغږی سیستم نافذ کړي. البته دا کار هلته کېدای شي چې یاد بنسټونه له خشونت سره مبارزې او سیمې ته د امنیت اعادي ته صادق واوسي.

له بلې خوا د دې مدرسو پر مالي منابعو پر دقیقې څارنې سربېره، باید درسي نصاب یې هم د پوهانو او تکړه متخصصانو له خوا له سره وکتل شي. په دې اړه به بل ځای وضاحت ورکړم.

باید د مدرسو د گډوډیو او تیت و پرک والي مخه ونیول شي او ټولې مدرسې د یوه همغږي تدریسي نظام تابع اوسي، هماغسې چې د اوسنۍ نړۍ په ټولو مکتبونو او پوهنتونونو کې دغه نظم شته.

له مدرسو سره باید سیاسي چلند ونه شي یعنې داسې نه شي چې یو حزب او خاصه ډله چې د قدرت پر سر ده او یا قدرت ته د رسېدو قصد لري، د دې لپاره چې ځان ته د تکیې ځای پیدا او یا یې لا مضبوط کړي، د مدرسو له مافیا سره معامله وکړي؛ ځکه دا د یوه هېواد له ملي منافعو سره معامله گڼل کېږي. دا هغه څه دي چې په کراتو لیدل شوي دي او دا هغه تېروتنه ده چې پاکستانی حکومتونو کړي ده او اوس دوی په خپله د پاکستان له خلکو سره یوځای په دې اور کې سوځي.

هر کله چې له علومو، ایديالوژيو او دیني بهیرونو سره محض سیاسي چلند شوی او له هغوی څخه په سیاسي کشمکشونو کې د اوزارو په توگه کار اخیستل شوی دی، په پای کې

هماغه کسانو چې دا لوبه يې کړې ده، پخپله تاواني شوي دي. نن سبا متحده ايالتونه لگيا دي د همدغسې چلند تاوان پرې کوي، ځکه د ساړه جنگ په اخرو کې يې د خپلو سياسي ستراتيژيو په تطبيقولو کې له بنسټپالنې څخه د اواز په توگه کار اخيستی و. دا تېروتنه دومره لويه او گرانه وه چې بايد نوره هېڅکله تکرار نه شي او که څوک ازمويل شوې خطا بيا بيا تکراروي او ادامه ورته ورکوي، يا خو په پوره جهل کې ډوب دي او يا د خدمت او خيانت ترمنځ پوله نه پېژني.

هر که ناآموخت درس از روزگار   هيچ ناموزد ز هيچ آموزگار

د طالبانو مدرسي

له ماشوم خورونې تر انتحاره پورې (1)

طالبان د شرعي احكامو پر هو بهو او کلک تطبيق مشهور دي. څوک چې د طالبانو له پخوانيو اعمالو، اخلاقو او د ژوند له جزياتو نه دي خبر، فکر کوي طالبان ځکه د شرعي احكامو پر جزياتو له حده زيات ټينگار کوي چې دوی به خورا متقي، پاک نفس، او سرترپايه پاک لمني وي، چې دوی به د ژوند له نورو نمونو سره آشنا نه وي او نه خو د شرع خلاف اعمال زغملای شي؛ ځکه خو دې ته حاضرېږي چې له سره تېر شي او انتحار وکړي، حال دا چې واقعيت د دې شي اپوټه دی او دوی ځکه په انتحار لاس پورې کوي چې له کړيو گناهونو ځان پاک کړي. په دې ليکنه کې هڅه کېږي چې دا ماجرا تريوه حده وڅېړل شي.

ډگري يا ميداني مطالعې نښي چې د طالبانو په منځ کې هغه مهال چې دوی لا په مدرسو کې دي او سبق وايي، د شرعي خلاف ځينو کارونو ته علاقه زياته شايع ده او د دوی اکثره کسان په زلمکيتوب کې يو رقم او وروسته بل رقم په دې کارونو اخته کېږي. تر ټولو مشهور او مهم عمل چې د اسلامي احكامو له نظره ناروا گڼل کېږي او گناه يې تر عادي گناهونو څو واړه زياته ده، له خپل همجنس سره جنسي رابطه ده چې دا په دې ډول مدرسو کې پخوانۍ او ځنډنه پدیده ده.

له بنځو سره د دښمنۍ عواقب

په دې مدرسو کې هر وخت پر دې ټينگار کېږي چې له بنځو سره دې له هر ډول رابطې پرهېز وکړي. دغه ټينگار د نرسالاری د فرهنگ انعکاس دی چې په اجتماعي ژوند کې د مېرمنو له هر ډول حضور سره مخالف دی. په دې فرهنگ کې بنځه يوه تابو ده چې په اړه يې د څه ويلو اجازه لاشته، دا خو لا پرېږده چې حضور يې، که په هر ډول وي، وزغمل شي.

په دې ليدلوري کې بنځه د نارينه وو د انحراف او د فتنې عامل گڼل کېږي چې بايد سخت ځنې وډارېږو. دغه فتنه گري يوازې د بنځې پر حضور نه رالنده ېږي، بلکې د هغې هر ساده

او معمولي عمل، د مخ جو تېدل بې، غږ بې، پر لاره تگ بې، او هر څه يې فتنه زېږولای شي. ان د بنځو د بوټونو ټکا هم دغسې ده.

بنځه کرار کرار د دې ټولني د نارينه وو له ځانڅېري شعور څخه محوه کېږي، په تېره بيا په مدرسو کې او دا د نرسالاری او بنځه ټکونې روښانه منظره ده. بنځه يوازې کولای شي د دې نارينه وو په ناڅېر شعور کې حضور ولري مثلاً په خوب کې يا دې ته ورته نورو حالتونو کې. په وينه کې د بنځو په اړه هېڅ خبره نه کېږي، يوازې دا ويل کېږي چې شريعت د هغوی پراعمالو کوم محدودیتونه او قيود لگولي دي او نارينه وو ته يې د هغوی په اړه څه ډول گواښونه کړي دي چې د هغوی په لومه کې راگير نه شي.

پر دې شيانو سربېره د بنځو په اړه ان هغه عادي خبرې چې په نورو ټولنو کې کېږي، نه شي کېدای ان تردې چې که د چا د کورنۍ يا خپلو خپلوانو د کومې بنځې نوم د نورو زده وي، هغه ته لوی تنگ او شرم گڼل کېږي. هېڅوک نه غواړي **د خلکو** يې د خور و مور يا مېرمنې نوم زده وي او که داسې وشي، دی ځوروي لکه د ده يوراز او يا د شرم خبره يې چې چا موندلې وي. دا د صدر اسلام د وختونو بيخي اپوټه حالت دی، په هغه وخت کې د ډېرو وگړو د لویو او مېرمنو نومونه د خلکو زده وو، د پيغمبر د ازواجو او لویو نومونه د ټولو زده وو؛ خو چا دا شرم نه گانه.

د نرسالارانو د ټولني د دې نارينه وو په ذهن او روان کې د بنځې د نوم له حذف کېدو سره، دا تصور پيدا شوی چې د دې مدرسو طالب العلمان د يوه مهم اخلاقي خطر پر وړاندې چې د بنځې په اړه فکر کول او د هغې په لومه کې نښتې دي، بې غمه شوي دي ځکه نو د پاک لمنو نارينه وو د روزنې زمينه مساعده شوې ده.

د طبيعت غريزي عکس العمل

دلته څوک نه پوهېږي چې د غريزي اړتياوو له پامه غورځول، د هغوی د محوه کېدو معنا نه لري. کله چې بنځه د ځوانانو په ژوند کې حضور ونه لري، معنا يې دا نه ده چې د دې ځوانانو جنسي تمايلات به تې شوي وي او نور به د دې غريزې ارضا ته اړتيا نه لري. دلته دغه څرگند حقيقت خورا اسانه له پامه غورځول کېږي او هېڅ چاره ورته نه لټول کېږي.

کله چې ځوانان ويني چې بنځه د دوی له ژونده حذف شوې ده او هغې ته وررسېدل، ان په مشروع لارو هم زرگونه کړاوونه لري او ان په اړه يې غږېدل هم منع دي او د خيال په دنيا کې هم ورسره سروکار نه شي لرلای، که وغواړي يا نه، نوې لاره ورته پرانيستل کېږي. لکه هره بله

سترگي به پرانيزو...

طبيعي انرژي چې که مخه يې بنده شي، نوې لاره جوړوي، دلته هم د زلمو جنسي غريزه نوې لاره خپلوي او دا هماغه له همجنس سره د ارتباط جوړولو لاره ده.

له مخالف جنس څخه موافق جنس ته

سره له دې چې له همجنس سره رابطه په شرعي لحاظ حرام او ناروا عمل دی چې بايد پټ پاتې شي او څوک يې په ښکاره ونه کړي؛ خو دا چې ورته اړتيا ده، نوې لارې ورته لټول کېږي. له پخوا نه يې وييلې دي چې احتياج د ايجاد مور ده. دلته هم باغي جنسي اړتيا ځان ته لاره؛ بلکې لارې پيدا کوي.

د دې مدرسو طالب العلمان معمولاً د مختلفو عمرونو او په مختلفو صنفونو کې وي او دا تفاوت يو ډول د مراتبو سلسله رامنځته کوي چې له مخې يې ځينې طالبان د خپل مټ او بدني قدرت په زور تر نورو بروي او ځينې يې په درسونو کې د تکړه توب په وجه چې د نايب استاد مقام يې خپل کړی وي. دوی کولای شي پر نورو خپل واک وچلوي او هغوی يو ډول استثمار کړي، په تېره بيا هغه کسان چې لا د ودې قانوني سن ته نه دي رسېدلي او په ماشومانو کې حساب دي.

دا به له ياده نه باسو چې د دې مدرسو يوه ستونزه دا ده چې طالب العلمان د قانوني سن پر اساس سره نه بېلوي. په دې مدرسو کې د شاگردانو د منلو لپاره معين عمر نه دی تعين شوی او هر وخت چې کورنۍ د بېوزلۍ په وجه او يا له مذهبي تعليم سره د شوق په وجه خپل اولاد ورولبېږي، دوی نه ورته نه وايي.

دغه ماشوم يا زلمکی چې مدرسې ته ځي، لومړنی درس يې د استادانو او د مشرانو شاگردانو احترام دی. دا احترام مختلفې بڼې لري، د هغوی په ننوتو سره پر پښو له درېدلو رانيولې د هغوی د لاسونو تر مچولو او د هغوی د امرونو تر اطاعته پورې. دا يو قانون دی او په ارزښتونو کې حسابېږي او په ندرت سره څوک ځنې سر غړولای شي؛ ځکه چې سرغړونکی يې تربیې گڼل کېږي او جزا ورته ورکول کېږي.

د حقوقو پر ځای له خپلو مکلفيتونو خبرېدل

لږه موده وروسته تازه راغلی طالب العلم له وضعیت سره بالکل بلدېږي او د دغو ناليکلو مقرراتو مراعاتول زده کوي. هغه زده کوي چې لويانو او مشرانو ته د هيبت او ابهت (لويوالي) په سترگه وگوري او هغوی خپل ايديال وگڼي. دلته يوازې د شاگرد پر مکلفيتونو په تکرار سره ټينگار کېږي او د هغه د حقونو خبره نه کېږي. شاگرد هله نا وييلو حقونو ته

رسېدلی شي چې خپل مکلفیتونه ښه ترسره کړي. استاد او مشر طالب العلم هم د عسکري قطعې د قوماندان حیثیت لري او هم د مریدانو په منځ کې د پیر مقام د دوی خبرې اکثرأ د کاني کرښې وي او بې له کومې مناقشې منل کېږي او امرونه یې بې ښو بې بدو ترسره کېږي. د روزنې دا سبک وروسته بیا په وسلوال جهاد کې په درد لگېږي چې جنگیالي په پټو سترگو بې قید و شرطه د خپلو مشرانو اطاعت وکړي. هغه ماشوم یا زلمکی چې یوه موده په مدرسه کې اوسېدلی او د مدرسې له حاکم وضعیت سره روږدی شوی، سر تر پایه مطیع او منونکی شخص وي. د دې وضعیت غلبه مشرانو ته د امر و نهی زمينه برابروي او ورسره د دوی پټې و سوسې راپاروي. دا یوازې د دې مدرسو خبره نه ده. بشر له پخوا څخه دغسی دی چې که څوک یې هره خبره ومني او اطاعت یې وکړي، بیا یې نورې و سوسې او هوسونه راوینسېږي، په تېره بیا چې مطیع کسان ورته دروني احترام هم ولري او د سرغړونې او باغیتوب انگېزه په کې نه وي پاتې.

دلته هم کم عمره او زلمکي شاگردان د اطاعت او تسلیم په وجه په مشرانو کې و سوسې راپاروي او پټ تمایلات یې لمسوي. ځینې غټ طالب العلمان چې خپلو دې و سوسو ته د تینګې نه دي، کم عمره او زلمکو ته د تیارې مړۍ په سترگه گوري چې په هر مناسب وخت کې به یې تېرولای شي.

دا سمه ده چې دا کارونه د ټولو د سترگو په وړاندې نه کېږي او په دې چې شرع یې ناروا گڼي او ټولنه ورسره حساسه ده - سره له دې چې د زنا په اندازه حساسیت ورسره نشته - نو هڅه کېږي چې په پټه و شي؛ خو هغوی چې هر وخت شپه ورځ په مدرسو کې وي، په دې کارونو خبرېږي او کله کله په دې اړه له یو بل سره خبرې کوي. ان په ځینو موردونو کې غټان نه یوازې دا چې خپل کارونه نه پټوي؛ بلکې نورو ته یې هم کیسه کوي او پردې چې داسې غوږه مړۍ یې په واک کې ده، فخر کوي. هغوی چې دغه تمایل لري خو وس یې نه لري او یا بخت ورسره نه دی ملگری شوی، له دوی سره رخه کوي.

کله نا کله بیا د غوږ او خوندور ښکار پر سر د زورورو تر منځ د رقابت اور بلېږي او هغوی چې لا زورور دي، څو نور کسان له ځان سره ملگری کوي او ډاره جوړوي چې د رقیبو باندونو په وړاندې ودرېږي. کله خو په دې سیالیو کې هڅه کېږي چې لا غوږه مړۍ په زوره له رقیبې ډلې واخیستل شي او کامیابه ډله ځنې استفاده وکړي.

سترگې به پرانیږو...

دا پدیده په هغو مدرسو کې چې په قبیله یې محیطونو کې دي او هورې د مدني قانون حاکمیت کمزوری دی، لازیاته خوره ده. په هغو بناونو کې چې یو څه پراختیا یې موندلې او مدني بنسټونه یا دولتي ادارې په کې ښې فعالې دي، د زورواکو بانډونو د جوړولو جراثیم کم وي او تر یوه حده یې زمینه له منځه ځي او بیا د ښکار د خپلولو لپاره داسې لومې غوړول کېږي چې خشونت ورسره ملگری نه وي، مخکې مو یاده کړه چې دلته زلمکي له اطاعت او منلو سره روږدي وي.

فردی او ټولنیز عواقب یې

د دې وضعیت قربانیان په شدیدو اروایي ستونزو اخته کېږي او تر ډېرو کلونو پورې له دې ستونزو سره لاس او گربوان پاتې کېږي.

- ځینې یې د وخت په تېرېدو سره له دې کار سره روږدي کېږي او په راوړوسته کلونو کې د شخصیت په دوه گوني توب اخته کېږي، د ارواپوهنې په اصطلاح دوه شخصیتي کېږي.
- ځینې نور یې چې غټان شي بیا له نورو هغو وړو څخه خپل انتقام اخلي چې قسمت په لاس ورکړي دي او دا بهیر د دوی د عمر تر ډېرو کلونو پورې غځېږي.
- ځینې په اروایي عقدو اخته کېږي او ټولو یا ډېرو خلکو ته په کرکه گوري او هر وخت چې د خطابې موقع په لاس ورځي، کرکه خپروي او زیاتو وگړو ته د بې دین او منحرف خطاب کوي. دوی پر ډېرو وړو خبرو چې د دین له نظره چندانې اهمیت هم نه لري، سخت شورماشور جوړوي او توندې تېزې خبرې کوي او اکثره وگړي په انحراف تورني. دوی دغه خبرې له کرکې په ډکه لهجه بیانوي. دا ډول ویناوې د دې پر ځای چې مخاطبانو او ټولني ته آرامي وبخښي او د مینې محبت پیغام ورته ورسوي، لگیا وي بدبیني او کرکه رواجوي او په یو ډول د ټولو مشروعیت سلېوي. دوی هر وخت خلک رتي او د خلکو له انحراف او بې دینۍ گیله کوي.

د فاجعې اوج

فاجعه هله اوج ته رسېږي چې ځینې قربانیان د وجدان په عذاب اخته کېږي؛ ځکه که په لومړي سر کې په زوره دې کار ته اړ ایستل شوي دي؛ خو وروسته یې په خپله خوښه دا کار کړي او څنگه چې په دیني روایتونو کې دا عمل تر زنا او ډېرو نورو گناهونو بدتره گڼل شوی دی، دوی ځانونه پلید او گناهکاره گڼي او دا چې هېڅ ارواشنونکی او اروایي ډاکتر ورته میسر نه وي چې په مرسته یې پر خپلې ستونزې غلبه وکړي، او نه د ټولني فرهنگ اجازه

ورکوي چې دوی خپله ستونزه له چا سره شریکه کړي، نو تل هڅه کوي چې هر څه پټ وساتي او په زړه کې یې بنځ کړي. دغه دروني غم دوی ته فکر ورپیدا کوي چې څنگه ځان یو مخ او اساسي پاک کړي... کله چې احساس وکړي چې دا گناهونه په عادي او متعارفو عبادتونو لکه توبه او استغفار او روژه او نورو نه پاکېږي، هغه لنډه لاره چې ورته ښکارېږي، انتحار دی؛ ځکه دوی ته ویل شوي چې د دیني مقدسو ارمانونو د پوره کولو لپاره تر ټولو لوړه فداکاري همدا انتحار دی.

دا عمل له یوې خوا دوی ته د اتلولۍ حس ورکوي؛ ځکه د مهمو قدرتونو په مقابل کې درېږي او تصور کوي چې له خپل دې عمل سره د دین د **دښمنانو** تندې پر خاورو موبښي او له بلې خوا له **دې** کار سره د اوږدو کلونو له رنځه خلاصېږي.

پوښتنپاروونکی تجاھل

پوښتنه پیدا کېږي چې ولې دې پدیدې ته په جدي سترگه نه کتل کېږي او استادان چې پخپله هم یو وخت د دې وضعیت قربانیان وو او پوهېږي چې په قوي احتمال شاگردان به یې هم په ورته جنجال اخته شي، ولې د دې ستونزې له څنگه همدا سې ښوی تېرېږي او دا داسې طبیعي بهیر گڼي چې چاره یې نه کېږي. لا مهمه دا ده چې ان هغه شاگردان چې په دې شيانو ککړي هم نه دي، له دې وضعیت سره جوړجاړی کوي او حساسیت ورسره نه ښيي تر دې چې که ورته ووايي چې پلانکي پرېه خړیبلې ده، سره له **دې** چې د ږیرې خړیبل د دین په منطق کې چندانې اهمیت هم نه لري، دوی خورا زیات راپارېږي او غوسه کېږي؛ خو د مدرسې د شاگردانو په دې کارونو هغومره نه خپه کېږي.

یو ځل ما د دې مدرسو یوه استاد پر غوږ وواکه چې د هغه څه پر وړاندې چې د شاگردانو تر منځ یې روان دي، د مسوولیت احساس وکړي او اجازه ورنه کړي چې داسې کارونه وشي، هغه په بې تفاوتۍ وویل: «دا خو یوازې د نن خبره نه ده چې چاره یې وشو کولای، دا خو له پخوا روان دي. دېرش کاله مخکې چې موږ د تحصیل په وروستي کال کې و او د حدیث دوره مو ویله، ځینو غټو طالبانو تر هغې پورې استاد ته د درس د پیلولو اجازه نه ورکوله چې د دوی د خوښې واره طالبان به نه وو حاضر شوي او د دوی په څنگ کې به نه وو کېناستلي چې دوی بیا په آرام فکر درس ته غوږ ونیسي.»

سره له دې چې د مدرسو اکثره استادان او فارغان د خپل عزت د ساتلو لپاره چمتو نه دي چې په دې اړه څه ووايي او **ډاډ** پرې چې پخپله به په دې کارونو تورن شي، یا وېره لري چې د

سترگې به پرانیږو...

رازونو په افشا کولو سره به خپلې ټولې طبقې ته زیان ورسوي، له بلې خوا د پټولو او له شفافیت نه د تېبستې فرهنگ پر دې پدیدې برغولی رډي او د روښانو معلوماتو او احصایو د راټولولو مخه ډب کوي؛ خو بیا هم که څوک په دې برخه کې جدي گام واخلي، ټکان ورکونکي معلومات به ترلاسه کړي.

له دې کاره لومړۍ نتیجه چې ترلاسه کوو یې، دا ده چې وپوهېږو ولې طالبانو تر دې حده له ښځو سره د ښمني کوله او په اجتماعي ژوند کې یې د هغوی موجودیت نه شو زغملای. دویمه نتیجه به دا وي چې د طالبانو اعمال د دوی د تقوا او پاکۍ نښه نه ده؛ بلکې نور عاملونه او نور دلیلونه لري. په دې هم پوه شو چې د ماشومانو د حقونو د ترپنسولاندې کولو یوه خورا بده شیوه څنگه ترسره کېږي، دا هغه څه دي چې د نړۍ معلومات په کې لږ دي.

د ماشوم ځورونې مخنیوی

که وغواړو دا وضعیت ختم کړو، باید: لومړی، هغه شاگردان چې قانوني سن ته نه دي رسېدلي له هغوی بېل شي چې دې سن ته رسېدلي دي او باید اجازه ورنه کړل شي چې په یوه ځای کې سره واوسېږي.

دویم، باید ماشومانو ته د هغوی د حقونو او قانوني مصئونیتونو په اړه معلومات ورکړل شي او د دې حقونو د څارنې لپاره میکانیزم برابر شي او که حقونه یې نقض کېږي، باید ماشومانو ته د شکایت کولو لاره معلومه وي. درېیم، باید ټولني او کورنيو ته دقیق او منظم اطلاعات چې په سمو علمي لارو برابر شوي وي، ورکړل شي چې د دې مسایلو له عواقبو خبر اوسي او د مخنیوي په برخه کې یې خپل نقش وپېژني. څلورم، دولتونه باید پر دې مدرسو رسمي څارنه زیاته کړي او اجازه ورنه کړي چې دغه گډوډ وضعیت دوام وکړي.

استثنا، قاعده نه لغوه کوي

ښايي دا خبرې د ټولو مدرسو په اړه سمې نه وي؛ ځکه ځینو مدرسو هڅه کړې ده چې د دې شي لپاره ځینې تدبیرونه پیدا کړي؛ خو دا چې دغه موضوع د یوې مستقلې تحقیقي موضوع په توگه نه ده خپرل شوې، سرې د دغو مدرسو د کامیابۍ اندازه نه شي لگولای، په تېره بیا په دې چې د ځوانانو د دې غریزي ستونزې د حل لپاره هېڅ سنجول شوې لاره په پام کې نه ده نیول شوې او دغه ستونزه اساساً په رسمیت نه ده پېژندل شوې.

دا به هم ووايو چې له دې خبرو باید څوک دا مطلب وانه خلي چې گوندي د دې مدرسو ټول زده کوونکي به په دې ستونزې اخته شوي وي؛ ځکه پاک لمني وگړي هم شته چې له دې

ستونزو يې ځانونه لرې ساتلي دي. د هغو کسانو دقيق شمېر چې په دې مدرسو کې د بل بنسکار شوي او يا يې پخپله بنسکار کړي دي، هغه وخت معلومولای شو چې دقيقه ميداني څېړنې ورباندې وشي.

مهمه دا ده چې وپوهېږو، دا چې د دې مدرسو ځينې شاگردان خشونت ته مخه کوي او يا انتحار کوي، وجه يې هغه ظلم دی چې د دوی خپلو هم مسلکانو ورباندې کړی دی او دوی ځنې ځورېږي. دوی مخکې تر دې چې نور قرباني کړي، پخپله په بل رقم قرباني شوي دي.

د طالبانو مدرسې له ماشوم ځورونې تر انتحاره (2)

د طالبانو په مدرسو کې پر ماشوم ځورونې

یو یادښت

د پورته مقالې تر خپرېدو وروسته مې واورېدل چې ځینو شر و شور جوړ کړی او د مقالې د لیکوال په اړه یې بد رد ویلي دي. زه لومړی خو له هغو دوستانو چې احترام ورته لرم او د دې مقالې د خپرېدو په وجه ځوابدي شوي دي، بڅښنه غواړم او د سو تفاهم د لرې کولو لپاره دغه ټکي یادوم:

1- دا مقاله اساساً د هغو طالبانو د مدرسو په اړه لیکل شوې ده چې په سیاسي معنا طالبان بلل کېږي، نه د ټولو دیني مدرسو په اړه. په سیاسي معنا طالبان پېچلې پدیده ده چې د سیمې د بحران له اصلي عواملو څخه دي او د دوی د رامنځته کېدو د عواملو له دقیقې پېژندنې پرته، د دې ستونزې د حل چاره ناممکنه ده. د قلموالو او شنونکو رسالت دا دی چې د فکر په مټ د دې معما راز راوسپړي او د علاج لاره یې پیدا کړي. د دې پدیدې د پېژندلو او علاج لپاره د هغو سایکولوژیکو او اروایي عواملو تحلیل ضروري دی چې د دې پدیدې په ایجاد کې موثر دي. طبیعي ده چې هر څوک چې له سیاسي طالبانو سره ځواخوږي او همغږي لري، د هر هغه تحلیل په وجه به خپه شي او تندې به تریو کړي چې د طالبانو د نقد او رد سبب وگرځي، دا خو لا څه چې یوازې به په دې اکتفا هم ونه کړي او څه چې یې په توان کې وي، نه به یې دریغوي. دا مقاله د سیاسي طالبانو پلویانو ته نه ده مخاطبه؛ ځکه د هغوی دریغ وار له مخې مشخص دی او هغوی عقلاني بحث ته چمتو نه دي. دې مقالې هڅه کړې ده د دې پدیدې یو بعد عامو خلکو ته یعنې هر هغه چا ته چې دا معما ورته معما پاتې ده، وښيي. لیکوال په

دې فکر نه و چې د دې موضوع په مطرح کېدو سره به د طالبانو له خوا خوږو پرته بل څوک غوسه شي. خو په دې وروستيو کې خبر شوم چې د اهل علم ځينو کسانو چې رسماً يا حد اقل ظاهراً له طالبانو سره نه دي ولاړ، هغوی هم خپه شوي او غبرگون يې بنودلی دی.

البته ليکوال پوهېږي چې **دوه - درې علتونه** د دې کسانو د خپگان سبب شوي دي. يو دا چې يوه سايت چې دا مقاله يې خپره کړې وه، څو جملې يې په اصلي مقاله کې ورزياتې کړې وې چې ورسره د بحث لوری د افغانستان ديني مدرسو ته اوښتی و، حال دا چې مقاله اساساً د پاکستان د ديني مدرسو په باب ليکل شوې وه؛ ځکه طالبان له هماغه ځايه راټوکېدلي دي. ليکوال په هماغه وخت کې هغه سايت ته خپل اعتراض ليرلی و چې ولې يې مقاله په خوښه بدله کړې او د سو تفاهم سبب شوی دی.

بل علت يې زموږ په محيط کې د خبرو د اړولو او شايعه خپرولو رواج دی او دا چې د ديني سپارښتنو او اخلاقي مقتضياتو بر خلاف، دروغ، مبالغه او تحريف شويو خبرونو ته زيات اهميت ورکول کېږي دلته د لانجه زېږوونکو او مناقشه زېږوونکو بحثونو ښه هرکلی کېږي او دې ته اهميت نه ورکول کېږي چې د هر خبر په نقل کې او د هرې خبرې په منلو کې بايد احتياط وکړو. د قران يوه توصيه دا ده چې د قضيې د اصل په اړه بايد تحقيق وشي او صحت او سقم يې رامعلوم کړای شي. له بده مرغه دغه توصيې هغه خلک تر پېښو لاندې کوي چې پخپله ديني عالمان دي.

همدارنگه ليکوال پوهېږي چې د دورغ جوړولو او شايعه خپرولو تر څنگ ځينې خلک شته چې دين قدرت ته د رسېدو او د ثروت د گټلو د وسيلې په توگه کاروي (دا کار هم د سياسي اسلام د ايديالوژي په چوکاټ کې او هم د فردي هڅو په قالب کې کېږي). ليکوال له ډېرو کلونو راهيسې له دې ډلې سره په لانجو سر دی او اوس هم نه غواړي ورته تسليم شي. دوی هر وخت محضې پلمه لټوي چې پر حريف وروانگي او خپل انتقام ځنې واخلي. دې مقالې دوی ته فرصت ورکړ چې ځينې شيان په کې ورزيات کړي او ورسره ليکوال تر تبليغاتي بريد لاندې راولي او خپلې عقدي پرانيزي.

2- ليکوال د مقالې په پای کې ياده کړې وه چې: "دا به هم ووايو چې له دې خبرو بايد څوک دا مطلب وانه خلي چې گوندې د دې مدرسو ټول زده کوونکي به په دې ستونزې اخته شوي وي؛ ځکه پاک لمني وگړي هم شته چې له دې ستونزو يې ځانونه لرې ساتلي دي." اوس هم پر دې خبرې ټينگ ولاړ دی چې مقاله د ټولو هغو وگړو په اړه نه ده

سترگې به پرانیږو...

چې په دیني مدرسو کې یې زده کړې کړې دي؛ ځکه پوهېږي چې د هرې ډلې او د هر اجتماعي طیف په اړه ګلې قضاوت او پر ټولو حکم صادرول غلط کار دی؛ ځکه په هره ډله کې ښه او بد دواړه شته. لیکوال پخپله هم په دیني عالمانو کې ګڼ شمېر دوستان لري چې هغوی ته سخت احترام کوي او د هغوی پر دوستۍ فخر کوي؛ خو د داسې محترمو شخصیتونو موجودیت د دې دلیل نه شي کېدای چې په دې مدرسو کې پر یوې جدي ستونزې سترګې پټې کړو او هغه ناخوالې چې د دې طیف یوه برخه ورسره مخ ده، له پامه وغورځوو.

3- د دې ډول ستونزو د چارې لټول په دې نه کېږي چې پرده ورباندې وغورځوو، نه د تکفیر په تورې او ګواښونو او نورو شورماشورو. که څوک وایي یا داسې ښکاره کوي چې داسې ستونزه نشته، باید د خپلې ادعا د ثبوت لپاره د منلو وړ میتود وړاندې کړي. کېدای شي دا میتود په علمي روشونو میداني تحقیقات وي، دا هغه میتود دی چې نن سبا د نړۍ په هر ځای کې د ټولنیزو ناخوالو او ستونزو د پېژندلو او بررسی لپاره استعمالېږي. معمولاً د دې ډول تحقیقاتو نتیجه د منلو وړ او کامیابې دي. پر ستونزې برغولی ډول هېڅکله هغه ستونزه نه حل کوي؛ بلکې لایې زیاتوي او خطر یې څو برابره ډېروي.

ولې به داسې وي چې نورې ستونزې او ناخوالې چې نورې ډلې ورسره لاس و ګرېوان دي، په علمي میتودونو وڅېړل شي؛ خو کله چې وار د دې مدرسو وضعیت ته ورسېږي، دې مطالعاتو ته ځای نه وي، حال دا چې د مدرسو د مطالعې اړتیا په دې خورا زیاته ده چې مدرسې په ټولنه کې حساس مقام لري.

4- دې مقالې اساساً دوه هدفونه لرل: یو د یوې محسوسې ستونزې څېړل چې په ځینو مدرسو کې شته او د دې مدرسو شاگردان یې په رواني ناروغیو او د شخصیت په اختلال اخته کړي دي او دوی بیا د ګناهګارۍ احساس او بالاخره انتحار کوي. دویم، انتقادي مطالعاتو ته د چمتو کولو له لارې لمر ته د دیني مدرسو راکښل. څوک چې له علمي مقولو سره سروکار لري، پوهېږي چې نقد او انتقاد د عیب لټولو او عیب جوړولو معناه لري. نقد یعنې بې طرفانه تحلیل چې د یوې چارې مثبت او منفي اړخونه دواړه څېړي چې دا اړخونه یو د بل تر پښو لاندې نه شي. نقد په دې معنا د اصلاح او بهبود لپاره تر ټولو ضروري اقدام او د هغو ناخوالو د مخنیوي او د کمیو د چاره کولو یوازینی روش دی چې یو بنسټ، یوه طبقه، یو ګوند یا یوه

ايديالوژي ورسره مخ وي. هغه څوک چې د اصلاح په لټه کې دي او پوهېږي چې هره بشري چاره له زيانونو او افتونو سره مخ وي، له نقد او انتقاد څخه نه وېرېږي، سره له دې چې نقد تريخ هم وي.

معمولاً دوه ډلې له نقده ډارېږي، يو هغه وگړي چې ځان ته د تقدس او عصمت په سترگه گوري، ځان له هر عيبه پاک گڼي او د نقد او انتقاد لپاره هېڅ ځای نه وينې، دويم هغه کسان چې پر خپلو عيبونو خبر دي او له جوتېدو څخه يې ترهه لري. له دې دوو ډلو پرته نور هر څوک پوهېږي چې هر هغه شی چې د انسانانو له عالم سره تعلق لري او بني ادم په کې نقش لري، له عيبه خالي نه وي. که وغواړو دا موضوع په عملي لحاظ وڅېړو، خبره به اوږده شي. ټولو فقهاوو دا موضوع څېړلې ده او بنسټ يې ده چې په دنيا کې مطلق مصلحت نشته او هر مصلحت له مفسده سره مل وي. فيلسوفانو او متکلمانو هم بنوډلې ده چې د هر خیر په څنگ کې شر شته. په دې اړه د ابن عبدالسلام قواعد الاحکام کتاب او د امام شاه ولي الله حجة البالغة کتاب ته مراجعه کولای شو.

د دې حقيقت په درک کولو سره هر څوک چې د خپل کار د ښه والي په لټه کې وي، نقد او انتقادي تحليل ته لاره خلاصه پرېږدي او هره خبره چې د اصلاح په نيت کېږي، ان که ظاهر يې تريخ او بې خونده هم وي، په ورين تندي مني.

په دې منځ کې څه چې فوق العاده اهميت لري او ليکوال په هغه مقاله کې په ضمني توگه غوښتل، د ديني مدرسو د رازونو سپرل وو. اهميت په دې کې دی چې تر هغې پورې چې اسطوري ماتې نه شي او د ټولو دنيايي چارو رازونه راونه سپرل شي او تناقضونه يې رفع نه شي، له نننۍ نړۍ سره نه شو جوړېداى. يوازې د بلې دنيا خبرې بايد د رازونو په ډله کې پاتې شي او بس.

مور هله له دې تمدني بن بست نه راوتلاى شو چې د هغو چارو چې عقل يې مني او هغو چارو تر منځ چې له عقله تنبتي او له عقل سره جنگېږي، پوله جوته کړو. دا هماغسې کار دی چې په مقدماتي ډول د فقهاوو له خوا ترسره شو او د معقولة المعني او غير معقولة المعني امورو تر منځ پوله يې معلومه کړه؛ خو دا کار تر پايه پورې ونه غځول شو او منطقي مقتضيات يې له پامه وغورځول شول.

د هغو تحولاتو يو عمده دليل چې په نتيجه کې يې نوى عصر رامنځته شو، د اسطورو ختمول او د دې نړۍ د قضيو د رازونو سپرل وو چې ماکس وبر او **ځينې نور پوهان** ورباندې

سترگي به پرانيزو...

پوهېدل زموږ په ټولنو کې دا بهير د علمي ودې او پوخوالي په برکت نه دی شوی؛ خو د نوې ټکنالوژۍ له واردېدو سره يو ډول اوزاري عقلانيت زموږ د ژوند پر ځينو برخو تحميل شوی دی؛ خو نورې برخې لا هماغسې له عقلانيته لرې پاتې شوې او د اسطورو او پيچلو رازونو تر منځ ايسارې پاتې دي. نتيجه يې دا راوتلې چې زموږ جمعي شعور او ټوليز عقل په منطقي تناقض اخته شوي دي. د ژوند په ځينو برخو لکه طبابت، تعميرات او ورته نورو چارو کې د عقلانيت منطق ته غاړه ږدو خو په نورو مهمو برخو کې له عقلانيته تېستو او د اسطورو له عينکو ورته گورو. دا يو مهم بحث دی چې دا يې د څېړلو ځای نه دی. دلته يوازې غواړم ياده کړم چې ديني مدرسې زموږ د ټولنو پر وضعيت د موثر بنسټ په توگه بايد د نورو ډگرونو په شان مطرح شي، اسطوري يې ختمې او رازونه يې وسپړل شي. دا هم د مدرسو په نفع او هم د ټولني په گټه دي.

بايد ټولنه فکر وکړي چې له دې مدرسو بايد څه تمه ولري او دا وڅېړل شي چې دغه تمې څومره منطقي دي او وگوري چې د دې ملکونو د اړتياوو په پام کې نيولو سره، دغه تمې په اوسني وضعيت کې ترسره کېدای شي که نه.

ليکوال په دې کې شک نه لري چې زموږ په سيمه کې د بحران د زياتېدو او پراخېدو يو عامل، همدا اسطوره پاله او احياناً عقل د بنسټه ذهنيته دی. زموږ ځينې ځوانان په همدې روحيه روزل کېږي او په نتيجه کې يې په بې مفهومو شيانو سر ورکولو ته تيارېږي او له ځانه سره نور سرونه هم خاورې کوي. په تېره بيا انتحار په دې ډول ذهنيته او عقل د بنسټه روزنه کې ژورې ريښې لري.

د ديني مدرسو علمي نقد او دهغوی د کميو او ناخوالو د ختمولو هڅه، د مدرسو بهتریته لاره باسي او ورسره مرسته کوي چې مدرسې د دې ټولنو د پرمختگ په لاره کې مثبت او گټور نقش ادا کړي.

5- ليکوال پوهېږي چې په مذهبي ټولنو کې د ديني مدرسو موجوديت حتمي دی. ده دا خبره له لوړ پوړو دولتي چارواکو سره په خبرواترو کې هم مطرح کړې ده او په خپلو ليکنو کې يې هم ورته اشاره کړې ده. پر دې مدرسو نقد د دې لپاره نه کېږي چې مدرسې بندي شي او يا يې بازار سوړ شي. د نقد منظور دا دی چې د مدرسو گټورتوب او وروستۍ نتيجه يې شي او د شاگردانو تر شمېر يې د شاگردانو د تربیې کیفیت ته زياته توجه وشي. که د اسلامي هېوادونو ديني مدرسې سم درسي ميتودونه ولري، درسي ماحول يې معياري وي او په دواړو برخو کې له نړېوالو تجربو څخه استفاده وشي، او لا مهمه دا چې پر مدرسو د پوهو شخصيتونو او

بنسټونو نقد جاري وساتل شي، بې له شکه چې موربه د داسې اجتماعي قشر د روزلو شاهدان اوسو چې د دين عقل منونکی تفسير به ولري او ورسره به د دين د اخلاقي ارزښتونو مطابق په ټولنه کې تاريخي او تل پاتې نقش ادا کړي چې ورسره به دغه ټولني له پراخو بحرانونو د ثبات، پراختيا او پرمختگ ساحل ته ورسېږي.

د روڼ اندو، متخصصو او تکړه عالمانو موجوديت چې په ديني حوزه کې به معنوي خلا ډکه کړي او وگړي د بنو اخلاقو خوا ته رهي کړي او ټولني ته د سعادت او نېکمرغۍ زيری ورکړي، زموږ له اساسي اړتياوو څخه دی.

خو که د مدرسو وضعیت مو دغسې گډوډ او خراب پاتې شي او اساسي هر اړخيز اصلاحات په کې رانه شي، له دې مدرسو به يوازې بېسواده «نيمچه ملايان» راوځي چې دوی به هغه د پخوانو خبره د خلکو د ايمان آفت وي، هغه خو لا څه چې د خلکو ژوند او سر به هم په امن کې پاتې نه شي.

د دې ډول ملايانو ځينې کسان همدا اوس هم پر منبرونو ولاړ دي او خلک د خشونت او کرکې خوا ته وربولي او د دنمنۍ او نفرت خوا ته يې بيايي، حال دا چې ټولني ته د دين پيغام بايد چې سوله، پخلاينه، تفاهم، همکاري، مسالمت، امنيت، خير، نوعيانه، فداکاري، او نور اخلاقي مکارم اوسي چې په دې لاره خلک، هم له خپل خدای سره بهتره رابطه پيدا کړي او هم له بنده گانو سره.

6- ليکوال د طالبانو په مدرسو کې د ماشوم ځورونې لانجمن او حساسيت پاروونکی بحث ځکه مطرح کړی و چې ډېر خلک پرې پوهېږي او خاطرې ځنې لري؛ خو څه نه وايي او د مطرح کولو جراثت يې له چا سره نشته.

سره له دې چې دا ستونزه عمدتاً د پاکستان په ځينو خاصو سيمو کې زياته شايع ده؛ خو د نورو سيمو او د نورو اسلامي هېوادونو مدرسو هم بې کمي او بې نيمگړتياوو نه دي او څارني ته اړتيا لري.

څوک چې د نقد ځيرې صحرا ته قدم ږدي، له پيله پر دې پوهېږي چې پر څومره لانجمنه لاره تللی دی او بايد د دې کار سختو عواقبو ته هم سترگې پر لاره اوسي. په تېره بيا د هغه بنسټ نقد چې له دين او مذهبي زده کړو سره يې سروکار وي؛ ځکه ډېر خلک دا هېروي چې پر مدرسو نقد، پر دين د نقد معنا نه لري؛ بلکې دا پر غيرمعصومو بني ادمانو نقد دی. هغه

سترگې به پرانیږو...

کسان چې د دین او دیني فعالیتونو په نامه خپلې دنیوي گټې کوي، داسې نقدونه د دین نقد گڼي او دا پر دین تعرض بولي چې په دې توگه د حقیقت دروښانولو مخه ونیسي. شاوخوا دوه لسیزې کېږي چې لیکوال د دین په حوزې پورې د اړوندو افتونو پر ضد مبارزه کوي، پر خرافې مفکورو یې نیوکه کړې ده، له دینه د دنیوي او مادي گټو مخالفت یې کړی دی، د دین تر چتر لاندې له عقل سره دښمني یې غندلې ده، او دا یې باور پاتې شوی دی چې د دین غیر عقلاني او غلط تفسیرونه به لویې فاجعې رامنځته کړي. دی په دې موده کې د شدیدو تورو، توطیو او تهمتونو شاهد پاتې شوی دی؛ خو بله چاره یې نه ده لیدلې غیر له دې چې مقاومت وکړي او هغه لارې ته ادامه ورکړي چې ورته د ټولني له اساسي اړتیاوو څخه ښکاره شوي ده.

په وروستیو کلونو کې د طالبانو پدیدی د لیکوال ذهن تر پخوا زیات بوخت کړی دی او دی یې مجبور کړی چې د دې بهیر پر فکري، اروايي، فرهنګي او تاریخي ریښو ژور فکر وکړي، د دې ډلې په پالنه کې د محیطونو او تدریسي میتودونو نقش راوپېژني او د دوی راتلونکې مطالعه کړي.

په مدرسو کې د ماشوم څوړونې موضوع سره له دې چې خورا حساسیت پاروونکې ده؛ خو تر اوسه چا په جدي توگه نه وه مطالعه کړې. لیکوال هغه کسان په دې موضوع کې مسوول او گرم گڼي چې په دې اړه کافي معلومات لري؛ خو د عکس العملونو او مخالفتونو له ډاره یې خولې گنډلې دي. کله چې لیکوال دا موضوع مطرح کړه، تمه یې دا وه چې هغه محترم عالمان چې د حقیقت له ویلو نه ډارېږي، جرات به وکړي او د ده ملاتړ به وکړي.

ځینې عوام خپلې کسان تصور کوي چې د حقیقت ویل یوازې پر حکومت نیوکه او د نظام پر اعتبار باندې غورځی دی. د دوی دا جرئت له حق ویلو منشأ نه اخلي؛ بلکې وجه یې د ځینو مسوولانو مدارا او بې تدبیري ده، که نه نو دې خلکو خو لا پخوا خپل امتحان ورکړی، هغه مهال چې د طالبانو تور استبداد ته یې سروته ټیټ کړي او خولې یې گنډلې وې.

د حق ویلو او حقیقت لټولو یوه مهمه جلوه خو همدا ده چې څوک دې له هغو ټگانو ونه ډارېږي چې د حافظ شیرازی خبره «له قران نه یې د تزویر لومه جوړه کړې ده (قران را دام تزویر کرده اند)» او پر محراب او منبر یو رقم جلوه کوي؛ خو په خلوت کې سل رنگه داسې کارونه چې له دین او دیانت سره هېڅ اړخ نه لگوي. دا هغه څه دي چې ډېر خلک یې په خوب کې هم د ویلو جرئت نه لري.

کلونه کېږي چې ليکوال له تاريخک فکرانو، خرافه پرستانو، او هغو وگړو چې په هر څه کې خپله گټه لټوي، مقابله کوي او د دې کار تاوان پرې کوي او د دوی توروته، تکفير او سپکاوی زغمي. خو ليکوال اوس هم د دې لارې پرېښودو ته تيار نه دی؛ خو دا تمه لري چې هغه کسان چې د دين پر راتلونکې، د ديني مدرسو پر راتلونکې او د دې ټولني د انسانانو پر راتلونکې باندې زړه سوځوي، جرئت وکړي او له دې حقيقته چې بې پردې خود اصلاح په نيت ويل شوی دی، دفاع وکړي او پرې نه ږدي چې د دوی د چوپتيا په وجه د جهل او خرافه پرده لا پرېږه شي او د عوامفريبانو بازار لا تود شي.

هغه کسان چې د حقيقت پروا نه لري او يوازې د خپل نوم او د ډوډۍ په فکر کې دي او په همدې وجه هېڅ نقد او اصلاح نه شي زغملای، که گومان کوي چې د دې خبرې ځواب ورسره شته نو قلم دې راواخلي او دا موضوع دې په علمي تحليل سره تشریح کاندې. خو که يوازې شور جوړول او د ليکوال پر وړاندې د خلکو د ذهنونو پارول غواړي، بيا به يې حقيقي قاضي ته ورحاله کړم چې هر څه مناسب وي، هماغسې قضاوت ورباندې وکړي. البته بله لاره هم شته او هغه مباحثې (يو بل ته لعنت ويل) ته د دعوت لاره ده چې قراني اصل هم لري، چې هغه کسان چې له دې موضوع انکار کوي او وايي چې داسې ستونزه نشته او گواکې ليکوال پخپله جوړه کړې ده، راشي او دغه قراني روش ته غاړه کېږدي چې خدای پخپله رښتونی او دروغجن سره معلوم کړي.

په پای کې د حافظ په يوه نغز شعر خبره بس کوم چې وايي:

نقد زاهد نه همه صافی و بی غش باشد   ای بسا خرقة که مستوجب آتش باشد
خوش بود گر محک تجربه آید به میان   تا سیه روی شود هر که در او غش باشد

ضمیمې

نقدونه او تعليقاتونه

د مېرمن اسلامي فهم سور آش

خالد خسرو

محمد محق د مېرمن اسلام د امکان يا امتناع خورا نادر او جنجالي بحث مطرح کړی دی. بې له شکه ممکن افغانستان هغه وروستی ملک وي چې لا په کې د اسلام د مېرمن کولو خبره نه ده مطرح شوې. دوديز سنتي اسلام خوار او مقهور شوی او اخواني او سلفي ايديالوژيک اسلام چې له سياست سره مل شوی، د روښاننگری او مېرمنيتي ضد غښتلی دښمن ځنې جوړ شوی دی.

خرگنده ده چې لاهم د ايران او ترکيې او ځينو نورو هېوادونو په اندازه په افغانستان کې د ديني نوښتونه نه دي رامنځته شوي چې د هغوی پر اساس د دين د نوي کولو او بياکتني بهير په يوه مسلط ډيالوگ بدل شي. ځکه خو د ښاغلي محق بحث زياتره په يوه خلا کې واقع کېږي چې نه يې د غځېدو تصور کېږي او نه د مذهب په اړه د عامو خلکو پر فهم يې د اغېز تصور. له بلې خوا دا به نه هېروو چې د مذهب په اړه هر بحث به له سانسور سره مخ شي؛ ځکه زموږ ټولنه له ديموکراتيک ډيالوگ سره بلده نه ده، په تېره بيا د مذهب په بحث کې خشونت او عصبيت منل شوي چاره ده. نو د مذهب په اړه هر نقد او هر بحث هر وخت د سانسور په وجه نيمگړی، مبهم، متناقض او وېرېدلی وي. دلته هم عقل بايد د مصلحت د رعايت او د ځان د مصونيت په خاطر، د چوپتيا لاره ونيسي او دا له تفکره د ډډه کولو له دوامه پرته نور څه نه دي.

د مېرمن تفسير دوه سرې توره

د روښانفکرانو او مذهبي نظريه سازانو لپاره په مېرمن عصر کې د دين د نوي فهم د جوړولو لپاره تر ټولو جذابه تيوري د هرمنوتيک نظريه ده. مسلمانو ديني اصلاح غوښتونکو د نوي مذهبي فهم پر رامنځته کولو ډېر کار کړی دی؛ خو لا تر اوسه د سانسور او ناخبرۍ په

سترگې به پرانیږو...

وجه، فارسي ژبو ته يې د سمې او ژورې پېژندنې امکان نه دی برابر شوی. مثلاً د محمد ارکون «د اسلامي عقل نقد» کتاب په ایران کې د بیا چاپېدا اجازه نه لري. د نورو ورته لیکوالو حال هم دغسې دی.

دلته چې د بناغلي محق پر «مدرن اسلام، امکان که امتناع؟» بحث کوو، منظور مو د اسلامي بیا کتنې پر ټول بهیر بحث کول نه دي او نه خو لیکوال غواړي چې له مذهبي لیدلوري دغه لیکنه وازروي. دلته د یوه لوستونکي په توگه د دې لیکنې او د مذهب د مدرن فهم په اړه ځینې پوښتنې مطرح کوم او بنایي بناغلی محق هم ورسره علاقه ونیسي او دغه مبحث وغځوي.

لومړۍ مسأله دا ده چې بناغلی محق د «ذات» او «عرض» تر منځ د توپیر په اړه د بناغلي کریم سروش د نظریې په تبعیت، د «متن» او «د متن د درک» تر منځ توپیر کوي. دا د اسلام د نوي فهم په برخه کې د ده د خبرو زړی دی. ایا د تاریخ، متن او د مذهب په اړه زموږ د فهم تر منځ توپیر امکان لري؟ بناغلی محق دا کار ممکن گڼي او دلیل ورته راوړي چې د تاریخ په اوږدو کې مختلفو مذهبو فرقو د قران او اسلامي شریعت په اړه مختلف فهمونه درلودلي دي. بناغلی محق، سنت پالي چې د اصلي متن د فهم امکان ممکن گڼي، په دې نقد کوي چې د تاریخي او زمانې واټن په وجه د متن حقیقي معنا ته رسېدل سخت دي.

خو دلته د نوي فهم پر وړاندې ځینې چلینجونه هم راولاړېږي. بناغلی محق وايي چې «د ټولو بهیرونو اتفاق دا دی چې د دین نوی کول، د کتاب او سنت د تجدیدولو معنا نه لري. کتاب او سنت د تدوین له وخته تر اوسه پورې په لیکلي بڼه له مسلمانانو سره شته او د ټولو بهیرونو په نزد یې اعتبار یو شان دی. کتاب او سنت زړښت نه مني نو نوي کولو ته اړتیا هم نه لري. نو د بحث موضوع دوو نورو سطحو ته انتقالېږي: یوه د تفسیرونو او هغو انگېرنو چې د کتاب او سنت په اړه رامنځته شوې دي او وروسته بیا د فرقو او مذهبونو په ایديالوژۍ بدلې شوې دي او بله د عملي تطبیق او د فرهنگي تګون سطح»

لومړی خو د متن او د متن د فهم تر منځ توپیر سخت او له تناقضه ډک دی؛ ځکه متن په ژبه او په تاریخ کې خلقېږي او په همدې وجه زموږ لپاره د درک وړ دی. کله چې خدای په قران کې د جهاد خبره کوي، منظور یې په تاریخي بستر کې درک کوو. کله چې د هغو کافرانو او منافقانو د جزا په اړه چې حضرت محمد (ص) نه مني، خبرې کوي، د کلام وضاحت یې د درک وړ دی. دلته نه شو کولای د قران په څېر یو مذهبي کتاب د یوه خورا مبهم او سېمبولیک متن په

توگه تصور کړو چې هر څوک ورڅخه خپل برداشت وشي کولای. له يوه متن سره داسې چلند خورا سخت او بنایي ساده توب وي. دلته د مرجعیت بحث په شدت سره مطرح کېږي. د کتاب او سنت تفسیر د کومو کسانو ذمه واري ده؟ په مېرمن فهم کې انسان مرجعیت دی چې په ډله ییز ډول او په سازمانونو او ټولنو کې یې قوانین جوړ کړي او تطبیقوي یې. مثلاً د پارلمان او دولت له خوا د تجارتي قوانینو تصویب. خود مېرمن دیني فهم په نظریه کې به څوک د کتاب او سنت پر اساس نوی تفسیر جوړوي او دا تفسیر به په کومو اصولو او موازینو برابرېږي او معیار او محک به یې څه وي؟

د کریم سروش په شان نظریه جوړونکي معمولاً پر اسلام باندې د روحانیت له حاکمیت سره ستونزه لري. خو تر هغې پورې چې د مرجعیت مسأله او د نوي تفسیر لپاره د معیارونو او موازینو مسأله حل نه کړي، د اسلام مېرمن فهم به تشه نظریه پاتې وي. لږ تر لږه مېرمنیتي د دین د نوي فهم لپاره اساس نه شي کېدای؛ ځکه مېرمنه نړۍ، ځینې ارزښتونه په رسمیت پېژني چې اسلام یې نه مني، لکه د همجنسانو تر منځ واده، د مالکیت مساوي حقونه، طلاق، شهادت، سرپرستي او د عقیدې ازادې. یې له شکه د اسلام مېرمن فهم د مېرمن هرمنوتیک پورې دی؛ خو مېرمن هرمنوتیک د دین له اجتهادي درک څخه توپیر لري؛ ځکه د اسلام د فهم لپاره د کتاب او سنت مرجعیت شرط دی، حال دا چې مېرمن هرمنوتیک د بشري علومو د مختلفو طیفونو پر اساس باندې د مفسر پوهه او فن دی چې دین هم د همدې طیفونو یوه برخه اوسېدای شي. دې مسألو ته په کتو سره ښاغلی محق باید خپل هرمنوتیکي او یا تفسیري وار له مخې شرطونه څرگند کړي. قران د گڼو مذهبي احکامو او تعالیمو کتاب دی چې د دعوت او ژغورنې لپاره لېږل شوی دی. په همدې وجه قران د اسلامي شریعت اساس گڼل کېږي. ممکن څوک ووايي چې د تاریخي واټن په وجه، د قران د تعالیمو هغسې درک چې د هغې زمانې خلکو کړي و، نور ممکن نه دی؛ خو دا استدلال ځکه چندانې قانع کوونکی نه برېښي چې د اسلام دین تاریخي تداوم، مکتوبات او متون لري. دا چې مختلفې دیني فرقې لکه تشیع او تسنن شته دي، معنا یې د قران او اسلامي تاریخ په اړه د دوی د فهم اساسي اختلافونه نه دي.

د مختلفو اسلامي فرقو په منځ کې گلي شرعي احکام لکه لمونځ، روژه، پراخت باندې ایمان، پر خدای باندې د عقیدې او د حضرت محمد د پیغمبرۍ د منلو په واسطه ژغورنه، او ان جزایي احکام لکه سنگسار یا د لاس غوڅول، سره له دې چې په مختلفو دلیلونو نه تطبیقېږي، چندانې سره توپیر نه لري. نو هماغسې چې د ښاغلي محق په شان دیني اصلاح

سترگې به پرانیږو...

غوښتونکي پوهېږي، د اسلام د مدرن فهم لپاره د احکامو فرعي او ثانوي فقهي برداشتونه کار نه کوي، د مدرن فهم بحث پر فروعاتو نه دی؛ بلکې دلته اساسات تر پوښتنې لاندې راځي. همدارنگه متن په ژبه کې زېږي او په تاریخ کې معنا مومي. دې کې شک نشته چې تاریخي زمان بیا لاسته نه راځي؛ خو تاریخي او د لرغونپېژندنې مدرکونه ورځ تر بلې د مذهبي متن په فهم کې راسره مرسته کوي. زما په نظریو مذهبي کتاب چې تاریخي تداوم لري، په هر لحاظ له یوه فلسفي او ادبي متن سره توپیر لري او د هغه لوستل او فهم هم له نورو متنونو څخه متفاوت وي. یو دلیل یې دا دی چې دین د شریعت په قالب کې تاسیس شوی او مومنین یې پیروي کوي. نو زه دیني فهم د مذهبي متنونو عارفانه او فلسفي درک نه گڼم، دا هغه کار دی چې طارق رمضان یې د یوه اسلامي متفکر په حیث په غرب کې کوي، زه دیني فهم د مذهبي او اخلاقي احکامو او طرزالعملونو یوه مجموعه گڼم چې په یوه سیاسي او اجتماعي نظام کې تنظیم شوي دي. د مذهب شخصي فهم یا پروتستانیتي برداشت، په اسلامي هېوادونه کې ماتې خوړلې ده؛ ځکه مذهب تنظیم شوي قواعد او احکام او رسمي مفسران لري چې هغه روحانیون او دیني عالمان دي او دا په اسلامي هېوادونو کې د دې نظریې مخه نیسي.

د میراث ویشل، د زوجونو تعدد، د سرپرستي او طلاق حق، تقوا او د جنسي رابطې ممنوعیت، د مسلمان او کافر تر منځ توپیر او ... هغه مذهبي او اخلاقي احکام او لارښوونې دي چې اسلامي ټولنه ورباندې اداره کېږي.

کله چې دین د یوه سیاسي او اجتماعي نظام په توګه مطرح کېږي، بحث د احکامو پر تطبیق یا تعدیل باندې وي، نه د هغوی پر تفسیر باندې. ځکه اکثره تفسیرونه په اسلام کې له راغلو احکامو سره مستقیمه رابطه لري. په اسلام کې راغلي د طلاق او د میراث حق که راواخلو، کېدای شي اجرا یې کړو یا یې اجرا نه کړو؛ خو دا نه شي کېدای چې بل رقم یې تفسیر کړو، مثلاً د میراث احکام داسې تفسیر کړو چې په کې د نارینه وو په نسبت د ښځو برخه زیاته وي. دلته تفسیر له تعدیله پرته بل څه نه دی.

اجتهاد، نه مدرن فهم

واقعیت دا دی چې د اسلامي مدرن فهم نظریه له غرب راپور شوې تیوري ده، تحریف شوی د سکورس له ناکامه ستراتیژیو سره دی. د اسلامي نوي فهم نظریه، د اسلام د دودیز فهم په پاراډایم کې او همدارنگه د رسمي دیني مرجعیتونو او مستبدو مذهبي حکومتونو چې د شرع او تشبیت شویو مرجعیتونو مدافع دي، له ډاره واضحاً ناقص الخلقه تیوري ده. تازه فهم

باید د فقهی اجتهاد - چې په اسلام کې پخوانی سنت دی خو اوس پرېښودل شوی دی - د انکشاف نظریه وگڼو، نه د دین په اړه د مدرن انسان فهم. ځکه مدرن فهم ځینې اصول او اساسات لري چې د ښاغلي محق له یادو خبرو سره تفاوت لري.

څنگه چې محمد رضا نېکفر د ښاغلي عبدالکریم سروش او مجتهد شبستري په نقد کې، د دین د مدرن فهم په اړه، ښه وایي:

۱. مفسر باید «زه» وویلی شي، د ده «زه» باید خپل شخصیت ولري او منفصل فهم ونه لري یعنی باید خپل فکر وځنګوي، نه دا چې د مقتدرو او په سنت کې د محترمو مرجعو له عینکو مسایلو ته وگوري.

۲. مفسر باید هر متن یوازې متن وگڼي، یعنی چې خپله لیکونکی ولري، په خاص فکر باندې، په خاص قلم باندې، خاصو مخاطبانو ته په خطاب کې، په خاصه زمانه کې لیکل شوی وي.

۳. مفسر باید د تاریخ په مفهوم وپوهېږي او د نوي عصر په نامه د دې ستر تحول په ژورو پوه وي او بالاخره دا چې

۴. د بیان او بل څه ویلو ازادې ولري؛ ځکه که چېرې د بیان ازادې نه وي، سنت به هم خپل رازونه برېښي نه کړي او لا به هم په هماغه ژبه خبرې وکړي چې تاریخ ورباندې تپلی دی ... هرمنوتیک یعنی بل وړ فکر کول او هرمنوتیک مفسر په لومړۍ درجه کې له سپینو خبرو او بل وړ فکر کولو سره پېژندل کېږي.

د مذهب مدرن فهم په نظري لحاظ ځکه ډېرې سستی لري چې د احکامو او تشییت شویو عقایدو حوزه پراخه ده او مفسر باید هغه اصول ومني. ځکه مذهب ان په خپله نننۍ معنا هم د تعبد او تعقل ګډوله ده. په اسلامي مفکورو کې هم فلسفي فکر د متن او شریعت تابع پاتې شوي دي نو په هر ځای کې چې عقل له متن سره په ټکر کې واقع شوی دی، اولویت متن او اصلي شرعي احکامو ته ورکړل شوی دی. پر خدای، د پیغمبر پر نبوت، د وحی له لارې د کتاب نزول، د محشر صحرا ته د ټولو ورستنېدل او ... اعتقاد د مومنانو د ایمان د حوزې موضوعات دي. حال دا چې مدرن فهم له بې پوښتنې او بې سنجشه ایمان سره سروکار نه لري. زما په نظر اسلامي عقل د ایمان او استدلال یوه ګډوله ده چې یو لړ مسلمات مني؛ خو مدرن عقل د راپیکال انسان نقاده قوه ده چې خپلې اساسي پوښتنې مطرح کوي او د هغه له خوا د مسلمو عقایدو د رد احتمال کاملاً شته.

سترگي به پرانيزو...

البته هماغسې چې نېکفر څرگند توضيحات ورکوي، اسلامي نوي فهم په هېڅ صورت د مېرمن فهم او عقلي ديالوگ په چوکاټ کې نه ځايېږي، بلکې زياتره د اجتهاد په چوکاټ کې راځي. ځکه اجتهاد يو لږ ګلي او اصلي اصول مني او هڅه کوي تناقضونه رفع کاندې، د مومنانو پوښتنې او ابهامات ځواب کړي او ستونزو ته يې نوي حل لارې وړاندې کړي، البته حوزه يې محدوده ده. حال دا چې د عقلانيت او مېرمن فهم لاره داسې نه ده. بې له شکه د مېرمن فهم بر خلاف، د نوي اسلامي فهم نظريه باورمنه ده چې په متن او سنت کې ځينې پټ رازونه شته او دا ورته له نوي نړۍ سره د مطابقت ظرفيت ورکوي. خو مېرمن فهم د مذهبي متنونو تاريخيتوب مني او استدلال کوي چې نوي نړۍ د جوړښت، مناسباتو او ارزښتونو په لحاظ له پخوانۍ نړۍ څخه ګوهرې او يا ماهيتي توپير لري او بايد د دې دوو دنياوو تر منځ تحول او شلېدنه ومنل شي، هماغسې چې د مېرمنې او پخوانۍ ټکنالوجۍ تر منځ دا توپير منل کېږي.

د متن تاريخيتوب

زما په نظر د ديني بيا کتنې بهير د مېرمن فهم او عقل په تبعيت، بايد د خپلو متنونو تاريخيت درک کړي، که نه له تناقض او دروني بحران سره به مخ شي. د متنونو مجدد تفسير يو ګلي او مبهم عمل دی چې د نوي نړۍ له روح سره په ټکر کې دی.

د «بشر د حقونو د منشور» له مخې انسانان بې له دې چې مذهب او توکم ته يې وکتل شي، ټول له انساني کرامته برخورداره دي، حال دا چې د اسلام د ارشاداتو پر اساس مومن پر اسلام باندې د عقيدې په وجه، د کافر په نسبت ارجحيت لري. د اخرت پر ورځ هم مومن پر خداي او حضرت محمد باندې د خپلې عقيدې په وجه جنت ته درومي او کافران د خپل انکار په وجه د دوزخ په اور کې سوځي.

ايت الله منتظري په ايران کې د شيعه د يوه مرجع په توګه، بهايانو ته چې د اسلام خلاف مذهب لري، د تابعيت او په ملک کې د اوسېدو حق ورکړ؛ خو هېڅکله يې مسلمان او بهايي ته يو شان شأن قايل نه شو. نو که معيار د دين مېرمن فهم وي، خبره به تحريف ته ورسېږي.

دلته دوي سره يو مخ متفاوتې لارې دي:

1- د متن تاريخيت به په رسميت وپېژنو او

2- يا يې له تاريخيته انکار وکوو او ورته تل پاتې او د هروخت لپاره اعتبار ورکوو. مثلاً، کله چې اسلامي هېوادونه نوي نړۍ ته ورننوتل، مرييتوب په کې منسوخ شو، حال دا چې په اسلامي فقه کې د مرييتوب په اړه مختلف احکام شته چې له مرييانو سره د چال

چلند او له هغوی سره د جنسي رابطې او داسې نورو مسايلو په اړه بې خبرې کړې دي. خو ولې مرييتوب سره له دې چې په مذهبي متنونو کې قدامت لري، منسوخ شوی دی؟ ایا مذهب هغه منع کړی دی؟ دلیل يې نوی عصر دی. اصلاً مېریتیت يعنې د قديمې او نوې دنيا سره بېلول. په دې چوکاټ کې د مذهب مېرین فهم يعنې د هغو اصولو او موازينو تعديل چې نننی انسان يې د عقلي معيارونو او نوې پوهې پر اساس نه شي منلای، حال دا چې مسلمانان پر دې خبرو باور نه لري. دوی فکر کوي چې دين، تاريخي زمان په رسمیت نه پېژني. خو په واقعیت کې د دې شي معنا د نوي عصر د سيکولر جهان چې طلسمونه په کې مات شوي دي، نه درک کول دي. د متن تاريخيت د هغه پر اقتضا دلالت کوي. دا د مېرین فهم له لومړنيو اصولو څخه دی. نو د يوه عصر له مخې د بل عصر اټکل کول منطقي نه دي. مثلاً نه شو ويلاى چې ولې د بشر د حقونو منشور د حضرت موسی په وخت کې تدوين نه شو. د بشر د حقونو منشور د مېرین عصر محصول او د مېرین انسان د اخلاقي پرمختګ نتيجه ده. که د ديني بيا کتنې نظريه د متن تاريخيت په رسمیت ونه پېژني، بيا نه شي کولای د ځان او سلفيت تر منځ واټن پيدا کړي. په دې منځ کې منځنۍ لاره علمي اعتبار نه لري؛ بلکې دا به يوازې موقتي ژبنۍ لوبه وي. مرييتوب د تازه تفسير په وجه نه؛ بلکې نوې نړۍ ته د ورننوټو په وجه منسوخ شو. د تاريخيت له اصله پرته د مرييتوب بياراژوندي کول مانع نه لري.

بې له شکه د ديني بيا کتنې نظريه به د دوو قطبونو تر منځ په نوسان کې وي چې په يوه سر کې يې د متن د تاريخيت په رسمیت پېژندل دي او په بل سر کې يې لومړنيو احکامو ته وفاداري. لکه د مجتهد شبستري په مباحثو کې چې د حجاب تاريخيتوب يا نه تاريخيتوب بيانېږي. نو دا نظريه تر دې دمه په اسلامي نړۍ کې بااعتبارې فکري نظريه نه ده او بنسټې او لاد باد په مخالف جهت کې حرکت کوي. اصلي بهير د سنډپالو په لاس کې دی چې خپل کار د تېرې زمانې احيا کول بولي. غالب اسلامي بهير د شريعت او مېرینې نړۍ متناقضه ګڼوله ده او د دې تناقض دليل هم د نوي عصر الزامات او ديني اصولو ته د وفادارۍ اجبارونه دي، هماغسې چې مسيحيانو او يهودانو په نننۍ نړۍ کې دا تناقض منلی دی.

د مډرن اسلام په بحث کې د بنسټپالنې پل

عبدالکبير صالحی

اشاره: دغه لیکنه د وتلي څیړونکي استاد محمد محق پر «مډرن اسلام، امکان که امتناع؟» نقد دی. تر دې مخکې بنسټپالنې خالد خسرو هم پر دې مقالې پر ځای او څرگند نقد کړی و. خو زه غواړم دې موضوع ته له بل لیدلوري وگورم او د بنسټپالنې محق په مقاله کې د بنسټپالنې پل جوت کړم. باید ووايم چې ما اوږده موده د بنسټپالنې محق شاگردې کړې او د هغه د پوهې له درمن څخه می وړې راټول کړې؛ نو زه هر وخت ځان د دغه فرزانه مفکر پوروی گڼم.

د اسلامي بنسټپالنې پدیده په نننۍ نړۍ کې څرگند حضور لري. دغه خشونتپالنې پدیده له ځانه پرته نور د اسلام هر ډول تعبیر د گمراهۍ او ضلالت نښه بولي او د نورو دیني تعبیرونو پیروان د وژلو او ختمولو وړ گڼي. دا پدیده تر ټولو زیاته د بنسټپالنې د اسلام له مډرن تعبیر سره لري؛ ځکه دا ورته د امریکایي اسلام نښه ښکاري.

د بنسټپالنې اسلام خشونتپالنه او د وینې تویولو شوق سبب شوی دی چې ډېر هغه کسان چې په افغانستان او نورو اسلامي ملکونو کې د دیني بیاکتنې فکر په سر کې لري، د سر د خوندي ساتلو لپاره د عافیت څنډې ته پناه یوسي او خولې وگنډي او قلم او کاغذ واړه وسوځوي. د نوفرانو هغه شمېر چې خپلې مفکورې بیانوي، هغوی هم ډېر هغه کوي خپله خبره په داسې چل وکړي چې د امکان تر حده د بنسټپالو غیرت راونه پاروي او د هغوی په ذهن او ضمیر کې د خشونتگرۍ اور بل نه کړي. په همدې وجه د مسلمانو نوفرانو ژبه اکثرأ په تناقض او ابهام ککړه وي، معنا دا چې د دوی په اثارو کې کولای شو د روښانفکرۍ نښې او د بنسټپالنې پل دواړه په ښکاره وویښو. د بنسټپالنې محق «مډرن اسلام، امکان که امتناع؟» هم له دې قاعدې مستثنا نه ده او د بنسټپالنې وپروونکې سلطې پرې د ابهام او تناقض ویلو څپه تحمیل کړې ده. دا لیکنه غواړي د بنسټپالنې بدشگونۍ حضور د «مډرن اسلام» په مقاله کې په لنډه توگه جوت کړي.

د «مډرن اسلام» مقاله په نننۍ نړۍ کې د دین تجدید «حتمي» چاره گڼي او د دې چارې ترسره کېدل د مډرنې نړۍ له نورو وگړو سره د سیال کېدو یوازینی لاره گڼي. مقاله ټینگار

کوي چې که وغواړو په مډرنه نړۍ کې د دين معنويتپالې نقش غښتلی کړو، بله چاره نه لرو مگر دا چې د ننني انسان د پوهې اسمان ته وخېژو او د دين نوي تفسير وړاندې کړو.

د «مډرن اسلام» ليکوال د مصطفى ملکيان له مفهوم جوړولو پور اخلي او د اسلام د درې گونو سطحو په مورد کې، د تجديد موضوع مطرح کوي او نوسازي په دويم اسلام يعنې «د ديني تفکر، تفسير او د فهم په سطحې» پورې منحصر وي. هغه لومړی اسلام يعنې «د اسلام د لومړي لاس د منابعو لکه د کتاب او سنت سطح» له تجديده بې نيازه گڼي؛ ځکه د دغه فرزانه مفکر په باور، د اسلام پر دې سطح هېڅکله د زړښت گورد نه پرېوځي:

«د ټولو بهيرونو اتفاق دا دی چې د دين نوي کول، د کتاب او سنت د تجديدولو معنا نه لري. کتاب او سنت د تدوين له وخته تر اوسه پورې په ليکلي بڼه له مسلمانانو سره شته او د ټولو بهيرونو په نزد يې اعتبار يو شان دی. کتاب او سنت زړښت نه مني نو نوي کولو ته اړتيا هم نه لري...»

ښاغلی محق لويه هڅه کوي چې له تطبيقي لاري څخه د تجديد مصداق تعين کړي او د مډرنيزم او بنسټپالنې په سياق کې د دې مفهوم د معنا حدود روښانه کړي او بيا د مډرنيزم په گټه د تجديد پر معنا ټينگار وکړي.

خو ژر بيا په اسطوره باوري کې ډوبېږي او د بنسټپالو په شان د تاريخي کتنې په خوارۍ اخته کېږي او په نتيجه کې يې د لومړي اسلام د تجديد پر «بې معنا» توب او دا چې په دې اړه د فکر کولو مجال نشته، ټينگار کوي، له دې ناخبره چې د مډرنيزم په بحث کې هېڅ داسې چاره نشته چې فکر نامونکی (unthinkable) وي. د دې ادعا څرگند دليل دا دی چې دغه بحث د تقدس تورلو (desacralization) او طلسم ماتولو (disenchantment) پر اصل تکیه کوي او هر ډول حد او بريد چې د «ناقدانه تفکر» مخې ته راشي، له منځه يې وړي. دا اصل د دين گليت، د تاريخي - پديده پوهنې د نقد په تله کې اچوي او په دې انتقادي فکر کې د بنيادي متنونو (نصوص المؤسس) او د مفسرينو د فهم تر منځ توپير ته نه قایلېږي.

د تأمل وړ ټکی دا دی چې د دين د تجديد په مسأله کې د «مډرن اسلام» د ليکوال هرمنوتیک او معنایي افق په ښکاره د بنسټپالنې د مسلماتو تر اغېز لاندې راځي. د بنسټپالنې مسلمات د حقيقت، تقدس او خشونت په مثلث کې راڅرگندېږي. په بنسټپالنه کې د لومړي اسلام تجديد نه منل، يو مسلم او مقدس حقيقت دی چې که هر څوک د هغې خلاف خبره وکړي، د خورا سخت خشونت مستحق گڼل کېږي. ښاغلی محق د دې لپاره چې د

سترگي به پرانيزو...

بنسټپالو له بې حد و حصره خشونت څخه ځان وژغوري، د دې حقيقت تقدس ته احترام کوي او په «مَنْ يَجِدْ لَهَا دِينَهَا» کې د «فهم» کلمه مقدر او مسلم گڼي او په نتيجه کې د لومړي اسلام نوسازي «بې معنا» گڼي.

د لا حيرانتيا خبره خو دا ده چې دغه نامتو نو فکري ليکوال د پخوانو د تناقض ځپلي تفسيرې سنت په پيروي، د اسلام د لومړي لاس د منابعو ټول تاريخمن مظاهر لکه نسخ، د نزول سبب او د ورود شأن له ياده باسي او يو مخ دا هېروي چې دغه منابع د خپل وخت له اجتماعي - فرهنگي واقعيتونو سره د ډيالکتیکي رابطې له لارې منځته راغلي او همدا چې دې دوه اړخيز پيوند ته يې غاړه ايښې ده، معنا يې دا ده چې په وخت پورې تړلي دي او بدلون مني.

د «مدرن اسلام» د ليکوال په تاکيد، د دې مقالې تر ټولو محراقي او مهم ټکي دا دی چې: «نننی انسان له پروني انسانه توپير لري... نننی انسان په خپل ذاتي کرامت پوه شوی دی او اوس هغه دين قبلوي، هغه قوانين خوبښوي، هغه فرهنگ غوره کوي او هغې لارې او طريقې ته په ښه سترگه گوري چې د دې کرامت حفاظت وکړي... که مور و غواړو د دين د سم درک کولو او د ټولني د ستونزو د حل کولو په لاره کې کاميابي حاصله کړو، بله لاره نه لرو، بايد نننی انسان او نننی نړۍ سم وپېژنو، د دې عصر غوښتنې درک کړو، د ننني انسان معرفت او پوهه د اعتبار وړ وگڼو او بيا د دين داسې تفسير وړاندې کړو چې له دې پوهې او معرفت سره موافق اوسي»

دغه ټکي پر ځای او رسا دی؛ خو هغه چې دا خبره يې کړې ده، دا ځنې هېره شوې ده چې له پاراډوکسي او متنافي الاجزا تيوريو په وسيله نه شو کولای د دين داسې تفسير وړاندې کړو چې د مدرن انسان له معرفت سره اړخ ولگوي.

اوس د دې وخت رارسېدلی دی چې په اسلامي نړۍ کې د نو فکري سنت د ابهام او تناقض گړد له مخه وځنډي او نور په مطلق باوري او قطعيت ککړ نه شي. که ښاغلی محق او نور ديني نو فکري کسان «په نوې نړۍ کې د دين د سرلوړې» فکر په سر کې او پر «ننني انسان باندې د ديني مفکورو د منلو» پروا لري، بايد له متناقضو خبرو او مبهمو مفکورو ډډه وکړي او په خورا ژور فکر سره د ديني مدرسه يي مفکورو په خورا اساسي بنيادونو کې ورننځي او د «مسلمانۍ ټوله دستگاه» له سره ولولي او خپلې ټولې هلې ځلې د دين د فهم تجديد او نوي تفسير ته معطوف نه کړي. ليکوال د دې مقالې غځونه بل وخت ته پرېږدي او دلته پر دې ټکي

سترگي به پرانيزو...

ټينگار کافي گڼي چې ديني نوښکران د «دين د فهم» تر تجديد د مخه، دې ته اړتيا لري چې لومړني او لاندني مباني يې د تاريخي، ژبپوهنې او معناپوهنې په تله کې راوتلي.

د طالبانیزم د معرفتي او اجتماعي مسألې مطرح کول د "سخت طالبان، نرم طالبان" مقالې ته کتنه

شاکر مهريار

تېره اوونۍ، سه شنبې د 8 صبح د ورځپاڼې په 1036 مه گڼه کې د محمد محق «سخت طالبان، نرم طالبان» مقاله خپره شوه. محق هغه ليکوال دی چې ليکنې يې هر وخت د قدر وړ فکري او تيوريکي تومني درلودلې دي او د رسنيو او شنونکو له نظره پتې پاتې شوې ساحې يې مطرح کړې دي. له بلې خوا تر دې دمه د طالبانو او بنسټپالنې په اړه هغه تحقيقي ادبيات چې په اکاډيمیکو او غيراکاډيمیکو محيطونو کې رامنځته شوي دي، يا خو سطحې او برسېرن دي او يا له داسې فرضيو او وار له مخکې فرضونو سره تدوين شوي چې پوښتنې راولاړوي. په تېره بيا د دوی اکثره کسان د طالبانیزم په اړه ژورناليسټيک تحليلونه وړاندې کوي چې په هغو کې د طالبانو معرفتي اړخونه له فرهنگي - اجتماعي زمينو سره يې له پامه غورځول کېږي. افغان څېړونکو نه يوازې دا چې تر اوسه پورې يې د طالبانیزم په اړه د تأمل وړ توضيح او تبیین نه دي وړاندې کړي، بلکې د دوی سخت اوزاري بعدونه يې برسېرن درک کړي دي.

په «سخت طالبان، نرم طالبان» مقاله کې محمد محق هڅه کوي چې په افغانستان او احياناً په سيمه کې د طالبانو فرهنگي - اجتماعي اړخ وښيي. بناغلي محق په ياده مقاله کې طالبان په دوو ډلو وېشلي دي چې په «سخت طالبان» او «نرم طالبان» يې يادوي. له «سخت طالبانو» څخه مطلب هماغه کسان دي چې نن سبا د طالب په نامه په پراخ خشونت لاس پورې کوي او عملاً د دولت او نړېوالو ځواکونو پر ضد جنگېږي او د خپل حاکميت په دوره کې يې هم له هېڅ ډول خشونت او وحشته ډډه نه ده کړې.

د افغانستان دولت هم هڅه کوي چې په سياسي صحنه کې له سختو طالبانو سره مذاکره او خبرې اترې وکړي. خو نرم طالبان هغه وگړي دي چې په ښکاره خو طالب نه بلل کېږي؛ مگر د دوی طالباني فعاليت د ټولني په منځ کې روان دی.

د محق په وينا، دويم بهير، «د طالبانو بله برخه ده چې نامرئي (نه ښکارېدونکي) طالبان دي چې له هغې پرته د طالبانو د جنگي ډلې فعاليت له ستونزې سره مخ کېږي. د جنگي طالبانو د فعاليت ادامه شديداً په دې ډلې پورې تړلې ده؛ ځکه دا ورته د جبهې شا ته ايديالوژيکي ملاتړ برابروي. هېڅکله د دې ډلې نقش چې لومړۍ ډلې ته اجتماعي - فرهنگي بستر غوروي او جنگيالي ورته برابروي، جدي نه دی گڼل شوی.» (محق، 8 صبح، شماره 1036) اجازه راکړئ د طالبانيزم د مسألې په توضيح کې د نورو ليدلوريو او د بحثونو د طرزونو مختصره يادونه وکړم. د طالبانيزم د توضيح لپاره متفاوت ليدلوري رامنځته شوي دي.

ځينو ويلي دي چې طالبان د افغانستان د سنتي او دوديزو ارزښتونو د عيني تجسم حيثيت لري. يعنې طالبان د کليوالو ارزښتونو چې پر دوو اساسي ستونو «قبيله پالنه» او «اسلامي بنسټپالنه» ولاړ دي، تجسم دی او ښار او ښاري فرهنگ يې تر برید لاندې راوستلی دی.

ځينو نورو طالبان د پښتنو د وضعيت مدلول گڼلي دي. دوی ويلي دي چې پښتنو د افغانستان د اکثريت په حيث په سياست کې تاريخي نقش لرلای دی او طالبان د واک د بيا انحصار او يا د پښتنو په لاس د واک د انحصار لپړی. د بيا ژوندۍ کولو په لټه کې دي. ځينې بيا دا ليدلوری جوتوي چې طالبان د نظامي پالي اسلام ځواکونه دي چې غواړي هر چېرته واوسي او په ايديالوژيک لحاظ غواړي پخوانی ايديال اسلام تطبيق کړي او د يوه خيالي ارمان د پوره کولو لپاره خيالونه پالي، لکه څنگه چې ملا عمر د اسلامي او توپيا (utopia) خيال د طالبانو په وجود کې جوړاوه.

د پاکستاني ژورناليست احمد رشيد په شان ځينې کسان، طالبان د امنيت او انرژۍ په برخه کې د بېچلو سټراتيژيکو تگلارو زېږنده گڼي، په تېره بيا له منځنۍ اسيا جنوبي اسيا ته د انرژۍ د انتقال په مسأله کې. (طالبان او د افغانستان بحران، هاروارد، 2009)

سربېره پر دې، د څېړونکو او ليکوالو په منځ کې د ټولنپوهنې او وگړپونې پر ليدلوريو هم ټينگار شوی دی.

سترگې به پرانیږو...

د طالبانو په اړه په ټولنپوهنیزو او بشريو هنیزو تحقیقي ادبیاتو کې، د جوړښتونو تغییر او تحول، د رهبرۍ خلا، قبیله یي او طالبپاله فرهنگي - اجتماعي بیخ بناگانې، له ښاري مظاهرو سره جنگ او د دودیزو چارو تقدیس، په تېره بیا په پښتون مېشتو سیمو کې، د طالبانو په توضیح کې اساسي ټکي گڼل کېږي.

په ځینو فرعي او څنګیزو لیدلوریو کې طالبان، د درانیو پروړاندې د غلزیو بغاوت گڼل شوی دی. همدارنګه ډېر نور کسان طالبان د مجاهدینو د واکمنۍ پر مهال د بدامنیو او د حاکمیت د ړنګېدو او د واک د ټوټې ټوټې کېدو پروړاندې عکس العمل گڼي چې اجتماعي شلېدنګ او د جوړښتونو گډوډیو ورته لاره هواره کړې وه. داسې لیدلوري هم شته چې مسألې ته ګلي نظر کوي او اسلامي بنسټپالنه د غربي مېرنيټې پروړاندې عکس العمل گڼي او طالبانیزم هم ورپورې تړي. خو هغه لیدلوري چې غالباً په غربي اکاډیمیکو محیطونو کې رامنځته شوي دي، طالبان یې په افغانستان کې د قدرت د مناسباتو د شکل او ماهیت پر بنا تحلیل کړي دي. دا ډول تحلیلونه پر دوو برخو وېشلای شو: «جنوب مېنا» او «شمال مېنا» لیدلوري.

په جنوب مېنا لیدلوري کې، طالبان د افغانستان له جنوبه هغه راوولاره شوې پښتون توکم ډله ده چې په خاص تاریخي بستر کې د یو قوموالۍ پر بنا د سیاسي ثبات د ایجاد لپاره ارزول کېږي. د عبدالقادر سینو غوندې کسانو طالبان پر همدې اساس تحلیل کړي دي: «که تاریخ یو لارښود دی، په افغانستان کې واکمنۍ د پښتنو په انسجام او سره راټولېدو رامنځته شوې دي، او افغانستان د دوی له خوښې پرته حاکمیت نه شي لرلای.» دا د «طالبان او د افغانستان بحران» په کتاب کې د عبدالقادر سینو د مقالې لومړۍ جمله ده. د دې ډول روشونو انعطاف نامنونکی مفروض د یوه قوم په لاس د قدرت لړۍ او پر همدې مېنا د ثبات ایجاد دی؛ خو دا به نه هېروو چې نه یوازې دا چې ټول پښتانه طالبان نه دي؛ بلکې پښتانه هم د هغوی قربانیان دي. د دې نظر په مقابل کې «شمال مېنا» لیدلوری دی. په دې لیدلوري کې طالبان له «کورني استعمار» جلا نه شي توضیح کېدای. ځینې کسان لکه نظیف شېراني، هر وخت پر داخلي استعمار ټینګار کوي. زه دا دوه ډوله چلند په ترتیب سره جنوب - مېنا او شمال - مېنا نوموم.

دغه لیدلوري په یو بل کې د پام وړ تداخل او ورته والی لري. سره له دې چې دغه لیدلوریو د تحلیل مخه د سیاسي قدرت او احياناً د تاریخي نوستالژۍ خوا ته ده؛ خو ځینې

واقعيتونه هم توضیح کوي، مثلاً دا چې په اکثر و تحليلونو کې څوک د پاکستان، بنسټپالنې او قبيله يي جوړښت عوامل له ياده نه شي ايستلای. خو د طالبانو معرفتي او ذاتي بعدونه او هغه جوړښتونه چې طالب پالي او کولای شي افغانستان يو ځل بيا د وحشت او تباهي کندي ته ورخطا کړي، نه دي توضیح شوي. د طالبانو په اړه د ښاغلي محق تحليل، څه په همدې مقاله کې او څه د هغه په پخوانيو مقالو کې يو له هغو مباحثو څخه دی چې خورا د تأمل وړ دي. په دې تحليل کې د طالبانيزم پر معرفتي او ذاتي بعدونو سربېره، پر فرهنگي او اجتماعي زمينو يې هم ټينگار شوی دی. ښاغلي محق په داسې وخت کې د نرمو طالبانو مسأله مطرح کړه چې ځينو د احمد رشيد په گډون، د ليکوال او څېړونکي تر نامه لاندې بارک اوباما ته ليک وليکه، دوی په بې شرمۍ سره طالبان «ملي غورځنگ» بولي او په دې ډول د امريکا پر ولسمشر زېري کوي چې له دې «ملي غورځنگ» سره د خبرواترو وخت رارسېدلی دی او هغوی د هېواد په جنوب او شمال کې په شدت سره ځواکمن شوي او د لا ډېرو وحشتونو د زېږولو جوگه شوي دي. دا راته ښيي چې له يوې خوا د طالبانيزم د خطر په مسأله کې سهل انگاري کېږي او له بلې خوا په سياستونو او تحليلونو کې هر وخت تمرکز پر سختو طالبانو باندې کېږي. سربېره پر دې، دا چې د طالبانو ايډيالوژيک او معرفتي اړخونه په تحليلونو کې نشته او د دې پديدې اجتماعي او فرهنگي بعدونه نه دي څېړل شوي، د دې سبب شوي دي چې له طالبانو سره سياسي چلند او د دوی د تحليل شاخصې د طالبانيزم له خوا وټاکل شي.

بېرته به د ښاغلي محمد محق مبحث ته راوگرځو. زه د ښاغلي محق د مقالې له عمومي چوکاټ سره موافق يم؛ خو خبره د مسألې په توضیح کې ده. سره له دې چې د ښاغلي محق توضیح خورا په زړه پورې او جذابه ده؛ خو داسې نه ښکارېږي چې د «نرمو طالبانو» په اړه د ده توضیح دې د تيوريکي غنا په لحاظ د دې مفهوم لپاره کافي وي. د ښاغلي محق د مقالې جوت ټکی، د يوه مشخص مبحث پر بنا د نرمو طالبانو راپېژندل دي؛ خو د دې دوو ډلو (سختو او نرمو طالبانو) تر منځ د باورونو د اشتراک توضیح زياتره توصيفي ده نه تبییني. ښاغلی محق وايي چې د نرمو طالبانو دريځ د «آبادی، ارامی، تفاهم، تعاون، تسامح، اتحاد، اتفاق، پيوستون، يولاس کېدل، بشريالني، خيرغوښتنې او دې ته ورته نورو ارزښتناکو مفاهيمو» پر محور نه راچورلي. دی د نرمو طالبانو د باورونو شاخصې داسې را شماري:

- پر نظام دوامدارې نيوکې،

- د منبرونو او عامه تربيونونو سياسي کول،

سترگې به پرانیږو...

- پر پرديو دوامدارې حملې، هغه هم هغه پردي چې که په هر نیت وي؛ خو د وطن په بیارغاونه کې یې برخه اخیستې ده، نه هغه پردي چې له تېرو دېرشو کلونو راهیسې یې کار د دې وطن وړانول دي،

- د ایديالوژۍ پر اساس د انسانانو ترمنځ بریدونه تېرول،

- له نوي تمدن سره د بنمې او د هغه ټول مثبت اړخونه تر پوښتنې لاندې راوستل په دې پلمه چې ځینې عیبونه او نیمگړتیاوې لري، حال دا چې دا عیبونه د نوي تمدن په جانيې عوارضو کې حسابېږي،

- د ملي غیرت او دیني عرق په نامه خشونت ته د خلکو هڅول،

- د دیني روحیې او ایماني جذبې تر پوښنې لاندې په دوامداره او پراخه توگه د نفرت او کینې خپرول،

- د صنفی او ډله ییزو انگیزو په وسیله د ټولني له عمومي برخلیک سره لوبې کول،

- د خلکو د وپړولو او گواښولو لپاره له ملي شعارونو او دیني مفاهیمو څخه د اوزارو کار اخیستل،

- مذهبي او فرقه یي اختلافونو ته لمن وهل، (محق، هماغه)

البته د طالبانو په اړه د ښاغلي محق توضیحات هله دقیق درک کولای شو چې د طالبانو او د بنسټپالنې د ظهور په اړه د ده نورې لیکنې هم له نظره تېرې کړو. بې له شکه محق تر بل هر چا زیاته توجه د طالبانو او بنسټپالنې معرفتي او پدیده یي بعدونو ته اړولې ده او دا هغه څه دي چې د افغانستان د اوسني دولت په سیاست جوړولو کې درک نه لري. اوس یې چې د نرمو طالبانو د باورونو شاخصې په سیاسي او معرفتي حوزو کې راجوتې کړي، د قدر وړ کار یې کړی دی. خو په دې شاخصو کې ځینې گلیات بیان شوي دي چې باید نور هم له جزیاتو سره توضیح شي. داسې ښکاري چې د سختو طالبانو او نرمو طالبانو د معرفتي بعدونو د تبیین په خاطر باید لا زیات فکري دقت وشي. د سختو او نرمو طالبانو مختلف صفونه او مختلفې سوبې دې د هغوی له معرفتي اشتراکاتو سره لا زیات توضیح شي. ښاغلی محق خصوصاً د نرمو طالبانو په توضیح کې د مصادقو له یادولو په شدت سره ډډه کوي. که څه هم چې سړی دلته د ښاغلي محق ډډه کول، درک کولای شي؛ خو کله چې ښاغلی محق د یوه څېړونکي په توگه ډگر ته راوځي او غواړي په افغانستان کې مسأله مطرح او بیا ورته توضیح برابره کړي، نو باید دا مېړانه ولري چې د مسألي په طرح کولو یا د توضیح په ورکولو کې د مصادقو له

ذکره ونه ډارېږي. د سو تفاهم د مخنیوي لپاره به دا هم ووايم چې د ښاغلي محق تحلیل «عواقب محوره» تحلیل دی. ښاغلی محق لیکي: «که دغه لیدلوری وسپړل او وڅېړل شي، ټولو ته به څرګنده شي چې طالبان اساساً د همدغسې لیدلوري زېږنده او د همدغسې فرهنگ محصول دي. که د یوې ټولنې د یوې برخې د وګړو فکري تکوین له همدغسې لیدلوريو او مفکورو رغېدلی وي، څرنگه کولای شو د دې ټولنې د امنیت او آرامۍ خبره وکړو او د پرمختګ او ښېرازۍ دعوا یې وکړو؟» (محق، هماغه). نو د طالبانیزم د معرفتي بعدونو په توضیح کې باید متنوع تګلارې او د توضیح مختلف اوزارونه وکارول شي.

د ښاغلي محق په نظریه کې د طالبانو په تحلیل کې سیاسي او قومي مبنا یا خوله سره نشته او یا هم د مسألې په څنډه کې راغلې ده؛ خو د طالبانو د معرفتي بعدونو د توضیح لپاره نه شو کولای یوازې له اسلام څخه د طالبانو په خاص تفسیر اکتفا وکړو؛ بلکې باید هغه اجتماعي، سیاسي، فرهنگي او تاریخي عناصر چې د طالبانیزم په تکوین کې یې نقش لرلی دی، او د دوی ایدیالوژیک او معرفتي چوکاټ یې برابر کړی دی، توضیح شي. د محق د لیکنې په اړه بل ټکی چې زه یې مطرح کول غواړم، دا دی چې داسې یو ګلي درک شته چې طالبانیزم د مرستندویو اجتماعي او فرهنگي جوړښتونو له موجودیته پرته تاب او توان نه شي لرلای. د طالب پالو اجتماعي او فرهنگي جوړښتونو توضیح څه ده؟ څه ډول توضیح د دې ټولنې د جوړښتونو او فرهنگ ژورو ته لاره کولای شي چې د هغې پر اساس طالب پاله اجتماعي - فرهنگي مناسبات روښانه شي؟ د محق په مقاله کې بل چلینج دا دی چې دی په دولت کې د طالب مشربو سیاستوالو موجودیت ته مستقیمه اشاره کوي چې دولت هم ورته تمایل لري؛ خو د دې سیاسي طبقې روښانه او د پوهېدا وړ توضیح نه ده وړاندې شوې. په همدې دلیل د نرمو طالبانو په اړه مطرح شوې شاخصې ګلي دي او نه په مشخص ډول په طالبانو پورې اړوند فرهنگي - اجتماعي جوړښتونه او نه هم کوم بهیر او سیاسي طبقه توضیح کوي.

محق لیکي: «د دې ځواکونو ډېره برخه له جګړې سره مستقیمه رابطه نه لري او ظاهراً د ټولنې د مدني جوړښت یوه برخه ده او یا دا د طالبانو مخالف هغه سیاسي - مذهبي فعالان دي چې د اساسي قانون تر چترلاندې ژوند کوي - سره له دې چې پر اساسي قانون چندانې باور نه لري او کله نا کله عملاً ورسره مخالفت هم کوي - ځینې نور یې ان پر دولتي چوکیو ناست دي؛ خو بیا هم د دوی کارونه سبب کېږي چې د طالب پالنې فرهنگ لا غښتلی شي او هغه کسان چې

سترگې به پرانیږو...

غواړي له طالبانو سره اساسي مبارزه وکړي او د دې بهیر ټولنیزې رینسې وروچې کړي، ځنډې ته وهل کېږي چې هېڅ کار ونه کړای شي.» (محق، هماغه).

یوه ستونزه د هغو اجتماعي او فرهنګي زمینو په اړه چې طالبان په کې راټوکېدلي دي، د معیاري تحقیقاتو نشتوالی دی. خو له دې سره سره بیا هم د ښاغلي محق تگلاره د طالبانو د معرفتي او اجتماعي - فرهنګي جوړښتونو د بعدونو په اړه ژوره تگلاره ده چې د مسألې د لاندې نښه تحلیل او توضیح لپاره ښه پیل ګڼل کېدای شي. واقعیت هم دا دی چې سخت طالبان چې دومره پیاوړي شوي دي، غښتلې فرهنګي او فکري ملاتړې ستنې لري چې نه یوازې تر اوسه پورې د افغانستان دولت او نړېوالې ټولنې له پامه غورځولې دي؛ بلکې د هماغه شاخصو پر اساس حرکت هم شوی دی. خو د تحقیق په برخه کې دغه طالب پاله «فرهنګي - اجتماعي ستنې» باید په څرګندو ټکو توضیح شي.

همدغسې، ښاغلی محق له نرمو طالبانو سره د دولت د رابطې په اړه او پر دولت د هغوی د اغېزې په اړه لیکي: «خبره دې حد ته رسېدلې ده چې نظام د دې لیدلوري مخې ته د ډال حیثیت غوره کړي او هڅه کوي د هغه له شاخصونو سره ځان عیار کړي. نظام به فکر کوي چې له دې کار سره به مشروعیت حاصل کړي؛ ځکه ګومان کېږي د ټولنې د دودپالنې په خاطر باید داسې لیدلوری په رسمیت وپېژندل شي او ورسره جوړې جاري شي. دا یوه بله لویه تېروتنه ده چې عواقب به یې خورا ګران تمام شي. دا کارونه پخپله په یو ډول له طالبانیزېشن سره مرسته کوي.» (محق، هماغه).

د مقالې په پای کې ښاغلی محق بیا هم اخطار ورکوي چې «د طالباني لیدلوري بر وړاندې بې تفاوتې او هغه ته میدان پرېښودل، له هغو سترو تېروتنو څخه دي چې د توندلاریتوب او خشونت ټولو مخالفانو په کې برخه لرلې ده. د طالبانو له وسله والو ځواکونو سره مبارزې د طالباني افکارو او د طالب پاله فرهنګ د خپرلو لپاره ځای پرې نه ښود. اوس وینو چې یوه لسیزه وروسته هغه نسل چې په دې تاریخي مقطع کې راټوکېدلی دی، تر پخوا زیات له طالباني شعارونو او خوبونو سره انس لري.» (محق، هماغه)

په دې ډول محق باورمن دی چې د طالبانو د بیا راپاڅېدو لپاره زمینه برابره شوې ده. فکر کوم د ښاغلي محق دغه اخطار جدی او پر ځای دی او باید تر بل هر وخت زیات جدی وګڼل شي؛ ځکه موږ لا هم د طالبانیزم د وحشت له عصره چندانې لرې نه یو.

نرم طالبان، بې مصداقه مفهوم

عبدالرحمان کبریت

ښاغلي محمد محق په «8 صبح» کې د نرمو طالبانو او سختو طالبانو طرح مطرح کړه چې ورپسې د شاکر مهريار مقاله راغله. د دې دوو مقالو ګډ ټکي دا دي چې ګواکې د طالبانو د مختلفو څانګو لپاره «سخت طالبان» او «نرم طالبان» به رسا اصطلاحات وي. حال دا چې زما باور دا دی چې د دې اصطلاحاتو وضع کول، د ښاغلي محق له توضیح سره سره، تازه مفهوم او تازه پدیده نه بیانوي؛ بلکې د هغه مذهبي او سياسي تمایل د توضیح لپاره چې پخوا د نورو بحثونو په قالب کې څرګند شوي دي، نوې اصطلاحات دي.

ولې نرم طالبان؟

ممکن لوستونکو ته دا پوښتنه پيدا شي چې د طالبانو د پېژندلو لپاره اصطلاح جوړولو ته څه اړتیا؟ ښاغلی محق توضیح ورکوي چې: «په افغاني ټولنه کې داسې ډلې شته چې رسماً د طالبانو په کتار کې نه راځي یعنې نه پخپله ځانونه طالبان ګڼي او نه یې نور طالبان بولي؛ خو په عمل کې طالباني لیدلوري ته معتقد دي او د طالباني افکارو په رواجولو سره هماغه ځای ته رسېږي چې طالبان یې غواړي. لیکوال پر دې باور دی چې د طالبانو په تقویت کې او د هغوی لپاره د فکري او فرهنگي ملاتړ په برابرولو کې د دې ډلو نقش خورا موثر دی. که طالبان د جبهې شا ته داسې ملاتړي ونه لري، د دې وس به ورته پاتې نه شي چې په ټولنه کې حضور ولري او خپل سياسي ژوند وغځوي»

د ښاغلي محق په نظر، نرم طالبان هغه کسان دي چې ممکن د طالبانو د غورځنګ برخه نه وي؛ خو د اعتقاد په لحاظ طالبانو ته ورته مفکورې لري. په همدې خاطر باید یې نرم طالبان وبولو. وروسته بیا ښاغلی محق د نرمو طالبانو د پېژندلو لپاره د هغوی د باورونو څانګړنې داسې بیانوي: «پر نظام دوامدارې نیوکې - د منبرونو او عامه تریبونونو سياسي کول - پر

سترگې به پرانیږو...

پرديو دوامدارې حملې، هغه هم هغه پردي چې که په هر نيت وي خو د وطن په بيارغاونه کې بې برخه اخیستې ده، نه هغه پردي چې له تېرو دېرشو کلونو راهیسې بې کار دې وطن وړانول دي- د ایډیالوژۍ پر اساس د انسانانو تر منځ بریدونه تېرول- له نوي تمدن سره دښمني او د هغه ټول مثبت اړخونه تر پوښتنې لاندې راوستل په دې پلیمه چې ځینې عیبونه او نیمگړتیاوې لري، حال دا چې دا عیبونه د نوي تمدن په جانیې عوارضو کې حسابېږي- د ملي غیرت او دیني عرق په نامه خشونت ته د خلکو هڅول- د دیني روحیې او ایماني جذبې تر پوښنې لاندې په دوامداره او پراخه توگه د نفرت او کینې خپرول- د صنفی او ډله ییزو انگیزو په وسیله د ټولنې له عمومي برخلیک سره لوبې کول، - د خلکو د ویرولو او گواښولو لپاره له ملي شعارونو او دیني مفاهیمو څخه د اوزارو کار اخیستل- مذهبي او فرقه یي اختلافونو ته لمن وهل»

زما په نظر ښاغلی محق وایي چې ان د طالبانو له نظامي ماتې سره سره، **به بیا هم دا ډله** د یوې ایډیالوژۍ په حیث د افغانستان د ټولنې په گډه کې هگۍ و اچوي او بچي به وژېږوي. دی دغه پروسه «طالبانیزېشن» نوموي.

پر قدیمې پدېدې نوی نوم

خو د ښاغلي محق د نظر برخلاف، زه گومان کوم چې دا ډول نومونې او اصطلاح جوړونې د دې پر ځای چې د طالبانو پدیده توضیح کړي، لا بې مغشو شوي. دلته غواړم پر دې ډلبندي څو اساسي نیوکې وکړم:

لومړی، طالبان د بل هر سیاسي او نظامي ډلې په شان په عمل کې ځینې ځانگړنې لري چې په دې نامه د نورو فعالو فکري او سیاسي قشرونو د ځینو ډلو نومول، سم او منطقي روش نه دی. حماس یوه فلسطیني بنسټپاله دیني ډله ده او په دې حساب نور عرب بنسټپالي مفکران «نرم حماس» نه شو بللای؛ ځکه هر څوک چې دې ډلې ته خپله وفاداري څرگنده کړي، د فلسطیني مقاومت د دې بهیر برخه به وي او که نه نو به وي. یعنې ان که په فلسطین کې هم ځینې سیاسي او نظامي ډلې په سیاسي او اعتقادي لحاظ حماس ته ورته وي، بیا هم د «حماس» نوم ان د استعاري استفادې په خاطر ورباندې نه شو ایښودلای. طالبان هم فعاله سیاسي نظامي ډله ده چې پر نورو غورځنگونو او ورته فکري ډلو باندې د هغوی نوم ایښودل، موجه نه دي او مصداق هم نه لري؛ ځکه که دا کار وشي موږ به نور کسان هم طالبانو ته منسوب کړو. په همدې وجه لازمه نه ده چې موږ د نرمو طالبانو نوم پر داسې ډلو یا وگړو اطلاق کړو چې

په سياسي او مذهبي مسايلو کې له طالبانو سره ګډ اړخونه لري. که داسې وشي نو د نومونو او مفهومونو تر منځ پولې به ړنگې شي او په سيمه کې به هر بنسټپالی نظامي او سياسي غورځنگ د نرمو طالبانو په نامه ياد او ډلبندي شي چې دا کار بيا په تحليلي او ميتودولوژي لحاظ سم کار نه دی.

دويمه، ښاغلی محق چې د نرمو طالبانو اوصاف بيانوي، په سيمه او اروپا کې د عامو افراطي اسلامي غورځنگونو ځانګړنې يادوي. دغه ځانګړنې په «حزب التحرير» کې چې په بریتانيا کې ممنوع دی، هم شته، د پاکستان په بنسټپالو عالمانو کې هم شته، په سيمه کې فعالو عربي تبليغي ډلو کې هم شته او ان دا د القاعده ځانګړنې هم دي. له دې ځانګړنو سره سره، د افغانستان پر اسلامي بنسټپالو بهيرونو د ښاغلي محق له خوا دغه خاص نوم ايښودل، داسې توجیه او دليل نه شي موندلای چې دا ډلې له نورو سياسي اسلام پالو او بنسټپالو تفکراتو بيل کړي. ښاغلي محق د فارسي بي بي سي تلويزيون له «پرکار» خپرونې سره په مرکه کې وويل چې طالبان د سيمې د اسلامي بنسټپالو غورځنگونو يوه برخه ده او دوی ته ورته ايډيالوژيک اساس لري؛ چې زما په نظر دا سم تحليل دی. په دې حساب، زما تصور دا دی چې د سيمې او پاکستان له بنسټپالو سياسي مذهبي غورځنگونو سره زموږ د نزدېکت په وجه، په افغانستان کې هم د اسلامي بنسټپالو احيا د درک وړ ده. طالبان هم د همدې احيا د غورځنگ يوه برخه ده چې د ښاغلي محق په وينا، د يوه مذهبي حکومت په قالب کې يې تاسيسوي.

احياګري او سيمه ييزې سټراټيژيکې لوبې

البته د ښاغلي محق په تحليل کې يوه تېروتنه دا ده چې طالبان د يوه مذهبي خودجوشې ډلې ته راتپت شوي دي. له بي بي سي سره په خبرو کې ده دا خبره په صراحت کړې ده. دلته بايد ووايم چې د پورته استدلالونو پر اساس، طالبان يو بنسټپالی اسلامي سياسي نظامي او محافظه کاره کليوال غورځنگ دی چې په عملي او اعتقادي لحاظ له خورا توندلارو مذهبي غورځنگونو په تېره بيا د هغوی له پاکستانې ځانګو سره پيوند او ورته والی لري. د دوی اکثره رهبرانو په پاکستان کې مذهبي درسونه ويلي او د هماغه مذهبي حوزې تعبيرونه يې افغانستان ته راوارد کړي دي. خو دا سمه نه ده چې دوی يوازې يو خاص افغاني ايډيالوژيک مذهبي غورځنگ وګڼو. سره له دې چې ښاغلی محق هڅه کوي د سياسي اسلام چې طالبان يې

سترگې به پرانیږو...

استازي دي او د سنتي اسلام تر منځ چې له پېړيو راهيسې په افغانستان کې شته، ورته والی پيدا کاندې؛ خو زما په نظر دا دواړه يوشی گڼل يوه تحليلي او غير تاريخي تېروتنه وه.

ځکه سنتي اسلام، خشونت نه غواړي، نظاميگر او انتحاري نه دی؛ دويم دا چې د ديني عالمانو په واسطه د قدرت د نيولو ادعا نه لري او اصولاً ځان د دولت او سلطنت سره په تقابل کې نه راپېژني؛ درېيم، داسې نه ده چې د دولت په نيولو سره هر څه ځان ته وغواړي؛ څلورم، له مدرنيزم سره د تقابل د بحران محصول نه دی.

د طالبانو تحریک به د دې پر ځای چې د افغانستان د سنتي اسلام استازی وگڼو، بايد ريښې يې له افغانستانه د باندې او په هغو حرکتونو کې ولټوو چې په شلمه پېړۍ کې په عربي ملکونو او په هند براعظم کې د غرب او اروپايي استعمار پر ضد رامنځته شول، لکه د احياگرۍ غورځنگ.

يو، دليل دا دی چې د افغانستان له تاسيس څخه افغان اميرانو ديني عالمانو ته د مذهبي متحدانو په سترگه کتلي دي چې دولتونو ته يې مشروعيت بخښلی دی؛ خو دغه مذهبي طبقه په قدرت کې نه ده شريکه شوې او هېڅکله قدرت ته خطر نه ده گڼل شوې. اتفاقاً په ايران کې هم چې د روحانيونو په لاس اسلامي دولت جوړ شو، د ايران د سنتي روحانيونو له نظره د غيبت د فلسفې په خاطر، د شيعه دولت تاسيس او يا د دولتدارۍ په ډگر کې د فقيهانو داخلېدل، مجاز نه وو. ان د ايراني شيعي جمهوري بنسټ ايښودونکی ايت الله خميني هم تر مذهبي انقلاب مخکې، د فقيهانو سياسي حاکميت نه مانه نو د مذهبي مدرسو د شاگردانو او علماوو په لاس د اسلامي حکومت تاسيسول چې طالبان يې يوه نمونه ده، د معاصر سياسي اسلام مفکوره ده.

دوه، سياسي اسلام مدرنه پدیده ده چې د عربي فاضله مدينې د تاسيس په ارمان پسې رامنځته شوه او په کې د هغه اسلام احيا مطرح ده چې اسلامي هېوادونو ته د تجدد تر راتلو د مخه و. د شرعي قواعدو پر اساس د اسلامي حکومت د جوړولو مفکوره هله رامنځته شوه چې اروپايي مدرنيزم د لومړي ځل لپاره د استعمار په جامه کې اسلامي هېوادونو ته راغی او اسلام ورسره په تقابل کې واقع شو، په دې وخت کې چې دولت د تکنوکراتانو، تعليم يافته گانو او ښاري روښانفکرانو په لاس کې و او لا تر اوسه د استبداد له لارې يې په لاس کې دی، اسلامي هېوادونو ته مدرنيزم راغی او بيا د بنسټونو، مناسباتو او د سنتي اسلام ارزښتونو تر منځ بحران پيدا شو. نو دا ډول اسلام پالنه چې په څلورمه شمسي لسيزه کې د افغانستان

لومړني اسلامي گوندونه او اوس دا دی طالبان یې استازي دي، زموږ په هېواد کې نوې ده. داسې بنسټونه چې د دې اسلامي ایديالوژۍ ملاتړ وکړي، نشته. طالبی او اخواني سیاسي اسلام یوازې د منځني ختیځ او پاکستان د مذهبي مدرسو له لارې په افغانستان کې وده کولای شي. یو تاریخي دلیل یې دا دی چې په افغانستان کې د ایران او ترکیې برخلاف، تجدید له اسلام سره په همغږۍ او د مترقي اصلاحاتو له لارې راغی. د محمود طرزي مفکورې له هغو اصلاح غوښتونکو اسلامي مفکورو سره غاړه غړۍ گڼل کېدې چې په هغه وخت کې رواج وې او هدف یې د دین او نوي علم تر منځ پخلاینه وه. ان امان الله خان هم د اتاترک او رضا شاه برخلاف متجدد و خو د مذهب ضد نه و. ځکه د ده له هدفونو څخه یو یې د ختم شوي عثمانی خلافت پر ځای په افغانستان کې د اسلامي خلافت ایجادول و. پوهېږو چې له هغه وروسته دولتونو د مذهبي پاڅونونو له ډاره د اجتماعي اصلاحاتو په برخه کې محافظه کارانه چلند وکړ او په نتیجه کې یې مډرنیزم د ټکنالوجۍ او د دولت په بوروکراسۍ پورې محدود پاتې شو.

درېیم، سیاسي بنسټپالی اسلام په افغانستان کې ځکه نوې پدیده ده چې تر ډېره بریده د اسیا په جنوب ختیځ کې د افغانستان د جیوپولیتیک او تاریخي موقعیت محصول ده، نه په هېواد کې د تجدید او مذهب د ټکر محصول. د ساړه جنگ په سیالیو کې متحده ایالتونو د منځني ختیځ او پاکستان په ستراتیژیکه سیمه کې د کمونیزم د نفوذ پر خلاف د بنسټپالی اسلام په واسطه شین کمربند ایجاد کړ. پر پاکستانی مدرسو او افغان او عرب جهادي جنگیالیو باندې پانگونه هم د کمونیزم د نفوذ پر ضد مناسب ځواب و او هم د هغو ملتپالو غورځنگونو پر ضد چې د امریکایي او اروپایي امپریالیزم پر ضد راپاڅېدلي وو. د غرب او د عربي هېوادونو او پاکستان له سیاسي او مالي ملاتړه پرته دا ممکن نه وو چې توندلارې مذهبي ډلې د مرخېږو په شان راوتوکېږي او وده وکړي.

په نتیجه کې زما باور دا دی چې په افغانستان کې د طالبانو ماته، د سیاسي اسلام او بنسټپالنې ماته هم ده. سیاسي اسلام په افغانستان کې اجتماعي ملاتړ نه لري او په افغانستان کې تدریجي اقتصادي او سیاسي سیکولرایزېشن ته به تسلیم شي؛ ځکه دلته سنتي اسلام بیاوړی دی.

د نرمو طالبانو او پر هغوی د سترگي پټولو په باب

شاکر مهريار

محمد محق د «نرم طالبان، سخت طالبان» تر عنوان لاندې مقاله ليکلې وه، وروسته ما په دې اړه وليکل او درېيم ځل عبدالرحمان کبريت د «8 صبح» په 1044 مه گڼه کې د «نرمو طالبانو» نقد ته ملا وتړله او هغه يې بې مصداقه او يو ډول د مفهومونو اړونه وبلله. په دې اړه زموږ د نظرونو تر منځ اختلاف، زياتره د طالبانيزم او د هغه د تاريخ په اړه زموږ له فهمه سرچينه اخلي. ما چې «نرم طالبان» د معنا په لحاظ سمه اصطلاح وبلله، دليل مې دا و چې له نرمو طالبانو څخه منظور هغه فرهنگي او اجتماعي قشرونه دي چې طالبان په فرهنگي، اجتماعي، سياسي او د بنکلا پېژندنې په لحاظ ځنې خړوبېږي او په دې فرهنگي اجتماعي قشر کې ځينې سياسي او ايديالوژيک وتلي کسان هم د خاصو تړاوونو پر اساس په رسمي يا نارسمي شکل له طالبانو سره همغږي دي. خو دوی الزاماً د طالبانو د ډلې غړي نه دي. نو د بناغلي محق د مقالې په تاييد کې د ليکوال اساسي فرضيه دا ده: هغه فرهنگي اجتماعي قشر چې د طالبانو د خشونت جغرافيه جوړوي، دوه ډوله طالبې کړنې يې زېږولې دي؛ يو خو وسله وال او ترهگريز عمل دی چې سخت طالبان يې کوي او په «طالبان» مشهور دي، بل غير وسله وال سياسي عمل دی چې له سختو طالبانو سره فکري ملگرتيا لري او دا عمل نرم طالبان کوي. اوس نو دا ټول څرنگه د طالبانيزم په نامه د يوه مرکزي مفهوم پر محور څرخېدای شي؟ د طالبانو په اړه په تحقيقي ادبياتو کې د طالبانيزم ځانگړنې بيان شوې دي او پخوا هم ليکوال ورته اشارې کړې وې. نو هغه اشخاص، ډلې او سياسي کړي، چې له سختو طالبانو سره د لاندې پنځو مشترکو فکتورونو پر اساس فعاليت کوي، نرم طالبان دي. يعنې سخت او نرم طالبان د پنځو دليلونو پر اساس د يوه مرکزي مفهوم يعنې طالبانيزم په نامه تحليل کولای شو.

1- د مشترکو عواقبو په دليل. معنا دا چې د طالبانو ټول وسله وال او خوشونتپاله فعاليتونه په يوه طالبی هدف ختمېږي چې اقلأ يوه شاخصه يې د ديموکراسۍ ختمول او د تبعيض برقرارول دي.

2- د ايديالوژيکو مشترکاتو په دليل. د طالبانيزم ايديالوژي چې ارزښتونه په خاصه بڼه تعريفوي، د تفکر او عمل په ډگر کې هم يو خاص سياسي ليدلوری خلقوي. خو د طالبانو ايديالوژي حد اقل د وې ټينگې ستنې لري: مذهبي او قومي فاشيزم. (زما په نظر دا به له انصافه لري وي چې څوک د طالبان مذهبي او قومي فاشيزم وپولي؛ ځکه د قومي فاشيزم مبنا د يوه قوم بر گڼل او د نورو ټول او ختمول دي. دا سمه ده چې د طالبانو اکثره غړي پښتانه دي؛ خو دوی ته پښتونولي هېڅ ارزښت نه لري. دومره تاوان چې طالبانو پښتنو ته ورساوه بل قوم ته به يې نه وي رسولی. دوی له هماغه پيله اکثره هغه تکړه پښتانه چې له دوی سره يې فکري ملگرتيا نه لرله، له ټينغه تېر کړل مثلاً ډگر جنرال عبدالظاهر سوله مل، جنرال مير غوث الدين پيلوټ چې په گاکارين مشهور و او گڼ شمېر نور. همدارنگه طالبانو ډېر پښتانه تعليم يافته کادرونه د نامطلوبو اشخاصو په نامه له دندو لرې کړل. دوی همدا اوس په خپلو سيمو کې د پښتنو مکتبونه سوځوي، معلمان، انجينيران، ډاکتران او د بشري مرستو کارکوونکي وژني چې ټول تاوان يې يوازې پښتنو ته رسېږي. که دوی قومي فاشيزم وای؛ نو د ايديالوژي پر ځای به يې قوميت پاله. له بلې خوا د دوی په ليکو کې بدخشي او تخاري تاجک توکمه طالبان هم کم نه وو، د طالبانو په واکمنۍ کې د باميان ټوله لاره د هزاره طالبانو په لاس اداره کېدله، همدارنگه ازبک او ترکمن طالبان هم ورسره وو او لا اوس هم شته. همدارنگه کله چې بهرني اصطلاحات يې پسي واخيستل، داسې يې نه کړل چې پښتو معادل ورته پيدا کړي؛ بلکې عربي اصطلاحات يې د انگرېزي او نورو اروپايي ژبو د کلمو پر ځای استعمال کړل، مثلاً د ډاکتر پر ځای طبيب. دوی هجري شمسي منظم تقويم په هجري قمري نامنظم تقويم واراوه چې دا عربي نشنليزم ته خدمت و، نه پښتونولي ته؛ نو طالبان يوازې ديني تعصب پالي، نه قومي. طالبان مذهبي فاشيزم هم نه شو بللای ځکه د دوی د حکومت تر سيوري لاندې لسگونه زره شيعه وگړي اوسېدل؛ خو چا ورپورې کار نه لاره. ژباړن)

3- په سياسي فرهنگ کې د مشترکاتو په دليل. طالبان هغه وسله واله ډله ده چې د سياسي فرهنگ او عيني تجسم په لحاظ، د يوه خاص سياسي فرهنگ له بستره راپورته شوې او په عمل کې هم خاص سياسي فرهنگ ښيي.

4- د مشترک دښمن د تعريف په دليل. طالبان د غرب له تمدنه او سيکولر تفکره رانېولې تر تشيع مذهب پورې هر څه تکفيروي او د دښمن په سترگه ورته گوري. (فکر کوم دلته هم د مقالې ليکوال تېر وټی دی؛ ځکه د طالبانو په رسمي بياناتو کې د تشيع د تکفير په اړه کوم سند نه لرو. داسې راپور مو هم نه دی اورېدلی چې دوی دې په خپله واکمني کې له شيعه گانو سره تبعیضي چلند کړی وي. همدا اوس د هزاره جاتو اکثره شيعه وگړي پر هغو لارو تگ راتگ کوي چې د طالبانو په لاس کې دي؛ خو د شيعه توب په خاطر چا نه دي وژلي. نو د داسې نظرونو په څرگندولو کې بايد خورا محتاط اوسو چې خدای مه کړه په ناپامۍ سره په وطن کې مو د شيعه او سني تر منځ د شخړو اور بل نه کړو. ژباړن)

5- تبعيض او له ښځو سره دښمني. له ښځو سره دښمني او ښځه اصلاً په خصوصي حوزې پورې اړونده گڼل او له ښځو څخه د عمومي حوزې پاکول، د طالبانيزم بله ځانگړنه ده. د طالبانو جوته ځانگړنه، تعصب او د تبعيض د يوه پراخ رژيم برقرارول دي.

سترگې به پرانیږو...

نو هغه کسان چې په تفکر او عمل کې له طالبانو سره دغه مشترک اړخونه لري؛ خو عملاً د طالبانو په ډله کې نه دي او وسله واله جگړه نه کوي، «نرم طالبان» دي، حال دا چې ممکن ځان طالبانو ته وفادار وگڼي او یا ونه گڼي او یا حتی له هغوی سره مخالفت هم وکړي.

د همدې مشترکاتو پر اساس، نرم طالبان هغه وگړي دي چې که یې د کړنو اقل حد واخلو نو له طالبانو سره ورته هدفونه لري او که یې اکثر حد واخلو نو له طالبانو سره مشترک هدفونه لري. د عواقبو د یو خپلوالي اندازه یې له دې لگولای شو چې دوی څومره په یادو پنځو فکتورونو کې له طالبانو سره ټینګ مشترکات لري.

لومړی فکتور اساسي دی او څلور نور یې مهم دي خو هر وخت د لومړي فکتور ملاتړ کوي. یعنې د نرمو طالبانو د پېژندلو او تصدیق لپاره د هغو فکتورونو پېژندل مهم دي چې له سختو طالبانو سره مشترک هدفونه زېږولای شي.

خو تر ټولو مخکې، بله پوښتنه دا ده چې څرنگه کولای شو طالبان له نورو توندلارو اسلامي ډلو توپیر کړو؟ پیټر مارسدن د طالبانو او اخوان المسلمین په توپیر کې دوه ټکي تر نورو جوت گڼي: لومړی، د طالبانو ځوان پیروان هماغسې انگېزه نه لري چې د اخوان المسلمین ځوانو غړو یې درلوده. دویم، د طالبانو په هدفونو کې پان اسلامیزم نشته دغه وروستی ټکی خورا مهم دی. همدا وجه ده چې طالبان «د افغانستان اسلامي امارت» یادوي او مثلاً له «حزب التحریر» او «د ازبکستان اسلامي غورځنگ» له ځینو مشترکاتو او ورته والو سره سره، له دوی بېلېږي. (د طالبانو یو شعار داسې و چې: «د هندوکش په سر به رپي بیرغونه په پامیر به وي/ نه به وي محدود زموږ جهاد عالمگیر به وي.» له دې شعاره څرگندېږي چې پان اسلامیزم د طالبانو په هدفونو کې شامل و او همدا شعار و چې روسیه او د منځنۍ اسیا هېوادونه یې ترهولي وو. طالبانو د افغانستان په اسلامي امارت باندې ځکه قناعت کړی و چې تر دې زیات څه یې په وس کې نه و. ژباړن)

نو له یوه پلوه، د روایتونو کلي او لوی مفاهیم هر وخت یو کلي پوښښ برابر وي چې تر لاندې یې د ډلو تر منځ او د ډلې په منځ کې تنوع اوسېږي او ټول بیا سره یو ځای کلي مشترکات منعکسوي. اسلامي بنسټپالنه هم د همدغو کلي مفاهیمو په ډله کې راځي. له بل پلوه، د سیاسي تفکر او د ځواکمنې سیکولرې او ناتو کمیزې ملتپالنې په فقدان کې اسلامي بنسټپالنه له نورو فرهنگي - اجتماعي خاصو حوزو سره یو ځای کېږي او بل نقش مومي چې ډېرې نورې ځلانګانې جیبیره کړي. طالبانیزم د اسلامي بنسټپالنې له کورنۍ څخه دی چې په خاصه فرهنگي - سیاسي حوزه کې تر اسلامي بنسټپالنې پورته نقش او وظیفه لري. بڼا د ډلې په منځ کې او د ډلو تر منځ تنوع همیشبه به په یو ډول سره په یو بل کې تداخل او مشترکات لري.

دغه تحليل راسره مرسته کوي چې اسلامي توندلاريتوب په مختلفو نومونو، په مختلفو فرهنگي - اجتماعي حوزو کې سره توپير کړو او نومونه ورباندې کېږدو چې د مشخصو فرهنگي او اجتماعي او يا سياسي فرهنگ په ځانگړنو سره توپير شي.

په دې دليل، بده نه ده چې د يوې ډلې په منځ کې د موجود تنوع د بيان لپاره پر مختلفو برخو يې مختلف نومونه کېږدو. تر دې ځايه دا روښانه شوه چې دا به محض تېروتنه وي چې طالبان يوازې هغه اسلامي بنسټپاله ډله وبولو چې د سنتي اسلام ځای يې نيولی دی. په افغانستان کې د طالبانو تاريخي مخينه

کله چې د «طالبانو تاريخي مخينه» مطرح کېږي، معنا يې دا ده چې د طالبانيزم په نامه د يوه تفکر مخينه او د هغې قراين خپرل کېږي. عبدالرحمان کبريت وييلي دي چې سنتي اسلام د سلطنت په مقابل کې نه و.

وروسته ادعا کوي چې «د افغانستان له تاسيس څخه افغان اميرانو ديني عالمانو ته د مذهبي متحدانو په سترگه کتلي دي چې دولتونو ته يې مشروعيت بخښلی دی؛ خو دغه مذهبي طبقه په قدرت کې نه ده شريکه شوې او هېڅکله قدرت ته خطر نه ده گڼل شوې».

اساسي ستونزه دا ده چې د کبريت د ادعا برخلاف، «مذهبي متحدان» د افغانستان په تاريخ کې د قدرت په شريکانو بدل شول. قسيم اخگر په 1380 کې په خپله يوه مقاله «د طالبانو د پيدايښت زمينو او عواملو ته يوه کتنه» کې ليکلي دي: «واک ته د نادر خان له رسېدو سره گڼ شمېر ديويندي ملايان راميدان ته شول او نادر خان له هغوی څخه د خپل سلطنت د پښو په ټينگولو کې حد اکثر استفاده وکړه. له دې تاريخه د اساسي قانون تر لسيزې پورې د دوی (د ملايانو) د نقش څرک نه لگي؛ ځکه دوی د دولت د بدن يوه برخه وه او له هماغه طريقه يې خپل کار جاري ساتلی و. مثلاً ملا محمد امين خوگياني او ملا برهان کشککي، د دولت رسمي جريدې په واک کې درلودې او ځينو نورو يې د دارالاحساب اداره پرمخ بيوله او يو شمېر محتسبان يې ښارونو ته استول چې له خلکو د لمانځه او روژې د احکامو او د دعای قنوت پوښتنه وکړي او د «دُرې» په وسيله يې ترويج کړي» په دې مقاله کې بيا هم لولو: «د داوود خان د صدارت په دوره کې د دوی فعاليتونه تر ډېره بريده کم شول. خو په اصطلاح سره د ديموکراسۍ په دوره کې يو ځل بيا ورته فرصت برابر شو چې ميدان ته راووځي. په کابل او د افغانستان په ځينو نورو ځايونو کې د ښوونځيو د نجونو پر مخونو د تېزاب شيندل او ان د دوی ترور، په دې دوره کې د دوی د حضور نښې گڼلې شو؛ خو يوازې دا نه وو. د اردو

سترگې به پرانیږو...

انتشاراتو د ملا محمد مبارک په قلم د «سیف الابرار» په نامه کتاب چاپ کړ چې په کې شیعه مذهب تر برید لاندې راغلی و. همداسې «ملا منهاج الدین گهیخ» په «گهیخ» خپرونه کې شیعیان د ابن سبا پیروان معرفي کول»

قسیم اخگر د مقالې په بله برخه کې لیکي: «په عملي لحاظ د دې تبلیغاتو نتیجه دا راووته چې د جبار، لطیف غول او پهلوان عبدالحق په نامه ځینو کسانو د هزاره ځوانانو ښکار ته ملا وتړله او ځینې یې ووژل»

د ملا بسم الله په نامه یو چا به د میوند د جادې د وړوکی جومات له لاسپیکره هغو ښځو او نجونو ته توند و تېزې زیارې کولې چې له جادې څخه به تېرېدې. ده پر شیعه گانو هم ناروا توروته پورې کول؛ خو حکومت به په دې پلمه چې هغه یوازې یو لیونی دی، څه ورته نه ویل. قسمت ته وگوره چې له همدې جوماته څو گامه ها خوا، د نوم ورکي سپاهي مینار ته نارسېدلې، یو ځای و چې د ناموس دلالتو به په ازادۍ سره خپل کار و بار په کې کاوه؛ خو نه ملا بسم الله او نه د حکومت پولیس او نه ملا گل محمد چې معصومي نجونې به یې توروولې، په دې اړه حساسیت څرگند او ه. که دا و منو چې له ښځو سره د ښموني، له شیعه گانو سره مجادله او له دیموکراسۍ او ازادۍ او د تمدن له مظاهرو سره ضدیت او همدارنگه توکمیز او قومي تعصب او د وخت له روح سره پردیتوب، د طالبانو جوت اړخونه دي، نو باید دا هم و منو چې طالبان یو ناخپه نه دي رامنځته شوي او (په نویمو کلونو کې) د طالبانو ځواکمن او متشکل څرگند بدل، باید د دوی زېږېدنه نه، بلکې د دوی بلوغ وگټو. اوس نو باید هغه عوامل او موجبات وښیو چې دغه ماشوم یې بلوغ ته ورساوه او د واک پر گدی یې کېناوه چې نه یوازې یو هېواد له خاورو سره خاورې کړي؛ بلکې ان نړۍ د یوې بلې جگړې درشل ته وروولې او د سیمې ثبات گډوډ کړي»

نو کله چې د «سنتي اسلام» پروړاندې د «احیاگری» او «سیاسي اسلام» خبره کوو، باید پوره دقت وکړو او د سیاسي اسلام تاریخي تسلسل په مختلفو اجتماعي، فرهنگي او سیاسي چوکاټونو کې درک کړو او همدارنگه د سنتي او صوفي مشرې اسلام په شا تگ او ماتې. نو دا به په پام کې نیسو چې په تحلیل کې یوازې او یوازې د مذهب پر عنصر تکیه نه ده په کار او باید د طالبانیزم له اجتماعي، فرهنگي، سیاسي او تاریخي اړخونو هم غافل پاتې نه شو.

خو د افغانستان په سیاسي نظام کې د بنسټپالو روحانیونو د نقش د درک کولو لپاره، تر

هر څه د مخه باید پوه شو چې د سیاسي قدرت د استحکام درې سنتي سنتي وي:

- (1) دولتي بنسټ؛
- (2) قبيلوي بنسټ (خانان، اربابان او د قبيلو مشران)؛
- (3) درو حانيت بنسټ.

معمولاً دغه دوه وروستني بنسټونه د لومړني بنسټ يعنې د دولت په خدمت کې اوسېدلي دي. ټول پوهېږو چې په افغانستان کې دولتي بنسټ څنگه راوښود او ولې د افغانستان په تاريخ کې نوپالنه له ماتې سره مخ شوه؛ خو د نورو بنسټونو په جوړښت او فعاليتونو کې بدلون راغی. خانانو او د قبيلو مشرانو خپل سنتي فعاليت له لاسه ورکړ او سنتي روحانيت هم خپل ځای سياسي او ټوپکوالو ملايانو ته پرېښود. يعنې د روحانيت نقش داسې بدل شو چې پخوا به يې دولت ته مشروعيت تأمیناوه؛ خو وروسته د دولت او سياسي قدرت په تصرف کونکي ځواک بدل شو. نو دا به يې ځايه نه وي چې ووايو: «د طالبانو (دغه) ځواکمن او متشکل څرگند بدل، بايد د دوی زېږېدنه نه، بلکې د دوی بلوغ وگڼو.»

پخوانۍ تجربې، سخت طالبان او نرم طالبان

«پخوانۍ تجربې» چې يادوو منظور مو دا وي چې پورته ياد شوي پنځه مشترک فکتورونه پخوا هم تجربه شوي دي. د دې پنځو مشترکو فکتورونو يوه برخه د افغانستان په معاصر سياسي تاريخ کې د سياسي او خشونتپالې اسلام په توکم پوهنه کې خپرلای شو؛ خو ځينې نژدې او ژوندۍ تجربې هم شته چې زموږ د ټولو په ياد دي او د مشخصو مشترکاتو پر اساس د مختلفو ځواکونو د همغږۍ په قالب کې د يوې پېښې څرنگوالی توضیح کوي. د مثال په توگه، د ايديالوژيکو مشترکاتو په لحاظ القاعدې د طالبانو ملاتړ کاوه. همدارنگه د پاکستان مذهبي حزبونه لکه جمعيت علمای اسلام، سپاه صحابه او حرکت الانصار، د طالبانو په ملاتړ کې سره همغږي وو او دې همدارنگه له طالبانو سره د گلبدين حکمتيار يو لاس کېدل او دا چې د 1994 او 2001 کلونو په منځ کې د حکمتيار قوماندانان د سېلاب په شان د طالبانو خوا ته ورمات شول، دليل يې مشترک سياسي فرهنگ، گډ دښمن، گډ تبعيض او له بنځو سره گډه دښمني وه. او دا چې دا دوه اړخونه د ايتلافي ځواکونو او د حامد کرزي د حکومت پر ضد جگړه کې سره يو شول، اساسي دليل يې فرهنگي او اجتماعي مشترکات دي. نو د طالبانو په تعريف کې او يا د ورته نورو فعالانو په پېژندلو کې نه شو کولای اجتماعي او فرهنگي، ايديالوژيک او ارزښتي چوکاټونه له پامه وغورځوو.

سترگې به پرانیږو...

نو یو د اسلام په اړه د طالبانو د تعبیر بحث دی او بل د هغوی د فعالیت د سیاسي او اجتماعي جغرافیې بحث دی چې کولای شي د فعالو ځواکونو ترمنځ مشترکات لاریات او لا ټینګ کړي. د هغو مشترکو فکتورونو موجودیت چې د طالبانو له فعالیتونو سره یو شان عواقب درلودلای شي او طالبان ورسره پیاوړې کېږي، د طالبانو د تحلیل د مباحثو یوه برخه ده. نو هغه بې وسلې فعالان چې د پنځو یادو فکتورونو پر اساس له طالبانو سره مشترک اړخونه لري، نرم طالبان دي او کېدای شي چې د فعالیت او مانور لپاره هم له طالبانو سره مشترک محیط ولري. یاده دې وي چې د نرمو طالبانو اصطلاح پر هغو کسانو دلالت کوي چې د وسله والو طالبانو له لیکو څخه د باندې فعالیت کوي.

دا چې د طالبانو د ډلې په منځ کې توندلاري او منځلاري شته که نشته، اوس له دې بحثه وتلې خبره ده. په بله وینا، هغه ډله چې وسله واله ده او جنگېږي «سخت طالبان» دي او هغوی چې وسلې نه لري خو خبرې، کړنې او سیاسي فعالیتونه یې له طالبانو سره یو شان دي او له طالبانو سره ګډ هدف لري، «نرم طالبان» دي. د **دوی د معرفتي** او ارزښتي مشترک نظام له تحلیل به تېرېږو چې په هغه برخه کې یوازې د فعالیت په ډول سره توپیرېږي.

لیکوال د ښاغلي کبریت له دې تحلیل سره یو مخ موافق دی چې وايي د طالبانو ریښې به «له افغانستانه د باندې او په هغو حرکتونو کې ولټوو چې په شلمه پېړۍ کې په عربي ملکونو او په هند براعظمګي کې د غرب او اروپایي استعمار پر ضد رامنځته شول لکه د احیاګرۍ غورځنګ» خو دا به هم پرې ورزیات کړم چې غربي ضد احیاګري چې فکري بنیادونو یې له اسلامه سرچینه اخیسته، نه له کوم سیکولر سیاسي تفکر څخه، کله چې له مختلفو قومي او سیمه ییزو ټولنو او فرهنګونو سره ګډه شوه، اساسي بدلونونه او تحولات په کې راغلل.

که داسې نه وای، بیا خو دا نه وو په کار چې د عربي هېوادونو د حوزې او د هند د براعظمګي بنسټپالنه جلا جلا مطرح شي. نو د طالبانو او همدارنګه د سختو او نرمو طالبانو درک کولو لپاره باید هغه چتر لري کړو چې طالبان او اسلامي بنسټپالنه یې پوښلي دي او دا چتر به د هغوی د ایدیالوژیکي ستنې په توګه په رسمیت وپېژنو. همدارنګه باید د فعالیتونو مختلف شکلوته او اړخونه چې د ورته هدف لپاره ترسره کېږي، وپېژنو چې الزاماً تر یوه مشخص او مشهور نامه لاندې نه دي قید شوي.

ښاغلی کبریت لیکي: «حماس یوه فلسطیني بنسټپالنه دیني ډله ده او په دې حساب نور عرب بنسټپالي مفکران «نرم حماس» نه شو بللای.» زما په نظر دا خبره دقیقه نه ده او د اوسني

سترگي به پرانيزو...

مبحث د فرضيو د نفي کولو لپاره قوي استدلال نه لري. هغه عرب او فلسطيني سياسي سرلاري چې له سخت حماس (وسله وال حماس) سره ياد پنځه مشترک فکتورونه لري، او فعاليتونه يې له حماس سره د هماغو مشترکاتو پر اساس وي، دا به خورا منطقي وي چې نرم حماس وبلل شي.

**Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library**